

KRÓTKI
OPIS GEOGRAFICZNY

austryacko-węgierskiej monarchii

z szczególnem uwzględnieniem

królestwa Galicyi i Wielkiego księstwa krakowskiego

do użytku

klas niższych szkół średnich.

Napisal

DR. JZYDOR SZARANIEWICZ.

Burtańczona Helena
III. kurs. serii

WYDANIE II.

przerobione i poprawione.

WE LWOWIE.

NAKŁADEM KSIĘGARNI SEVFARThA I CZAJKOWSKIEGO.

Z Drukarni Ludowej pod zarz. St. Baylego

1878.

KROTKI
OPIS GEOGRAFICZNY

Instytut Geograficzny i Muzeum
Katedra Geografii i Historii

Instytut Geograficzny i Muzeum
Katedra Geografii i Historii

Klasa historyczno-geograficzna

II 913.074

WYDZIAŁ
BIBLIOTEKI

1973 k 294/22

PRZEDMOWA

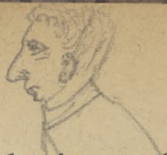
do IIgo wydania.

Książka niniejsza, zawierająca krótki geograficzny opis austriacko - węgierskiej monarchii, napisana r. 1875 z polecenia W. Rady szkolnej krajowej, została w pierwszym wydaniu uchwałą tej Wys. władzy dozwoloną do użytku szkół średnich, mianowicie gimnazyów, szkół realnych, seminariów nauczycielskich i szkół wydziałowych.

Za pośrednictwem łaskawem W. pp. dyrektorów gimnazyów akademickiego i Franciszka Józefa we Lwowie, tudzież św. Anny w Krakowie doręczone mi zostały uwagi, które się uczącym tego przedmiotu z książki niniejszej podczas trzechletniej praktyki nastęrczały i do których niniejsze drugie wydanie starano się zastosować, o ile to bez uszczerbku pierwotnego założenia i przeprowadzenia tej książki dało się uskuteczyć.

Żeby na przyszłość nie przeciążać pamięci uczących się przez nagromadzenie obfitego nader materiału i żeby ułatwić pogląd na całość wśród nastęrczającego się zewsząd bogactwa szczegółów w niniejszem wydaniu, przedsięwzięto zmiany następujące:

a) Przeprowadzono podział ściślejszy na rozdziały i paragrafy. Tak np. dział plastyczny, który w pierwszym wydaniu obejmował tylko 2 paragrafy, obecnie zawiera 12 paragrafów. Rozdziały odznaczone są pismem grubszem i wydatniejszym. Napis taki ściąga się do całego szeregu paragrafów tak daleko, póki inny napis,

tudzież większem pismem uwydatniony, nie nastąpi. (Tylko w rozdziale o Alpach napis uwydatniony: Pasma centralne (środkowe) ściąga się wyłącznie do 10, 11 i 12 paragrafu). Topograficzna część niniejszego geograficznego opisu otrzymała odrębny podział na paragrafów 18, a to stosownie do podziału monarchii austryacko-węgierskiej w §. 5 części geograficznej ogólnej, z tą jednakową różnicą, że porządek i następstwo krajów koronnych po sobie w przeprowadzeniu opisu topograficznego na terytoryalno-historycznej [A) kraje alpejskie, B) kraje Sudetów, C) kraje korony św. Szczepana, D) kraje karpackie] opiera się podstawie; w części zaś ogólnej (§. 5) kraje koronne według kategori tytułów swych, t. j. królestw, księstw, uksiążęcych hrabstw i t. p. zostały wyliczone.

b) W każdym rozdziale, zawierającym większą ilość paragrafów, materyał geograficzny ugrupowano tak, że rzeczy ogólniejsze i do poglądu na całość przyczyniające się umieszczono w pierwszym lub w pierwszych paragrafach, tak np. w rozdziale „o Alpach“ §§. 7, 8 i 9, w rozdziale „o Karpatach“ §. 19, w rozdziale „o środkach komunikacyjnych“ §§. 48 i 49 i t. p. zawierają rzeczy ogólne, następne zaś paragrafy mieszczą w sobie opisy szczegółowe. Tudzież w całym przeprowadzeniu książki niniejszej w obecnym wydaniu w każdym prawie paragrafie, gdzie tego okazała się potrzeba, rzeczy więcej szczegółowe i pamięciowe, służące do zlokalizowania lub ukonkretnienia poglądowego opisu, oznaczone są pismem drobniejszym. Uczący przeto może w niższych klasach poprzestać na paragrafach wstępnych i na tekście większem pismem odznaczonym, zaś paragrafy dalsze i tekst drobniejszym pismem oznaczony pozostawić albo własnej pilności uczniów więcej uzdolnionych, lub może ich skutecznie użyć dla krajoznawstwa monarchii, mającego udzielić się uczniom w klasach wyższych szkół średnich. Wreszcie i w obecnym wydaniu przez rozdziały o narodowości, wyznaniach, oświacie, ustroju

państwa i t. p. niniejsza książka zatrzymała cokolwiek większe do statystyki zbliżone rozmiary, chociaż unikano zbyt wielkiej ilości liczb statystycznych i trzymano się więcej wykładu opisowego. Stało się to w tym celu, żeby niniejsza książka mogła być i dla klas wyższych szkół średnich skutecznie użyta; przeto dla uzupełnienia w niniejszem wydaniu dodatek statystyczny, zawierający liczby same (według „Carl Zehden, Handelsgeographie, Wien 1878“ i „Brachelli, Statistische Skizze der österr. ungarischen Monarchie, Leipzig 1878“) na końcu umieszczono. W taki sposób przeprowadzona książka pamięci uczniów klas niższych szkół średnich nie przeciąży, dla klas wyższych wystarczy, a dla ścisłego i wyższego krajoznawstwa statystycznego, które uczeń w przyszłości swojej zdobyć sobie ma na uniwersytecie, położy raz na zawsze niezachwianą podstawę geograficzno-umiejętą.

c) Tablice statystyczne umieszczono obecnie w tekście obok paragrafów o rozkładzie ludności, narodowościach, wyznaniach monarchii rozprawiających, a nie na końcu, gdzie je uczeń zwyczajnie zapomina odszukać, jak było w poprzednim wydaniu.

d) Przerobiono dział o Alpach, dodano opis węgierskich nizin (str. 40, 41) i stanu lasowości Galicyi (str. 64, 65), jako znamion dotyczących krajów najbardziej charakterystycznych. Topograficzny opis zaś krajów koronnych monarchii austriacko-węgierskiej znacznie skrócono przez opuszczenie wielkiej ilości szczegółów, chociaż zajmujących, lecz mniej ważnych do poznania całości. Pozostawiono tylko miejscowości wybitniejsze pod względem historii ogólnokrajowej i pod względem przemysłowo-handlowym. Tylko topograficzny opis królestwa Galicyi wraz z wielkim księstwem krakowskim, jako kraju rodzinnego, stosownie do założenia tej książki pozostawiono nietknięty w swej formie i rozciągłości pierwotnej.

e) Przeprowadzono nowe miary metryczne wszędzie i konsekwentnie z umieszczeniem liczb miar dawnych

w nawiasach. Sprowadzając dawne miary na nowe metryczne, użyto miary geograficznej nie austriackiej, która, jak na str. 3 i 74 w przypisku wykazano, różni się cokolwiek od stopy geograficznej. Miara geograficzna jest zwyczajną w książkach umiejętności, do których i obecny opis geograficzny monarchii zaliczamy; miłą jej stanowi $\frac{1}{15}$ część jednego stopnia równikowego, czyli 5506 Hektarów (Har.), lub 7.42 Km.; miłą zaś kwadratową geograficzną 55.06 Km. kw. czyli Miryarów (Mar.). Stopy na metry sprowadzono według formuły w okrągłej liczbie $r' = 0.316$ m. Gdzie chodziło tylko o podanie miar zbliżonych, tam podano nowe miary w liczbach okrągłych, które łatwo uczący udokładnić i sprostować może przez zastosowanie liczb miar dawnych według formuły tu podanej. Samo przez się rozumieć się ma, że ściśłem zadaniem liczb Miryarów nie należy przeciążać pamięci uczniów i że w tym wypadku dawna miara wystarczy. Liczby ludności podano w miejscowościach, w krajach i w monarchii według ostatniego obliczenia z roku 1869, tylko co do Wiednia i Pesztu podano je według obliczeń nowych, gdzie one rzeczywiście zostały przedsięwzięte. Tylko przy niektórych miejscowościach podano w przypisku nowe obliczenie ludności według Brachellego na podstawie zwykłego procentu przyrostu ludności i to tylko tam, gdzie nowa liczba wykazuje znaczną różnicę.

Zmiany, które wyrażono w uwagach mi nadesłanych, a które obecnie jeszcze przeprowadzić się nie dały, byłyby: 1) Umieszczenie nazw topograficznych niemieckich w tekście — jako utartych w życiu codziennem i w dziełach historycznych i geograficznych, tudzież w mapach niemieckich, których uczeń w Galicyi używa, zwyczajnych, — a nazw odpowiednich słowiańskich w nawiasach; 2) dołączenie do opisu każdego z krajów koronnych najważniejszych dat historycznych, wyświecających, kiedy i jaką drogą każdy z krajów koronnych wszedł w skład monarchii austriacko-węgierskiej;

3) dołączenie do opisu topograficznego każdego z krajów koronnych charakterystyki tegoż pod względem plastyki, hydrografii, przemysłu, handlu i t. p. Pierwsza zmiana uskuteczniłaby się nie dała bez zupełnego zniszczenia pracy nader żmudnej pierwszego wydania, gdzie starannie i sumiennie wyszukiwano tylko te nazwy słowiańskie, które (z małemi wyjątkami, jak np. nazwa Solnogród zamiast Salzburg) tyczą się tylko miejscowości położonych pośród siedzib ludu słowiańskiego lub krajów przez tenże lud przeważnie lub w części znacznej zamieszkałych, a które to nazwy u ludu tego nietylko, że są używane w książkach, lecz i w życiu powszechnem zjednały sobie prawo obywatelstwa. Jednakowoż i do tego życzenia zastosowano się obecnie o tyle, że nazwy topograficzne ustępów nowo dorobionych (czyli dodanych) lub przerobionych, jak np. pasm Alp i t. p. nie słowiańszczone już więcej, lecz podawano je w brzmieniu niemieckiem z dołączeniem tu i ówdzie w nawiasach nazw słowiańskich, chociaż po ogłoszeniu drukiem słownika geograficznego imion słowiańskich p. Zarańskiego nadarzała się ku słowiańszczeniu nazw niemieckich sposobność bardzo pożądana i nader ułatwiona. — Życzenie pod 2 i 3 wyrażone nie mogło być obecnie przeprowadzonym bez narażenia planu pierwotnego książki niniejszej, który miał na oku przeważny wzgląd na kraj rodzinny i na uwydatnienie i zestawienie tegoż właściwości jako części z charakterem i obrazem całości monarchii austriacko-węgierskiej. Przeprowadzenie porównania tego z każdą częścią tej całości z osobna okazało się prawie niemożliwym. Przez dodanie zaś opisu geograficzno-historycznego do każdego z krajów koronnych z osobna nietylko naraziłaby się książka niniejsza przy zatrzymaniu jej pierwotnego planu na częste powtarzanie, lecz do tego wzrosłoby jej rozmiar tak dalece, żeby mogła ściągnąć na siebie usprawiedliwiony zarzut zbytcej i nieodpowiadającej książce szkolnej niezwyčajnej i niestosownej objętości.

Pomimo zaprowadzenia wyż pomienionych zmian w obecnem wydaniu zatrzymano w niem wiele rzeczy głównych z pierwszego wydania, które po praktyce trzyletniej zupełną wytrzymały próbę. Stosownie do tego i te ustępy z przedmowy do pierwszego wydania, które cechują tak plan pierwotny jakoteż jego przeprowadzenie, o ile one i w tem wydaniu nie zostały zmienione, prawie dosłownie powtarzamy:

Książka obecna starała się być pogładową, jednakowoż natrafia się w niej niejeden szczegół wśród poglądów dla zatrzymania uwagi ucznia na miejscach wybitnych i konkretnych formach, przez co i całość lepiej utkwii i zgodniej z rzeczywistością ułoży się w jego pamięci. Miano też wzgląd na kraj rodzinny nasz, a to z dwóch przyczyn, raz aby odpowiedzieć wymaganiom co do udzielania tego przedmiotu w klasach niższych szkół średnich, przepisanego §. 38 Zarysu organizacyjnego dla gimnazyów, a ustępu 5 planu nauczania dla szkół realnych, powtóre ponieważ kraj rodzinny najlepiej nadaje się do przyjętej dziś i skutecznej metody nauki geografii przez porównanie, mianowicie tam, gdzie inne kraje, o których się rozprawia, zostają z nim w bezpośredniej styczności, jak np. Galicya z Węgrami przez góry karpackie.

Dobra mapa jest najważniejszym i nieodzownym warunkiem użytku w szkole tej książki, albowiem cała jej osnowa nie jest niczem innym, jak dobrze sporządzonej mapy odczytaniem. Dlatego też nauczyciel ściśle baczyć powinien, żeby każdy uczeń, czy to słuchając czy odpowiadając, miał dobrą mapę przed sobą, na której wyszukiwałyby zarówno każdy szczegół, jakoteż śledziłby toku rzeczy w tekście zawartych. Rozpatrywać się ma przeto uczeń w pasmach i działach gór, w ich wiazaniu się między sobą i z dolinami, wyszukiwać wien na mapie wierzchołki, lodowce w górach, również jak i wszystkie rzeki sieci hydrograficznej i miejscowości w części topograficznej, ugrupowane tu według sieci

hydrograficznej z tej przyczyny, że taki porządek nie podlega zmianie i pod względem pedagogicznym jest najstosowniejszy.

Jako podręczna mapa posłuży dla ucznia do nauki w domu nowa mapa austriacko-węgierskiej monarchii, wydana przez Hölzla, która się swą tanią ceną zaleca i prawie wszystkie miejscowości w tej książce naprowadzone zawiera. Umieszczenie nazw niemieckich topograficznych obok nazw słowiańskich bądź w przypiskach bądź obok, nietylko że ułatwi uczniom wyszukanie ich na mapie niemieckiej, lecz przeistoczy je w pożyteczne dla ucznia szkół niższych zatrudnienie.

Jako podręcznik do takiej nauki posłużyć może także atlas monarchii austriacko-węgierskiej Kozenna tudzież Steinhäusera: „Atlas für die erste Stufe des geographischen Unterrichtes“. Jako mapy ścienne posłużą mapy monarchii austriackiej, wydane przez Holle'go, Kozenna, Handke'go, Baura i Doleżala (z nazwami polskimi).

Pisano we Lwowie w sierpniu r. 1878.

SPROSTOWANIA.

- Str. 5 wiersz 14 z góry zamiast: z Pograniczem wojskowem, ma stać: z Pograniczem chorwacko-slawońskim.
- Str. 8 wiersz 1 z góry zamiast: § 7, ma stać: § 6b.
- Str. 15 wiersz 27 z góry zamiast: 55.506 Mar., ma stać: 5.506 Mar.
- Str. 23 wiersz 8 z dołu zamiast: zwiastujący bliskiej Czarnogóry, ma stać: zwiastujący bliskość Czarnogóry.
- Str. 49 wiersz 19 z góry zamiast: Szklęm, Krakowską, ma stać: Szklę-Krakowską.
- Str. 63 wiersz 19 z góry zamiast: 227 Km. kw., ma stać: 275 Km. kw.
- Str. 65 wiersz 17 z góry zamiast: nad gęstym, ma stać: nadto gęstym.
- Str. 74 wiersz 9 z dołu zamiast: 35.506 Km., ma stać: 17.984 Km.
- Str. 79 wiersz 6 z góry zamiast: 500, ma stać: 6500 mil.
- Str. 80 wiersz 2 z dołu zamiast: Praga, ma stać: policyjny obwód Pragi.
- Str. 88 wiersz 17 z góry zamiast: zamieszkali, ma stać: zamieszkałych.
- Str. 99 §. 58 ma stać przed swym napisem.
- Str. 107 wiersz 14 z góry zamiast: monarchii wschodniej, ma stać: monarchii wschodniej.
- Str. 121 §. 8 ma stać po swym napisie.

Uwaga. O możliwe sprostowania realne tekstu niniejszej książki i o nadesłanie takowych — autor jej pp. profesorów i nauczycieli uprzejmie prosi, celem wydoskonalenia tekstu przy następnem wydaniu.

GEOGRAFICZNY OPIS

austryacko-węgierskiej monarchii w ogólności.

Położenie geograficzne monarchii.

§. 1.

Austryacko-węgierska monarchia leży między $27^{\circ} 11' 29''$ i $44^{\circ} 20'$ wschodniej długości geograficznej, licząc od południka Ferro, a między $42^{\circ} 10' 5''$ i $51^{\circ} 3' 27''$ północnej szerokości geograficznej.

Najskrajniejsze miejscowości austryacko-węgierskiej monarchii:

Na północy **Hainsbach** w Czechach koło Georgswalde na północny wschód (od wyjścia Laby ¹⁾ z Czech pod $51^{\circ} 3'$ płn. sz. geogr., **Popowice** w Galicyi koło Radomyśla na północ od ujścia Sanu do Wisły pod $50^{\circ} 50'$ północnej szerokości geograficznej;

na południu **Présjeka** koło Budny w Dalmacyi pod $42^{\circ} 10'$ płn. sz. geogr.;

na zachodzie **Mehrerau** nad jeziorem bodeńskim (bryganckiem ²⁾ koło **Brygancyi** ³⁾ w ziemi przedarulańskiej ⁴⁾ pod $27^{\circ} 20'$ wsch. dł. geogr.;

na wschodzie **Kozaczówka** w Galicyi przy ujściu Zbracza do Dniestru pod $44^{\circ} 20'$ wsch. dł. geogr. i kraniec Karpat

¹⁾ Elbe. ²⁾ Bodensee. ³⁾ Bregenz (Brigantium). ⁴⁾ Vorarlberg. Szaraniewicz. Statystyka.

na południe od przesmyku **Ojtos** na granicy Siedmiogrodu ¹⁾ i Multan ²⁾ pod 44° 10' wsch. dł. geogr.

§. 2.

Okrągła cyfra równoleżników, przypadających na obszar austryacko-węgierskiej monarchii, czyni 9°, a południków 17°.

W czasie przesilenia letniego dnia z nocą (21 czerwca) dzień na kresie północnym Czech jest o 1¼ godziny dłuższy, niż na południowym kresie Dalmacyi; w czasie zaś przesilenia zimowego (21 grudnia) noc na kresie północnym Czech jest o 1¼ godziny dłuższą, niż na południowym kresie Dalmacyi. Jest to skutek pochylenia osi ziemskiej, obrotu rocznego ziemskiej kuli i różnicy co do szerokości geograficznej najodleglejszych od siebie punktów monarchii w kierunku południka. W skutku zaś różnicy co do długości geograficznej najodleglejszych punktów monarchii w kierunku równoleżnika słońce codziennie na kresie wschodnim Siedmiogrodu wschodzi, góruje i zachodzi o 1 godzinę i 8 minut rychlej, niż przy uściu Renu do bodeńskiego jeziora w ziemi przedarulańskiej.

Południk gór Smereczanych ³⁾ (30°) przechodzi blisko Wenecyi i Rzymu; południk 27° w pobliżu fortecy Alessandryi w północnych Włoszech i miasta Bremy ⁴⁾ nad Wezerą; równoleżnik 45°, przecinający półwysep Istryą, jest bliski ujścia Dunaju ⁵⁾; równoleżnik 42° przechodzi koło Warny nad morzem czarnem, a równoleżnik 51° przechodzi koło Kijowa. Lwów leży na południku przechodzącym przez Grodno, Mitawę i Hammerfest (41° 75' wschodniej długości geogr.), a równoleżnik Krakowa jest bliski równoleżnika Pragi czeskiej (50° 10' do 50° 20' płn. sz. geogr.).

Wiedeń Linie Presburg

Granice monarchii.

§. 3.

Do Myzstowic Austryacko-węgierska monarchia graniczy z cesarstwem niemieckim (Bawaryą, Saksonią, Prusami, to jest Szląskiem pruskim); z cesarstwem rosyjskim (Polską kongresową, Wołyniem, Podolem, Besarabią); z księstwami rumuńskimi, ^{no Arson} Multanami i Wołoszczyzną ⁶⁾, z Serbią i prowincjami ture-

¹⁾ Siebenbürgen. ²⁾ Moldau. ³⁾ Fichtelgebirge. ⁴⁾ Bremen. ⁵⁾ Donau. ⁶⁾ Walachei. *taw gnie nreka Turawa wychow n Galic*

z Dunajem, Inncem
ogonek - Czesko - Węgierski Do przedst. 3
ckiem, Bośnią i Hercegowiną; z królestwem włoskiem; z rze-
cząpospolitą szwajcarską i z małym księstwem Liechtensteinu
(w klinie nad Renem między Szwajcaryą i ziemią przedarulańską).

Granica Austrii ciągnie się przeważnie lądem (w $\frac{4}{5}$
częściach) i tylko na południu przypiera do morza adryaty-
ckiego (jaderskiego) $\frac{1}{5}$ częścią swych granic. *Widok po Opawie*

Granica Austrii w całej swej rozciągłości wynosi 8643
Km. (1165 mil geogr.) ¹⁾. Wybrzeże morza adryatyckiego, nale-
żące do monarchii austriacko-węgierskiej, czyni przeszło 1669
Km. (225 mil). Na przestrzeni 22 Km. (3 mil geogr.) przy-
piera monarchia do jeziora bodeńskiego (bryganckiego). *Opawa*

Przyrodzone granice Austrii tworzą rzeki En ²⁾ z So-
licą ³⁾ i Salą ⁴⁾, Opawa, Wisła, Dniestr z Zbruczem, Dunaj,
Sawa z Uną, morze adryatyckie, Ren, jezioro bodeńskie (bry-
ganckie); tudzież Karpaty siedmiogrodzkie, Alpy dynarskie,
weneckie, julskie, reckie, Las czeski z Szumawą ⁵⁾, Rudawy
czeskie ⁶⁾, części Sudetów (jako to: góry izerskie ⁷⁾, orlickie ⁸⁾
wraz z grzbietem czeskim ⁹⁾ i t. p.). *X Odczłone zyl. obnowy*

Rozległość i skład monarchii.

§. 4.

K. Hunania Mał. Dacia
Wotomay
Cały obszar austriacko-węgierskiej monarchii obejmuje
622,482-19 Km. kwadr. (Miryarów) czyli 11,305-01 mil geogr.
kwadr. ¹⁰⁾. Według obliczenia z 31 grudnia 1869 roku ma
monarchia 35,904,435 ludności ¹¹⁾. *Böhnia 39. 040. 000*

38.883.00
Największa rozległość monarchii od zachodu na wschód
czyni 1306 Km. (176 mil geogr.), a od południa na północ
1076 Km. (145 mil geogr.). *lin 60. 484 d. m. k. m. i. n.*

¹⁾ Mila geograficzna = 7-4195 Km., mila austriacka = 7-5859 Km.

²⁾ Inn. ³⁾ Salzach, tj. słona woda. ⁴⁾ Saale. ⁵⁾ Böhmer-Wald. ⁶⁾ Böhmi-
sches Erzgebirge. ⁷⁾ Isergebirge. ⁸⁾ Adlergebirge. ⁹⁾ Böhmischer Kamm.

¹⁰⁾ Sążeń kwadr. wiedeński równa się 3-596652 metrom kwadr.; morg.
austr. czyni 57-54642 arów; mila austr. kwadr. równa się 1-045102 mili
geogr. kwadr. czyli 57-546 Mar. (czytaj Miryarów); wreszcie mila geogr.
kwadr. czyni 0-956844 mili austr. kwadr. czyli 55-0625 Mar. ¹¹⁾ Z czego
na armię czynną przypada 269.577 M.

> Austriacko-węgierska monarchia ¹⁾ dzieli się na dwie połowy: Austryą (Przedlitawią wraz z Galicyą) i Węgry.

Na austriacką połowę (Przedlitawią wraz z Galicyą) przypada 300,188·62 Km. kwadr. czyli 5451·78 mil kwadr. geogr.; na połowę węgierską 322,293·48 Km. kwadr. czyli 5,853·23 mil kwadratowych geograficznych. Ludność (z wyłączeniem armii) czyni w austriackiej połowie 20.217,531, w węgierskiej 15.417,327.

Połowa austriackiej monarchii ma się do połowy węgierskiej co do powierzchni jak 4 do 4¹/₃, co do ludności jak 4 do 3. Węgierska połowa jest zatem większa od austriackiej co do rozległości obszaru, lecz austriacka przewyższa węgierską większym zaludnieniem, albowiem węgierska połowa posiada 43·26%, austriacka zaś 56·74% całej ludności monarchii. (Patrz tabl. A i B na str. 6 i 7.)

Die im Reichsrath unter dem Namen
§. 5. Einvernehmen Rumänien
der Reichsrath

x Austriacko-węgierska monarchia zajmuje między państwami europejskimi co do rozległości trzecie (Rosya ²⁾, Szwecya z Norwegią ³⁾, Austrya), co do zaludnienia czwarte miejsce (po Rosyi, cesarstwie niemieckim i Francyi). Między krajami koronnymi austriacko-węgierskiej monarchii zajmuje Galicya czyli królestwo Galicyi i Lodomeryi z wielkim księstwem ~~Y~~ Krakowskim tak co do rozległości obszaru swego (królestwo węgierskie z Siedmiogrodem ⁴⁾, Galicya ⁵⁾; jakoteż co do zaludnienia (królestwo węgierskie z Siedmiogrodem ⁶⁾, Galicya ⁷⁾ drugie miejsce.

Z osmnastu krajów koronnych, składających monarchią, czternaście należy do Austrii, cztery przypadają na Węgry.

Kraje koronne należące do Austrii są:

Królestwa 1) Czech ⁸⁾, 2) Dalmacyi, 3) Galicyi i Lodomeryi z wielkim księstwem ~~Y~~ Krakowskim i księstwami Oświęcimem i Zatorem;

pod 2. 1867. 2. 1867.

¹⁾ Według ustawy z dnia 21 i 22 lutego 1867. ²⁾ 5,373.224 Mar. (97.614 kwadr. mil geogr.). ³⁾ 753.897 Mar. (13.782 kwadr. mil geogr.). ⁴⁾ 250.388 Mar. (5092·86 kwadr. mil geogr.). ⁵⁾ 78.497 Mar. (1425·58 kwadr. mil geogr.). ⁶⁾ 13,561.245. ⁷⁾ 5,418.016 (bez armii). ⁸⁾ Böhmen.

Die geographische Verhältnisse

areksięstwo austriackie, rozpadające się na: 4) Austryą górną ¹⁾ i 5) dolną ²⁾;

księstwa 6) solnogradzkie ³⁾, 7) styryjskie ⁴⁾, 8) Szląsk ⁵⁾, 9) Bukowina;

10) margrabstwo morawskie ⁶⁾;

11) książęcone hrabstwo Tyrolu wraz z ziemią przedarulańską.

Królestwo tytularne Iliryi składa się z księstw: 12) Karyntyi ⁷⁾, 14) Krainy (Krańska) ⁸⁾, 14) Pobrzeża ⁹⁾ złożonego z margrabstwa Istrii, książęconego hrabstwa Gorycyi ¹⁰⁾ i Gradyski ¹¹⁾ i z miasta Tryestu z okregiem.

Korona węgierska św. Szczepana obejmuje: 1) Królestwo Węgier ¹²⁾; 2) wielkie księstwo Siedmiogrodu ¹³⁾; 3) królestwa Chorwacyi ¹⁴⁾ i Sławonii wraz z Pograniczem wojskowym ¹⁵⁾; 4) wolne miasto Rijekę ¹⁶⁾ z okregiem.

Poziomy i pionowy układ powierzchni (poziome i pionowe rozwinięcie) monarchii.

§. 6.

Poziomy układ w ogólności.

→ Obszar austriacko-węgierskiej monarchii graniczną linią swoją najbardziej jest zaokrąglony od strony Turcyi, Rosyi i Prus, chociaż od strony Rosyi ma najotwartszą granicę; najbardziej łamaną jest linia graniczna monarchii od strony morza adryatyckiego, Włoch, Szwajcaryi, Bawaryi i Saksonii. Dalmacya najwięcej wysunięta jest z całego obszaru monarchii, a w dwóch miejscach przerywają ją Klek i Sutoryna, należące do Turcyi.

To rozerwanie granicy monarchii pochodzi z czasów istnienia rzeczypospolitej Raguzy, którą krajami tureckimi odosobniono od posiadłości nadbrzeżnych rzeczypospolitej weneckiej.

¹⁾ Oberösterreich. ²⁾ Niederösterreich. ³⁾ Salzburg. ⁴⁾ Steiermark. ⁵⁾ Schlesien. ⁶⁾ Mähren. ⁷⁾ Kärnten. ⁸⁾ Krain. ⁹⁾ Küstenland. ¹⁰⁾ Görz. ¹¹⁾ Gradiska. ¹²⁾ Ungarn. ¹³⁾ Według art. 43 ustawy z r. 1868 Węgry z Siedmiogrodem pod względem administracyi jedną całość nierozłączną stanowią. ¹⁴⁾ Kroatien. ¹⁵⁾ Militärgränze. ¹⁶⁾ Fiume.

1883 - 3 - 39
 1868 - 5 - 10
 14 - 9 - 29
 14 Tom

A) Rozkład powierzchni.

Nazwa krajów koronnych		Powierzchnia w	
		mirya- rach	kwadr. milach geogr.
A.			
1.	Austria dolna	19.824-15	360-03
2.	Austria górna	11.996 47	217-87
3.	Solnogród	7.165-83	130-14
4.	Styrya	22.453-94	407-79
5.	Karyntya	10.373 22	183-39
6.	Kraina	9.988-34	181-40
7.	Wolne miasto Tryest z okręgiem	93 60	1-70
	Margrabstwo Istrii	4.941.31	89-74
	Uksiąż. hrabstwo Gorycey i Gradyski	2.953-55	53-64 ¹⁾
8.	Tyrol	26.724-59	485-35
	Ziemia przedarulańska	2.602-25	47-26 ²⁾
9.	Czechy	51.955-32	943-57
10.	Morawy	22.229-28	403-71
11.	Szląsk	5.147-24	93-48
12.	Galicya i Lodomerya z w. księstwem Krakowskiem i księstwami Oświęci- mem i Zatorem	78.496-00	1425-58
13.	Bukowina	10.450-86	189-80
14.	Dalmacya	12.792-67	232-33
Przedlitawia :		300.188-62	5.451-78
B³⁾.			
15.	Węgry z Siedmiogrodem.	280.425-61	5092-86
16.	Chorwacya i Sławonia	22.931-33	416-46
17.	Chorwacko - Sławońskie Pogranicze woj- skowe	18.916-72	343-55
18.	Wolne miasto Rjeka z okręgiem	19 82	0-36
Półowa węgierska :		322.293-48	5.853-23
Obie połowy razem		622.482-10	11.305-01

Hercegowina Bosnia = 1000.000

¹⁾ Całe Pobrzeże liczy 7988-46 Mar. (145-08 kwadr. mil geogr.). ²⁾ Tyrol z ziemią przedarulańską zawiera 29.326-84 Mar. (532-61 kwadr. mil geogr.). ³⁾ W tekście przy wyliczaniu krajów koronnych św. Szczepana Siedmiogród uważany jako osobny kraj koronny, zaś Chorwacko-Sławońskie Pogranicze wliczone do królestwa Chorwacyi i Sławonii.

mnicepa w Galicji

B) Zaludnienie

według obliczenia z 31 grudnia 1869 r.

Nazwa krajów koronnych		Ludność cywilna		
		męska	żeńska	ogólna
A.				
1.	Austria dolna	967.087	987.164	1,954.251
2.	Austria górna	358.117	373.462	731.579
3.	Solnogród	73.468	77.942	151.410
4.	Styrya	555.289	576.020	1,131.309
5.	Karyntya	161.519	174.881	336.400
6.	Kraina	220.009	243.264	463.273
7.	Tryest z okragiem	59.401	63.697	123.098
	Gorycya — Gradyska	101.896	102.180	204.076
	Istrya	126.996	127.909	254.905
8.	Tyrol	380.038	396.245	776.283
	Ziemia przedarulańska	49.203	53.421	102.624
9.	Czechy	2,433.629	2,672.440	5,106.069
10.	Morawy	948.206	1,049.691	1,997.897
11.	Szląsk	242.574	269.007	511.581
12.	Galicya i Lodomerya	2,660.518	2,757.498	5,418.016
13.	Bukowina	255.919	256.045	511.964
14.	Dalmaeya	220.169	222.627	442.796
	Razem	9,814.038	10,403.493	20,217.531
B.				
15.	Węgry z Siemiogrodem	6,722.887	6,838.358	13,561.245
16.	Rjeka z okragiem	8.153	9.731	17.884
17.	Chorwacya i Slawonia	566.822	572.148	1,138.970
18.	Chorwacko-Slaw. Pogranicze wojskowe	355.698	343.530	699.228
	Razem	7,653.560	7,763.767	15,417,327
	Obie połowy razem	17,467.598	18,167.260	35,634,858

758000) 2.
76 □

6.222.222
220000000

= 2000

37880.622 2w.

Armia czynna w połowie austriackiej liczyła w roku 1869 177.449, w połowie węgierskiej 92.128 ludzi, razem zatem 269.577 ludzi, tak że całkowita ludność monarchii austriacko-węgierskiej wynosiła z końcem 1869 r. 35,904.435.

§. 7.

Pionowy układ w ogólności.

Trzy czwarte części monarchii przypadają na góry i wyżyny, a tylko jedna czwarta przypada na niziny. Obszar górzsty tworzą cztery systemy gór: góry hercyńskie (t. j. część gór środkowych hercyńskich czyli niemieckich ¹⁾), Alpy, Karpaty i góry chorwacko-dalmackie (jako część górskiego systemu Bałkanu). ^{2/4 góry 1/4 niziny}

(Z obszaru gór środkowych niemieckich, zajmującego 726.825 Mar. (czyt. Miryarów) (13.200 geogr. mil kwadr.), przypada 82.594 Mar. (1500 geogr. mil kwadr.) na Austryę. Alpy zajmują w ogóle przestrzeń około 264.300 Mar. (4.800 mil geogr. kw.), z czego na Austryę przypada około 137.656 Mar. (2.500 mil kwadr.). Góry chorwacko-dalmackie zajmują w Chorwacyi między Kulpą a Uną i w Dalmacyi 24.778 Mar. (450 geogr. mil kwadr.). Karpaty rozsnęły się na przestrzeni obejmującej około 220.250 Mar. (4000 geogr. mil kwadr.); z wyjątkiem stoków i niektórych odnóg od strony Wołoszczyzny leżą one prawie całe w obrębie monarchii. Między temi trzema systemami gór wiją się doliny rzeczne i ścielą przestronne niziny.)

^{zniesie I Dobra Dobra Dobra} Na północ od Dunaju wznoszą się: a) góry hercyńskie, b) Karpaty. Góry hercyńskie oddzielone są od Karpat rzekami Morawą z Beczwą i Odrą. Na południe od Dunaju wznoszą się Alpy i góry chorwacko-dalmackie. Alpy oddzielone są od gór hercyńskich i Karpat rzeką Dunajem, a od gór chorwacko-dalmackich rzeką Kulpą i linią kreśloną od źródeł jej do Rjeki (Fiume). ^{Jellonawa z Beczwą i Uną} Bieg i położenie Dunaju wskazują na ogólne pochylenie poziomu monarchii ku swemu środkowi i ku wschodowi. Za biegiem rzek staczają się: Galicya na północ i północny wschód, Bukowina na południowy wschód i południe, kraje przymorskie spadają krótkimi i nagłemi stokami ku adryatyckiemu morzu czyli na południe i południowy zachód.)

(Obszar nizin liczyć można na 154.175 Mar. (2800 mil geogr. kwadr.), z czego 99.113 Mar. (1800 mil geogr. kwadr.) przypada na wielką nizinę węgierską. Najniżej położoną jest

¹⁾ *Deutsches Mittelgebirge.*

w monarchii wielka nizina węgierska, która nad Dunajem i Cisą¹⁾ wznosi się zaledwie do 95 metrów (czyli 300 stóp wied.²⁾ nad powierzchnię morza i która korytem Dunaju, jakby wąską smugą łączy się z niziną wołosko-naddunajską. Wyżej od niej legły równina górno-węgierska, łęg morawski, kotlina wiedeńska³⁾ z kamienistym pustkowiem wiedeńsko-nowomiejskim⁴⁾ i łęg tulnieński⁵⁾. Na równej z temż wysokości wcisnęły się w obszar monarchii północno-europejskie niziny wzdłuż rzek Łaby, Odry i Wisły. Wysokość pomienionych obszarów sięga do 158 m. (500') nad powierzchnię morza. Wybrzeże naddunajskie od Ratzbony⁶⁾ i Pasawy⁷⁾ aż po nizinę tulnieńską, obszar między lasem bakońskim⁸⁾ (w Węgrzech) i Alpami (koło Szopronia⁹⁾ i obszar jeziora błotnego¹⁰⁾, zarówno jak galicyjskie Podole legły na wysokości nadmorskiej 316 m. (1000'). Wyżyna siedmiogrodzka, południowe Czechy i zachodnie Morawy, sięgają 632 m. (2000') wysokości; przedgórze alpejskie, góry środkowe niemieckie (hercyńskie) opasujące Czechy, wreszcie Karpaty, szczególnie grzbiety tych gór, dochodzą 1264 m. (4000') wysokości. Czubałki (wierzchołki) gór hercyńskich, niewłaściwie ogółem Sudetami przezwanymi, wystrzeliły nad tę wysokość, a szczyty Karpat i niektóre grzbiety Alp wznoszą się po linię wiecznego śniegu (nad 2528 m., 8000' npm.) Ponad 3500
linia śniegu
316 Podole
tą linią sterczą szczyty Alp, dosiegające w najwyższym szczycie austriackich Alp, to jest w Iglicy ortleskiej¹¹⁾, 3915 m. (12,390') nadmorskiej wysokości.)

A l p y.

§. 7.

Rozwinięcie Alp w ogólności.

Alpy ciągną się od północnego wybrzeża zachodniej części morza śródziemnego (między zatoką lugduńską¹²⁾ a geneńską) od 22° 20' do 34° 20' wsch. dł. geogr. Rozpościerają się one mniej więcej w środku pomiędzy równikiem a biegunem północnym (między 43° a 48° półn. sz. geogr.), wielkim łukiem, około 1100 km. (150 mil geogr.) długim, i mają kształt

¹⁾ Theiss. ²⁾ 1 stopa wiedeń. = 0'316 m. ³⁾ Wiener Becken.

⁴⁾ Wiener Neustädter Steinfeld. ⁵⁾ Tullner Feld. ⁶⁾ Regensburg (Ratisbona). ⁷⁾ Passau. ⁸⁾ Bakonyer Wald. ⁹⁾ Oedenburg (Sempronium). ¹⁰⁾ Platten See. ¹¹⁾ Ortles-Spitze. ¹²⁾ Golfe du Lyon.

lecko zagiętego *S*, początkowo w kierunku północnym do gniazda Mont-Blanc ¹⁾ a następnie w wschodnio-północno-wschodnim.

× Alpy w ogóle dzielą się na Alpy zachodnie, środkowe, i wschodnie. †

Granica między Alpami zachodnimi a środkowymi ciągnie się od jeziora geneńskiego ²⁾ doliną nadrodańską, przez przełęcz W. Św. Bernarda ³⁾ ku dolinie rzeki Duryi ⁴⁾, którą postępuje aż do miasta Iwrei ⁵⁾, leżącego u południowych stóp Alp w nizinie włosko-lombardzkiej. Linia zaś, odgraniczająca Alpy środkowe od wschodnich, bieży od uścia Renu do bodeńskiego jeziora wzdłuż doliny nadreńskiej, następnie doliną rzeki Illi, a odtąd doliną klasztorną ⁶⁾ przez górę arulską ⁷⁾, dalej doliną rzeki Rosany ⁸⁾, wpadającej do rzeki Enu, stąd dolina nadeńską aż po uście rzeczki Syli ⁹⁾, wylotem tej rzeczki przez przełęcz Brener, wylotem rzeki Eizaku ¹⁰⁾ i doliną Adygi po miasto Weronę, położone u południowych stóp Alp w dolinie włosko-lombardzkiej.

Alpy zachodnie położone są w południowo-wschodniej Francji i północnej Italii (francusko-włoskie Alpy), a tylko część gniazda Mont-Blanc (góry białej i grupy kabalickiej ¹¹⁾) leży w obrębie Szwajcaryi. Alpy środkowe leżą przeważnie w Szwajcaryi (szwajcarskie Alpy), sięgając po za granicę Szwajcaryi tylko na wschodzie do Austrii (zachodniego Tyrolu) i na południe do Włoch. Alpy wschodnie całe niemal znajdują się w obrębie monarchii, z wyjątkiem niektórych dzielnic górskich południowych, należących do Włoch.

§. 8.

Alpy monarchii w ogólności.

† Alpy zalegają masą swoją, odnogami i podgórzem u ich stóp rozszanem, kraje monarchii na południe od Dunaju położone, to jest część Austrii górnej i dolnej, Tyrol, Solnogród,

¹⁾ Góra biała. ²⁾ Genfer See. ³⁾ Gross St. Bernhard - Pass.
⁴⁾ Dorea maior, Dorea baltea. ⁵⁾ Ivrea. ⁶⁾ Klosterthal. ⁷⁾ Arlberg.
⁸⁾ Rosana, Stanzerthal. ⁹⁾ Sill-Fluss. ¹⁰⁾ Eisak-Fluss. ¹¹⁾ Cha-blais-Gruppe, camballicus campus.

Styryą, Iliryą, południowo-zachodnią część Węgier, część Chorwacyi, Sławonii i Pogranicza wojskowego. †

(Alpy Austro-Węgier rozsnute są od zachodu na wschód (od 27° 10' do 34° 20' wsch. dł. geogr.), między wyżyną bawarską i Dunajem z jednej, a niziną lombardzko-włoską na dorzeczu Padu ¹⁾ i morzem adryatyckiem z drugiej strony. Są one, jak Alpy w ogóle, górami przystępnymi i do samego wnętrza zaludnionymi, a to wskutek tego, że przerzynają je w rozmaitych kierunkach doliny podłużne (walne) i poprzeczne i liczne górskie przesmyki (przełęcze), ułatwiające ruch w Alpach i poza Alpami. Alpy austriacko-węgierskie spadają stromo od strony południowej ku nizinie lombardzko-włoskiej, upłazami zaś zwolna ku wyżynie bawarskiej i Dunajowi. Wystrzeliwszy do wysokości 2850—3800 m. (9000—12.000'), obniżają się ku wschodowi dość nagle. *przełęcz, przesmyk*

Alpy w ogóle im są wyższe, tem są węższe, im niższe, tem szersze. Tak też Alpy austriackie na zachodzie 150 Km. (20 mil) szerokie, ramionami i pasmami swemi na wschodzie rozpościerają się do 300 Km. (40 m.) szer., podczas gdy ich wierzchołki i grzbiety znizają się, ustępując miejsca malowniczym wzgórzom bądź lesistym, bądź uprawnym, które się między niemi rozsnuwają. Doliny w Alpach, w ogóle nie bardzo rozległe, stosunkowo do wysokości i szerokości Alp naprzód stromo się staczają, dalej na wschód zwolna spływają ku nizinom, które się u stóp tych gór nad środkowym rozłożyły Dunajem.)

Dolina z walna

§. 9.

Podział Alp monarchii na pasma. Granice i charakter ogólny tych pasm.

Alpy dzielą się na trzy pasma, t. j. północne, centralne (środkowe) i południowe (i na krainę Krasu.)

(Góry centralne (środkowe) austriackich Alp graniczą od północy o północne Alpy wapienne a na południu o Alpy

¹⁾ Po.

południowe wapienne. Granica pasma centralnego od północy bieży od jeziora bodeńskiego doliną Renu, Illu, doliną klasztorną przez górę Arulską, doliną Rosany aż do uścia jej do Enu pod Landekiem, stąd idzie doliną nadeńską aż po uście Cylery ¹⁾ do Enu, dalej doliną nadcylerską aż do miasta Zell, następnie przechodzi doliną Gerlosu ²⁾ przez wyżynę i przełęcz Gerloską do doliny Solicy i do Pongawu ³⁾, dopóki rzeka ta na wschód płynie, skąd doliną małej Aruli dostaje się do do doliny rzeki Anizy ⁴⁾, tę opuszcza przy uściu do niej rzeki Palten (w Styryi), dalej ciągnie rzeczką tą przez wyżynę Wald w dolinę rzeczki Liesing, wlewającej się do Mury, potem Murą do uścia rzeki Morycy ⁵⁾, dalej spuszcza się tą rzeką i dolinami górskich potoków przez Semeryng (dział wód) w dolinę Litawy ⁶⁾, którą bieży koło Nowego miasta wiedeńskiego ⁷⁾ aż do Szopronia ⁸⁾.

Daleko krótszą jest południowa granica, oddzielająca środkowe pasmo Alp od południowego. Od przełęczy Stifskiej ⁹⁾ u północnego stoku iglicy ortleskiej ¹⁰⁾ ciągnie się ona doliną rzeki Adygi do uścia rzeki Eizaku, dalej doliną rzeki Eizaku i wpadającej doń Rieny ¹¹⁾ doliną Pustricy (bystrzycką ¹²⁾), skąd przez łęg Toblachski dostaje się do doliny Drawy, którą bieży aż po miasto Maryborg ¹³⁾.

Alpy wapienne są z daleka białawe, wyglądają jakby poszarpane, ostre iglice, kominy zasypane są gruzem, mają stoki skaliste, urwiste i strome, widok ich jest majestatyczny. Źródeł nie mają wiele lecz tak obfitujące w wodę, że tu i ówdzie mogą obracać koło młyńskie. Alpy centralne, składające się z głazów pierwotnych, szczególnie z granitu są ciemnej barwy i lekko sklepione, jak dachy i pyramidy, źródeł mają wiele lecz słabszych i mniej obfitujących w wodę; góry te chociaż wyższe od gór wapiennych wyglądają w całości mniej majestatycznie. Kras ¹⁴⁾ jest wyżyną odmienną co do swego kształtu od Alp, tworzącą niejako łącznik między południowym pasmem Alp wschodnich a Alpami chorwacko-dalmackimi czyli Dynarskimi.

¹⁾ Ziller-Fluss. ²⁾ Gerlos-Thal. ³⁾ Pongau. ⁴⁾ Ens. ⁵⁾ Mürz. ⁶⁾ Leitha. ⁷⁾ Wiener-Neustadt. ⁸⁾ Oedenburg. ⁹⁾ Stilsfer-Joch. ¹⁰⁾ Ortles-Spitze. ¹¹⁾ Rienz. ¹²⁾ Pusterthal. ¹³⁾ Marburg. ¹⁴⁾ Karst.

Wschodni kraniec Alp rozciąga się ku Dunajowi. Góry panońskie na południu od małej węgierskiej niziny są odmiennie przyrody, mają bowiem napływowy charakter, a las bakoński, podobny do Karpat, tworzy jakoby pomost między nimi a Alpami przerwany Dunajem. Na południowym wschodzie kończą się Alpy górami Uskoków ¹⁾ nad doliną Kerki ²⁾, tu bowiem wapien cechujący Alpy południowe styka się już z wzgórzami złożonymi z piaskowca.

Alpy środkowe składają się z gładów pierwotnych (gnajzu, granitu, porfiru, łyszczyku), północne i południowe Alpy z wapieni. Kras składa się z kredowego wapienia.

Podział Alp austro-węgierskich na Alpy retyckie ³⁾, norryckie ⁴⁾ i julskie ⁵⁾ pochodzi z okresu rzymskiego i ma podstawę historyczną. Granice tych działów są dziś chwiejne i tylko w książkach i na niektórych mapach spotkać się można z temi nazwami. Podział Alp Austro-Węgier na pasmo środkowe, wapienne północne i wapienne południowe i Kras opiera się na odmiennym charakterze tych działów, a uwidocznił się dolinami rzeczny, również jak odmiennym kształtem tych dzielnic górskich, odpowiadającym wewnętrznemu ich układowi.)

P a s m o c e n t r a l n e (ś r o d k o w e).

§. 10.

Podział i charakter tego pasma.

Pasma centralne (środkowe) Alp austriackich dzieli się na sześć główniejszych dzielnic górskich: 1) Retykon lub Alpy Gryzońskie (Graubündnerskie); 2) Bernina (te dwie dzielnice wliczają się jeszcze do środkowej części Alp w ogólności); 3) Alpy ötztaleskie ⁶⁾; 4) Alpy cylerskie; 5) Wysokie Taury i 6) Alpy styryjskie, (te dzielą na Małe Taury, góry karyneko-styryjskie i góry styryjsko-panońskie).

(Pasma centralne (środkowe) Alp austriackich, którego grzbiety i szczyty w ogóle są wyższe, niż Alp wapiennych,

¹⁾ Uskokken-Gebürge. ²⁾ Gurksfeld. ³⁾ Rhätische Alpen. ⁴⁾ Norryche Alpen. ⁵⁾ Julische Alpen. ⁶⁾ Oetzthaler Alpen.

nie ma górskich jezior, ramiona jego nie są przerywane, przesmyki (przełęcze) na szczybinach (jarzma ¹⁾) są wysokie i rzadkie, a jeszcze rzadsze są wyłomy rzek. W zachodniej części pasma środkowego (centralnego) wcale ich nie ma.
 × W tych Alpach znajdują się często lodowce ²⁾ i odtoki głązów, jakby morza lodów i kamieni. Najobszerniejszy i najpiękniejszy lodowiec ³⁾ znajduje się poniżej szczytu Wielkiego Dzwonu ⁴⁾ (3789 m. czyli 11.988') w pasmie Taurów ⁵⁾. Najwięcej lodowców jest w pasmie Wysokich Taurów ⁶⁾ i w Alpach öztalskich (w Tyrolu). × (W pasmie Małych Taurów ⁷⁾ najwięcej znajduje się gruzów i odtokami głązów zasypanych przestrzeni. Te zjawiska napotyka się tu i ówdzie rzadziej jednak i w mniejszych rozmiarach, także w północnych i południowych Alpach wapiennych. × Tak znajdują się lodowce na górze Dachstein (3000 m. czyli 9.492') na granicy Austrii górnej, Solnogrodu i Styrii i na ramieniu Alp południowych, Vedretta Marmolata zwanem (3224 m. czyli 10.518'). × (Wreszcie tak w Alpach środkowych jak i w obu pasmach wapiennych spotykamy się z pastwiskami górskimi, z obfitą roślinnością i z żyznymi dolinami.)

§. 11.

Retykon, Bernina, Alpy öztalskie.

✓ **Retykon** lub Alpy Gryzońskie (Graubündnerskie) (koło Finstermünz) (politycznej granicy Tyrolu) wstępują z Szwajcaryi do Austrii, wznoszą się nad dolinami Enu, Ilu, (góra Arulu), (rzeki Rosany po Landek (gdzie ta rzeczka wlewa się do Enu)) Główny grzbiet tych gór leży na granicy szwajcarsko-austriackiej. 2) **Bernina** tylko małą częścią należy do Austrii. Ciągnie się nad górną Adygą aż do przesmyku Stilfskiego, położonego u północnego stoku Ortleskiej iglicy. (Przez Stilfski przesmyk (2797 m.) prowadzi droga (najwyższa w Europie) z doliny Adygi do doliny Addy. 3) **Alpy öztalskie** wznoszą się w środku między doliną Enu (od Finstermünz

1) Joche. 2) Gletscher. 3) Pasterzen-Gletscher. 4) Gross-Glockner. 5) Tauern. 6) Hohe Tauern. 7) Kleine Tauern.

i Landeku) i doliną górnej Adygi (od jezior na wyżynie małskiej ¹⁾) i ciągną się po Glarus, po dolinę nadeńską od Landeku po Insbruk, po dolinę nadsylną ²⁾, przełęcz bre-nerską ³⁾ i dolinę Eisaku i Adygi. Rozdzielają się one na trzy pomniejsze gniazda (grupy) a to: a) na Alpy właściwe öztzalskie, b) stubajskie ⁴⁾ i c) sarntalskie ⁵⁾. Dolina potoku Oetz, zlewająca swe wody do Enu, oddziela Alpy właściwe öztzalskie od stubajskich, dolina potoku Passyr ⁶⁾ oddziela Alpy właściwe öztzalskie od sarntalskich, zaś droga prowa-dząca z Świętego Leonarda (nad Passyr) przez przełęcz Jaufen do Sterzungu (nad Eisakiem) oddziela Alpy sarntalskie od stubajskich. Alpy öztzalskie stanowią jedną z grup naj-wyższych gór w monarchii austriacko-węgierskiej i mieszczą w sobie znaczne pola czyli morza lodów (lodowce).

Lodowce często zniżają się aż w doliny. Z drogi dosię-gnąć ich często można rzutem kamienia. Oetzalskie Alpy zajmują około 55.506 Mar. (100 mil g. □) z tego 10ta część przypada na lodowce. Wież Tend w tych Alpach ma najwyższe położenie w Europie 1880 m. (5950').

Najwyższe szczyty: Alboin 3234 m. (10.230') w Alpach retyckich (Retykon, dzika Turnia) ⁷⁾, 3764 m. (11.910') Weisskogel 3732 m. (11.808'), Similaun 3610 m. (11.424') w Alpach öztzalskich. Rozległe lodowce: Wielki öztzalski lodowiec ⁸⁾ Hochvernagel i Gebatscher-Ferner. Doliny i przełęcze: dolina Pacnaumska w Retykonie, Bernińska w Berninie, Reschenschei-dek z doliny nadeńskiej do doliny nadadyżańskiej, Brener 1456 m. z doliny nadsylnskiej (Wipskiej) do doliny Eisaku; Jaufen; Timbl z doliny nadöztzkiej do doliny nadpasserskiej.

§. 12.

Alpy cylerskie, Wysokie Taury i Alpy styryjskie.

Alpy cylerskie wznoszą się między (dolinami wipską (nad Silem) i Eisaku (po miasto Brixen) od zachodu, doliną Enu (do uścia Cytery) od północy, doliną nadcylerską, nad-

¹⁾ *Mulser-Heide.* ²⁾ *Sill, Wipptal.* ³⁾ *Brenner-Pass.* ⁴⁾ *Stu-bayer Ferner.* ⁵⁾ *Sarntaler Ferner.* ⁶⁾ *Rasseier-Thal.* ⁷⁾ *Wild-spitze.* ⁸⁾ *Gross-Oetzthaler-Ferner.*

gerloską (na potoku Gerlos, wlewającym się do Cytery), doliną górnej Solicy (po uście krimelskiego potoku) i doliną Ahrnu wlewającego się do Rieny od wschodu, a nareszcie doliną rzeki Rieny na południe. Doliny potoków Zem wlewającego się do Cytery i Pfitsch wlewającego się do Eisaku dzielą Alpy cylerskie na dwa gniazda (grupy): Alpy duxskie ¹⁾, i właściwie cylerskie. **Wysokie Taury** wznoszą się (między doliną krimelską (nad potokiem Kriml) i doliną Ahrnu (nad rzeczką Ahrn wlewającą się do Rieny) od zachodu, doliną wielkiej Aruli (pobocznej rzeki Solicy) i doliną nadmaltajską ²⁾ i lizerską od północy, nareszcie między doliną rzeki Rieny i Drawy od południa. Dolina rzeki Mölu (wlewającej się do Drawy) dzieli je na północne ramię, t. j. właściwe Wysokie Taury i na południowe. *Wysokie Taury*

× **Alpy styryjskie** zajmują resztę centralnego (środkowego) paśmie Alp austriackich. One przeważnie zalegają Styryą a niektóre gniazda ich sięgają do Salzburga (Solnogrodu) i Karyntyi. Doliny Mury ³⁾ i Morycy ⁴⁾ dzielą je na dwa ramiona, północne i południowe.

Do północnego ramienia Alp styryjskich liczymy: a) **Małe Taury** ⁵⁾ od źródeł rzeki Mury (wlewającej się do Drawy), i Aruli (wlewającej się do Solicy i do potoku Malty (dopływu Lizery), ciągną się na północ rzeki Mury do potoku Liesing dopływu Mury i potoku Palten wpadającego do Anizy. Mieszczą one w sobie gniazda Radstadzkie, Rottenmańskie i Sekawskie, b) grupy Reichenstein (aż do Prebüchel), Hochschwab i Weitsch między dolinami rzek Lising i Morycy, c) góry Semering między Morycą z jednej, a wyłomem bystrzyckim ⁶⁾ z drugiej strony. Północno-wschodnie przedłużenia tej dzielnicy stanowią góry Wechsel, będące wschodnią granicą Alp.

Południowe zaś ramię Alp styryjskich, ciągnące się na wschód od doliny rzeki Lizery, rozpada się na wiele gniazd, z których nazwiemy: Alpy królewskiej stolicy ⁷⁾ z szczytem

Schneeberg
¹⁾ *Duxer-Alpen*. ²⁾ Potok Malta wpada do Lizery (*Lieser*) a tenże do Drawy. ³⁾ *Mur*. ⁴⁾ *Mürz*. ⁵⁾ *Kleine Tauern*. ⁶⁾ *Feistritz-Klause*, *Feistritz* (Bystrzyca), rzeczka w Styrii, wlewa się do Raby. ⁷⁾ *Königstuhl-Alpen*, *Königstuhlspitze*.

1. Alpy Tyrolskie 17
2. Alpy Włoskie
też nazwy na granicy Salzburga, Karyntyi i Styryi, tworzące jakby naturalną ścianę między rzekami Murą a Drawą, dalej na wschód Kuh-Alpe, Sau-Alpe, ¹Alpy bruckie ¹) i stajnskie Alpy ²) (na wschód od doliny Lewanckiej ³) zawierające w sobie hale packą, korską i szwanbergską ⁴), wreszcie Pozruk ciągnący się wzdłuż Drawy aż do Maryborga. Z tamtej strony Mury wzdłuż Morycy bieżą w przedłużeniu Alp bruckich, ⁵Alpy fischbachskie, które za pomocą góry Pfaff łączą się z semeryngskimi Alpami i z Wechslem.

Góry styryjsko-panońskie są raczej przedgórzem napelniającem wschodnią część Styryi (Gorce słowiańskie ⁵) i zachodnio-południową część Węgier. Szczególnie te ostatnie mają na południu od małej węgierskiej niziny napływowy charakter, a las Bakoński podobny do Karpat tworzy jakoby pomost między niemi a Alpami przerwany Dunajem.

Las Bakoński
Najwyższe szczyty Alp austriackich w Alpach cylerskich i Wysokich Taurach (również jak w Alpach ortelskich, o których niżej) ¹Dreihernspitze (Iglica granicznik) 3698 m. (11.700') gdzie się dawniej schodziły granice księstw Tyrolu, Karyntyi i Salzburga. Wenedyger 3673 m. (11.622'), Grossglockner (Wielki Dzwon) 37890 m' (11.988'), Ankogl 3130 m. (9900') w Wysokich Taurach, Hochgöling 2861 m. (9048') i Windstille 2743 m. (8676') w Małych Taurach. Szczyt Hochschwab 2267 m. (7170'), szczyt Eisenhut 2441 m. (7722') w Alpach południowych styryjskich. Przełęcze: przełęcz krimmelska ⁶), szczyrbina wielkiej Aruli ⁷), przełęcz Katzensteig w Taurach Wysokich prowadząca między Dreihernspitz a Wenedygerem. Główny grzbiet Alp cylerskich i Wysokich Taurów ciągnie się przeważnie północną ich granicą, dla tego też one nagle spadają ku dolinom rzek Solicy i Anizy. Oś tych Alp i kierunek przeważny zwrócony od zachodu na wschód. Rzeki z tych Alp wytryskujące (do 20), sycone lodowcami tworzą cudowne wodospady, n. p. rzeczka Kriml tworzy trzy wodospady, których szum latem dochodzi aż na wyżynie Gerlos. W tej partyi Alp znajdują się Turnie czyli pola kamienne; są to dziel-

1. Pasterkaenglecau
¹) Brucker-Alpen. ²) Stainzer-Alpen ³) Lewanter-Thal (rzeka Lewante wlewa się do Drawy). ⁴) Pack-Alpe, Kor-Alpe, Schwanberger-Alpe, Posruk. ⁵) Windische Bühel. ⁶) Krimlauer-Ache-Pass. ⁷) Arlscharte.

nice Alp najmniej przystępne. Jedna taka dzielnica w Wysokich Taurach zajmuje 1211 Mar. (22 kwadr. mil). Niższe Taury znacznie są niższe, oś ich zwrócona ku północnemu wschodowi. Hochgolling, położony od źródeł Mury na północ, ma jeszcze ostatni wschodni lodowiec Alp centralnych. Dalsze na wschód od niskich Taurów położone grupy Alp styryjskich nie mają wybitnego pasma lecz są raczej mniej więcej oddzielnymi gniazdami wśród dolin rzecznych. Lodowców nie ma już na nich.

§. 13.

Alpy północne austriackie.

Północne Alpy austriackie poprzerzynane są dolinami przeważnie poprzecznymi, położonymi nad rzekami, które poczynają się w Alpach środkowych, lub tam, gdzie te łączą się z Alpami północnymi. Tworzą one jakby bryłowate kępy kształtów nieskładnych. Dzikie góry obok malowniczo-uroczych okolic, np. koło góry owecej ¹⁾, koło jeziora św. Wolfganga, nad jeziorem truńskim ²⁾, w skarbowych dobrach solnych ³⁾, jeziora górskie rozlane w dolinach poprzecznych lub podłużnych w wnętrzu tych Alp lub u ich stopy północnej i na przejściu w góry środkowe, wreszcie liczne górskie przesmyki i wyłomy ⁴⁾ na rzecznych dolinach charakteryzują to pasmo.

× Północne pasmo Alp wschodnich austriackich ciągnie się od bodeńskiego jeziora do kotliny wiedeńskiej w długości 560 Km. (75 mil). Alpy te przechodzą zwolna ku północy w podgórze, wysyłając ramiona swe aż do brzegów Dunaju. Dzielą się one na: a) Alpy arulsko-algawskie ⁵⁾ od jeziora bodeńskiego po rzekę Lech z dolinami nad rzekami Illerą i Lechem. b) Alpy północno-tyrolskie między Lechem a Enem. Północna ich część do Bawaryi należąca zowie się przedgórzem bawarskiem ⁶⁾; z nich wypływa Izara. × Alpy arulsko-algauskie i Alpy północno-tyrolskie spadają zwolna ku wyżynie bawarskiej, a bardzo stromo ku dolinie Enu. c) Alpy kitzbüchlskie (rozsnuły się między rzekami Enem i Cylerą,

¹⁾ Schaffsberg. ²⁾ Traun-See. ³⁾ Salzkammergut. ⁴⁾ Klausen.

⁵⁾ Vorarlberg-Algauer-Alpen. ⁶⁾ Bayrisches Oberland.

potokiem Gerlos (wpadającym do rzeki Cytery), rzeką Solicą, rzeczką Salą i jeziorem zellskiem. d) Alpy solnogradzkie, (oddzielone od wszystkich dzielnic górskich dolinami Solicy i Sali¹⁾), tworzą jakby wielkie gniazdo koliste, w którego wnętrzu leży jezioro królewskie²⁾. e) Właściwe austriackie Alpy od Solicy do kotliny wiedeńskiej. Aniza dzieli je na zachodnie i wschodnie Alpy. Zachodnie gniazda mieszczą wiele jezior i są daleko wyższe i dziksze jak wschodnie. Właściwe austriackie Alpy przechodzą ku północy łagodnie w pagórkowaty kraj austriacki.³⁾ Składają się one z wielu wielkich gniazd górskich, z których najważniejsze są: góry Tannen na wschodnim brzegu Solicy, góry Hausruck między Truną a Enem i Dunajem, góry iszlskie⁴⁾, góry Dachstein na południu od Aussee, góry predylskie albo martwe⁵⁾ na północy od Aussee, góry Pyhorn, Sengsen i Buchstein na lewym brzegu Anizy. Po wschodniej stronie Anizy rozdzielają się właściwe Alpy austriackie na Alpy przednie⁶⁾, góry Oetscher, Trajzen, hale Reis i Rax i górną śnieżną⁷⁾. Północno-wschodnie ramię, wybiegające ku Dunajowi, zowie się lasem wiedeńskim⁸⁾ i kończy się górną Leopolda z Łysą górą⁹⁾ nad Dunajem. ✕

Najwyższe szczyty, przełęcze i doliny Alp północnych austriackich. Szczyty: Solstein 2957 m. (9334') w Alpach północno-tyrolskich, Śnieżka¹⁰⁾ w Alpach solnogradzkich 2938 m. (9294'), lodowiec kamienne morze¹¹⁾ na zachód od Saalfelden i rzeczki Sali, górną Watzman (2948 m.) obok jeziora królewskiego w Alpach solnogradzkich, górną owcza nad św. Wolfgangiem 1779 m., górną Dachstein 3000 m., wielki i mały Predyl 2512 metrów (7170') w Alpach właściwie austriackich na zachód od Anizy, Śnieżka wiedeńska 2077 m. (6570') i Łysa góra pod Wiedniem 410-93 m. (1300') w pasmie tych Alp po prawej stronie Anizy. Doliny i przełęcze: doliny nad rzekami Illerą, Lechem, dolina Izary, Enu (Pinzgau i Pongau), przesmyk zellski obok jeziora tego nazwiska, przełęcz Griesen na zachodniej granicy Salzburgu (Solnogradu) na drodze z Saalfelden do świętego

¹⁾ Saalfluss. ²⁾ Königssee. ³⁾ Oesterreichisches Hügelland.

⁴⁾ Ischel-Gebirge. ⁵⁾ Priel-Gebirge oder Todtes Gebirge. ⁶⁾ Voralpen.

⁷⁾ Schneecalpen. ⁸⁾ Wiener-Wald. ⁹⁾ Kahlenberg. ¹⁰⁾ Ewiger Schneeberg.

¹¹⁾ Steirnernes Meer.

Jana (nad Solicą), przełęcz Turnska ¹⁾ prowadząca z doliny rzeki Acheny (w Bawaryi) do doliny Solicy, przesmyk Lueg między dolinami nad Solicą i Anizą koło góry Goling i dolina nad Truną, Anizą, Orlicą ²⁾, Iwizą ³⁾, Traisamą i Szwarcawą (czyli górą Litawą). Niektóre grzbiety tego pasma, wznoszącego się w zachodniej części do 3003 m. (9500'), n. p. góra Parsayr przy uściu doliny Rosany do Enu koło Landeku, przybierają formę wyniosłych wyżyn jak morze kamienne i wieczny śnieżnik. Inne gniazda otoczone jeziorami i dolinami przedstawiają czarujące widoki, tak n. p. widok z góry owczej (przy jeziorze św. Wolfganga) na jeziora alpejskie, na dalekie stąd Taury na południu, a na północ aż na wyżynę górnej Austrii, roztoczoną po północnej stronie Dunaju.

§. 14.

Alpy południowe austriackie.

Alpy południowe austriackie mają w ogólności te same kształty, co Alpy północne; są jednakowoż mniej rozdarte dolinami poprzecznymi i wyłomami rzeczniemi, jak Alpy północne. Za to są tu liczniejsze górskie przesmyki (przełęczce), szczególnie w pasmie Mangarta, ciągnącym się na zachód od góry Trójgłowa ⁴⁾. Alpy południowe austriackie dzielą się na następujące dzielnice: a) Alpy ortleskie (z granitu przeważnie), które przełęcz stilska łączy z pasmem Bernina, góry Adamello, góry nonbergskie i Alpy trydenckie. Gniazda te górskie leżą między dolinami rzek Adygi i Addy na granicy zachodniej Tyrolu, góry nonbergskie między Adygą a doliną Nocy ⁵⁾ (wlewającej się do Adygi). Alpy trydenckie wznoszą się na południe od nonbergskich. Dzielnice te zaliczają jeszcze do pasma środkowego Alp w ogólności b) Alpy lesyńskie, południowo-tyrolskie czyli dolamićkie między Adygą a rzeką Piawą ⁶⁾ i górą Kreutzberg (krzyżową) (Rzeka Brenta zaznacza granicę między Alpami lesyńskimi a południowo-tyrolskimi. Alpy południowo-tyrolskie odznaczają się szczególną budową szczytów i nadzwyczajnem rozgałęzieniem.)

¹⁾ Thurn-Pass. ²⁾ Erlaf. ³⁾ Ybs. ⁴⁾ Triglow, Triglau. ⁵⁾ Noce.
⁶⁾ Piave.

e) Alpy koruntańskie czyli karopskie od Kreutzberg (góry krzyżowej) (do doliny poprzecznej pod Tarvis i Malborget z górami weneckimi) (między rzekami Piawą i Tagliamento), z których tylko mała część należy do Austrii. d) Alpy julskie ciągną się od przełęczy pod Tarvis i Malborget po górną Sawę, przedstawiając po największej części dzikie wapienne gniazda. Na południu między źródłami potoków Zeyer (dopływu Sawy) i Baczki (Batrzy, dopływu Idryi) łączą się te góry z krainą górzystą Idryi, położoną między Soczą a Sawą. Kraina ta górzysta przedstawia obszerne grupy wapienne i zbliża się do kształtów właściwej wyżyny Krasu, od której jest oddzieloną drogą prowadzącą z Lublany przez Podstojnę ¹⁾ do Gorycyi. W ogóle można już uważać odosobnienie góry Trójgłowa (położonej u źródeł Sawy) za łącznik gór południowych wapiennych z krainą Krasu. e) Alpy Karawanki, sulcbachskie i góry Bacher między dolinami Drawy i Sawy. f) Góry macholskie ²⁾ i warazdyńskie w Chorwacyi i Sławonii, kończące się pagórkami szremskimi, które już pokrywają bujne winnice. *z pagórkami szremskimi*

Szczyty, doliny, przełęcze: Szczyty: Ortleska iglica 3915 m. (12.390'), szczyt królewski ³⁾ 3854 m. w górach ortleskich, szczyt Adamello 3794 m. (12.000') w górach Adamello, góra Antelao 3255 m. (10.296') w południowych Alpach tyrolskich, góry Dobracz, szczyt Trójgłowa (u źródeł rzeki Sawy) 2856 m. (9036'), Mangart 2673 m. (8460') w Alpach julskich, szczyt Gryntoweu ⁴⁾ 2550 m. (8064') łączy Karawanki z Alpami sulcbachskimi, lesiste góry tarnowańskie ⁵⁾ i Hruszyca ⁶⁾ w krainie górzystej Idryi. Doliny i przełęcze: przełęcz Tonale i przełęcz Aprika w górach ortleskich, dolina poprzeczna pod Tarvis i dolina głęboka pod Malborget, doliny górnej Sawy, dolina Soczy, przełęcze w Alpach julskich, Ponteba, Predyl, przesmyk wurceński nad górną Sawą, przełęcz Flitsch nad Soczą, góra Wrdnik przy uściu Sawy do Dunaju.

¹⁾ Adelsberg. ²⁾ Matzel-Gebirge. ³⁾ Königsspitze. ⁴⁾ Grintouz. ⁵⁾ Tarnowaner-Wald. ⁶⁾ Birnbaumer-Wald.

§. 15.

K r a s.

† Odmienny charakter od Alp wapiennych i środkowych przedstawia **kraina Krasu**. Jest to rozległa skalista wyżyna kredowa, bezleśna, którą przecinają ostre grzbiety wapienne. Brak dolin, (zastąpionych wązkiemi szczybinami) mnóstwo lejkowatych wklęsłości, głębokich przepaści podziemnych, przestronnych jaskiń z sopleńcami ¹⁾† (brak wybitnej sieci wodnej, znikanie rzek w otchłaniach i ponowne zjawianie się ich zniecka na powierzchni ziemi z powiększoną wód obfitością, wreszcie w wielu bardzo okolicach brak lasów, wyciętych przez Rzymian i Wenecyan, znamionując tę dziką krainę). Kraje Krasu rozpadają się w pobliżu morza za biegiem pobrzeżnych rzeczułek na mniejsze wyżyny spadające stopniami ku morzu, n. p. Czczewina ²⁾. Gdzie Kras przypiera do morza, tam brzeg morski jest zwykle stromy i przykry. † (Właściwości Krasu okazują się także w podmorskich przedłużeniach jego, których najwyższe wzniesienia, wystające ponad powierzchnię morza, liczne tworzą wyspy, rozsiane w zatoce kwarnerkiej i wzdłuż wybrzeża dalmackiego. Granicę właściwego Krasu stanowią rzeka Socza ³⁾ z Wipawą, rzeczka Lublana (dopływ Sawy) i dolina Sawy). Od Alp dalmackich czyli dynarskich dzieli go linia prosta, pociągnięta od miasta Rjeki ⁴⁾ do źródeł Kulpy, a następnie biegiem tej rzeki aż do uścia jej do Sawy. Ku krainie górskiej Idryi (w Krainie) rozpostarł się Kras planiną (wyżyną) Pinka, obfitującą w przepaści i potoki podziemne, jak np. słynne jaskinie koło Podstojny. Z wyżyny Czczewina wznoszą się Uczka ⁵⁾ 1326 m. (4200') i góra Śnieżna 1793 metrów (5670') na wybrzeżu. Góry Krasu kończą się na południu przyładkiem w Istriji Punta di Promontore.

¹⁾ Utworami naciekowemi, *Tropfsteinbildungen*. ²⁾ *Tschitscher Boden*. ³⁾ *Isonzo*. ⁴⁾ *Fiume*. ⁵⁾ *Monte Maggiore*.

§. 16.

Góry chorwacko-dalmackie (Alpy dynarskie)

Góry chorwacko-dalmackie uważać już należy jako część bałkańskiego systemu gór. Ciągną się one od Rjeki do Czarnogóry (497 Km. (67 mil.)) Pasma równoległe do wybrzeża są tem wyższe im dalej w ląd, niższe zaś leżą nad morzem. Również wyspy położone wzdłuż wybrzeży mają górskie kształty, przeto je uważać należy za równoleżne niższe pasma górskie, zanurzone w morzu. Góry te utworzone są z kredowego wapienia jak Kras i góry Bałkan. Ta sama gąbkowatość pokładów z siecią podziemną hydrograficzną, ze znikającymi w jaskiniach podziemnych i znowu w niejkiej odległości silniejszym prądem wytryskującymi rzekami, ten sam brak lasów z wyjątkiem tu i ówdzie lesistych grzbietów wyniosłych, ta sama wężykowatość z grzbietami ostremi i dolinami je przerzynającymi co w Krasie znamionuje te góry.

Góry chorwacko-dalmackie (Alpy dynarskie) dzielą się na: a) góry Kapeli (wielkie i małe Kapele) między rzeką Kulpą i Uną, (wpadającą do Kulpy, i Welebit nad Zermanią, z najwyższym szczytem św. Berdy 1928 m. (6100'). b) Dalmackie góry, zwane Urlica, (z szczytem Dynarą na granicy tureckiej, od którego całe to pasmo nazwano Alpami dynarskimi). Doliną Kerki oddzielone (jest to pasmo od południowej części królestwa Dalmacyi koło Szebeniku ¹⁾), której wybrzeża są najbardziej poszarpane, lecz której górską wyżyną tu i ówdzie poprzerzynaną jest urodzajnymi i w ogóle zamkniętymi dolinami.)

Wybitniejsze szczyty Alp chorwacko-dalmackich są: Św. Berdo w górach Kapela, Benkowa naprzeciw wyspy Bracz, ważna pod względem botanicznym, Orien nad zatoką kotarską, 1991 metrów (6300'), zwiastujący bliską Czarnogórę, św. Wid 790 m. (2500') na wyspie Bracz (Brazza) i wierzchołek św. Mikołaja (na wyspie Hwar ²⁾). W Alpach dynarskich jest bardzo wiele słowiańskich nazw pojedynczych płaskowzgórzy lub grup, na które rozpadły się te Alpy, jak Bukowica, Pole Petrowo, Radobilje, Roskopolje (w krainie górzystej nad zatoką kotarską) i t. p.

¹⁾ Sebenico. ²⁾ Lessina.

Góry środkowe niemieckie (hercyńskie).

§. 17.

Granice, podział, skład, poziom i kształty gór środkowych niemieckich (hercyńskich).

* **Góry środkowe niemieckie (hercyńskie)** opasują Czechy i ciągną się przez Morawy północne i zachodnie aż do rzek Morawy ¹⁾ i Odry, dalej roztochem tych rzek aż do doliny, którą płynie rzeka Beczwa, przybywająca z Karpat i wlewająca się do rzeki Morawy. Na południe las grajnerski i **winnicki** ²⁾ w Austrii górnej, a góry Manharda wraz z pagórkami, które są pokryte winnicami, w Austrii dolnej są przedłużeniem lub raczej zniżającemi się stopniami i stokami wzgórzystego okola Czech, sięgającemi tu i ówdzie aż do samych brzegów Dunaju.

Góry opasujące Czechy i zalegające północną część arcyksięstwa Austrii i zachodnie Morawy rozpadają się względnie do kotliny czeskiej, którą jakby czworobok otaczają, na cztery części: a) Las czeski z Szumawą; b) Rudawy czeskie; c) góry łuzyckie ³⁾, izerskie, Karkonosze ⁴⁾ i góry orlickie ⁵⁾ z grzbie-tem czeskim, Sudety i Jásionkiem ⁶⁾ wraz z podgórzami, które to całe pasmo zwyczajnie Sudetami zowią; d) czesko-morawskie wierzchowiny.

Wieniec gór opasujących Czechy ma z każdej strony inne rozmiary. Tak las czeski wraz z Szumawą jest 228 Km. (31 geogr. mil) długi, a 60 do 67 Km. (8 do 9 geogr. mil) szeroki; Rudawy są 136 Km. (18 geogr. mil) długie, a 74 Km. (10 g. mil) szerokie; Sudety mają 314 Km. (42 geogr. mil) długości, a 45 do 52 Km. (6 do 7 mil geogr.) szerokości; wreszcie czesko-morawskie wierzchowiny zajmują przestrzeń 300 Km. (40 geogr. mil) długą, a 235 Km. (30 geogr. mil) szeroką.

Tylko wierzchowiny czesko-morawskie należą całkowie do monarchii. Góry Smreczane, mieszczące w sobie źródłowisko rzeki Ohrzy ⁷⁾, leżą w Bawaryi i w saskiej ziemi

¹⁾ March. ²⁾ Weinsberger Wald. ³⁾ Lausitzer Gebirge. ⁴⁾ Riesengebirge. ⁵⁾ Adlergebirge. ⁶⁾ Gesenke. ⁷⁾ Eger.

(Voigtland) i tylko zakończeniem swem koło Aszu do monarchii wstępują. Las czeski z Szumawą, Rudawy i Sudety należą tylko w połowie do monarchii, (gdyż granica między Austryą a ościennymi państwami idzie ich grzbietem).

Góry opasujące Czechy z podgórzami swemi mają pod wielu względami odmienny od Alp charakter. Składają się tak, jak Alpy środkowe, z głazów pierwotnych (gnajzu, łyszczyku i szypru), z małym wyjątkiem w Sudetach i w górach przy wyjściu Łaby z Czech do Saksonii, gdzie Rudawy stykają się z górami (płaskowzgórzami) łużyckimi (saska Szwajcarya). Przedgórze po obu brzegach Łaby tworzą głazy przejściowe, wapienie i piaskowce. Sudety mieszczą w sobie ogniwo łączące góry Karkonosze z górami orlickimi i zaltmańskimi ¹⁾, składającymi się z piaskowca.

Góry otaczające Czechy są górami rozłożystymi ²⁾, tak Rudawy i wierzchowiny czesko-morawskie, Sudety z wyjątkiem gór orlickich, po części także izerskich, opasujących tu i ówdzie małe kotliny; formą podłużną czyli łańcuchową i rozłożeniem na równoległe ramiona, odznaczają się po większej części Szumawa i las czeski.

Alexander

Olin

§. 18.

Kształt pionowy i charakter gór środkowych niemieckich (hercyńskich), otaczających Czechy, i środkowego obszaru Czech.

◀ Kraj rozścielony wśród wieńca tych gór środkowych niemieckich (hercyńskich), t. j. środkowy obszar Czech, można uważać jako kotlinę ze względu na otaczające go góry, lub jako kraj upłazisty (tarasowy) ze względu na jego pionowy kształt. Środek Czech składa się bowiem z trzech wyżyn (upłazów, stopni), wznoszących się z półnoocy ku południowi, lub staczających się w przeciwnym kierunku t. j. z południa ku półnoocy. Południowy upłaz środkowy Czech wznosi się 948 m. (3000'), panując tu i ówdzie nad otaczającymi go górami, średni

¹⁾ *Faltengebirge.* ²⁾ *Massengebirge.*

sięga 252 do 632 metrów (800 do 2000'), a północny najniższy 126 do 252 metrów (400 do 800'). W skutek takiego ukształtowania Czech i niewielkiej wyniosłości północnego upłazu (terasy), północna część Czech jest kotliną w ścisłym znaczeniu tego słowa, opadającą z trzech stron ku rzece Łabie. Wzdłuż rzek Ohrzy i Łaby, mianowicie między temi rzekami a Rudawami i Sudetami, wznoszą się góry bazaltowe dziwnych, stożkowatych i bardzo malowniczych kształtów. Tylko w górach łańcuchowych są wąskie doliny podłużne. Wszystkie inne góry, jak w ogóle czeska kotlina, nie posiadają wewnętrznych dolin otwartych, tylko z małemi wyjątkami wąskie debry i jary, a w Rudawach, Karkonoszach i Jasioniku są doliny wąskie, krótkie, poprzeczne. Nie ma także łączności między górami otaczającemi Czechy a Smreczanami, które z wszystkich stron są opasane dolinami.

W skutek takiego składu i kształtu góry czeskie i czesko-morawskie nie przedstawiają tyle różności, co Alpy i sprawiają wrażenie więcej ogromem, niż kształtem swoim. Tylko przy wyjściu Łaby z Czech do Saksonii poszarpane piaskowce gór połabskich, czyli tak zwana Szwajcarya saska, przedstawiają uroczą różność kształtów, równie jak labirynt skał koło Adlersbachu (skały adlersbachskie czyli zamrskie) w piaskowcowych górach zaltmańskich. Także na północ od Sławkowa ¹⁾ koło Słupa przedstawiają się czesko-morawskie wierzchowiny w kształtach rozdartych i skalistych, podobnych do Krasu, z podziemną przepaścią Macocha, z Suchym żłobem i z wypływającym podziemnym potokiem i t. p.

Co do pionowego układu gór opasujących Czechy, wznoszące się w nich wierzchołki zaokrąglone, stożkowate lub kopcowate nie dosięgają linii wieczystego śniegu, jak Alpy, i ledwie wystrzeżiły ponad górną granicę drzewną. Najwyższym wierzchołkiem tych gór jest Śnieżka ²⁾ w Karkonoszach, mająca 1590 m. (5022') wysokości; wierzchołek Klin ³⁾ w Rudawach wznosi się do 1244 m. (3937'). Szumawa i las czeski strome od Bawaryi, zwolna wznoszące się od Czech,

¹⁾ Austerlitz. ²⁾ Schneekoppe. ³⁾ Keilberg.

z grzbiecami pokrytymi gęstym lasem szpilkowym, są górami ponuremi, dżdżystymi i nieurodzajnymi.

Rudawy i Karkonosze wystrzeliły stromo z kotliny czeskiej; grzbiety ich są szerokie. Góry łużyckie wystąpiły w kształcie płaskowzgórza, zwarte koło przemysłowego miasta Rumburga. W tej części górskiego okolenia Czech gęste zaludnienie i przemysł znakomity sięgają aż do jego wnętrza; najbardziej rozwinęły się w Rudawach, prawie aż po same grzbiecy uprawnych lub lasami pokrytych i zaludnionych. Nieprzerwanie zaludnione, chociaż nie tak gęsto jak Rudawy, i bądź uprawione, bądź lasem pokryte są także wierzchowiny czesko-morawskie. Na szerokim grzbiecie Karkonoszów legły oparzysta torfowe (pustacie), moczary i stawy, w Szumawie i w czeskim lesie obok pustaci, stawów i moczarów napotykają się także małe górskie jeziora.

Przesmyki Nowego-Targu w czeskim lesie, neklerowski ¹⁾ w Rudawach, Nowego-Świata ²⁾ w Karkonoszach dzielą pojedyncze części tych gór na grupy, stanowiąc oraz linie komunikacyjne. Wklęsłość czyli zniżenie koło Trzebowy czeskiej ³⁾ oddziela góry orlickie od południowej wyżyny czeskiej, która w ogóle mniej urodzajna, lasami pokryta, podobnego układu jak otaczające ją góry, do 632 m. (2000') wysokości wzniesiona, ledwie w niektórych miejscach zniża się do 379 m. (1200'). Pojedyncze wzgórza spiętrzają takową, jakoto góry Berdy na południu od rzeki Berunki z wierzchołkiem Trzemszynem 822 m. (2600'), nie zostające w związku z wieńcem gór opasujących kotlinę czeską, i góry cieplickie ⁴⁾ na południu od Ohrzy. Wyżyna ta u źródeł Wełtawy przechodzi w Szumawę, tutaj najbardziej wzniesioną i lesistą.

Niektóre wierzchołki gór otaczających Czechy są wybitnymi punktami granicznymi tego kraju. Tak góry Rzyrzurzec ⁵⁾ 1264 m. (4000') i Plöckenstein 1364 m. (4314') stanęły na granicy Czech, Bawaryi i Austrii górnej; Śnieżka na granicy Czech i Prus, Śnieżka spiglicka ⁶⁾ 1499 metrów (4428') u źródeł rzeki Morawy (i pruskiej Nisy) na granicy Prus, Czech i Moraw.

Wierzchołki i gromady gór otaczających Czechy są w szczególności: W Szumawie i lesie czeskim, począwszy od szczytu Plöckensteinu i Rzyrzurea, Luzen, Jawor ⁷⁾, Jezierna ⁸⁾, Czerchowa

¹⁾ Nollendorf. ²⁾ Neuwelt. ³⁾ Böhmisch-Trübau. ⁴⁾ Teplitzer oder Zinngebirge. ⁵⁾ Dreisselberg. ⁶⁾ Spiglitzer Schneeberg. ⁷⁾ Arber. ⁸⁾ Osser.

i góry dyleńskie ¹⁾, góra myśliwska ²⁾ na granicy Austrii i Czech na przejściu Szumawy w czesko-morawską krainę pagórkowatą. W Rudawach czeskich Wysoki Kamień ³⁾, Klin, Spiczak ⁴⁾; śnieżne góry w pobliżu Łaby 706 m. (2232'); Jeszkin w górach Iużyckich 979 m. (3096'); Tafelfichte w górach izerkich 1100 m. (3540'); Wielki Szyszak ⁵⁾ i Śnieżka w Karkonoszach; Ściany ⁶⁾, góry zaltmańskie, grzbiety czeskie ⁷⁾, kotlina kładzka, leżąca już po za granicami Czech w Prusiech, Śnieżka spiglicka, Kopica biskupia ⁸⁾, Pradziad ⁹⁾ 1487 m. (4704') w Jesioniku. W górach bazaltowych na południe od północnego wieńca gór wznoszą się Mileszówka ¹⁰⁾ koło Cieplic, Bezdziez ¹¹⁾, Kozaków koło Turnowa ¹²⁾ i Jiczyna.

K a r p a t y.

§. 19.

+ Granice, podział i charakter Karpat ogólny.

220.600
Karpaty leżące między Morawami, Szląskiem, Galicyą i Bukowiną po jednej, królestwem węgierskiem po drugiej stronie i otaczające cały Siedmiogród, rozsnuły się od Pozonia (Brzeztysław ¹³⁾ do Rżawy ¹⁴⁾ wielkim łukiem wynoszącym 1040 do 1190 Km. (140 do 160 mil). Po stronie południowej Dunaju stanęły naprzeciwko nich koło Pozonia Alpy, (Brama węgierska), koło Rżawy działy gór bałkańskich (Brama żelazna).

+ Karpaty są przeważnie górami podłużnymi i tylko w dwóch miejscach występują rozłożysto, tworząc lub otaczając wyżyny, to jest w Tatrach i górach siedmiogrodzkich. Poprad i Hornad dzielą Karpaty na zachodnie i wschodnie. Szczegółowszy podział Karpat rozróżnia a) Lesiste Karpaty, składające się przeważnie z piaskowca; b) Tatry; c) działy i gniazda gór w zachodnio-północnych Węgrzech; d) Karpaty siedmiogrodzkie.

(Karpaty stanęły stromo ku otaczającym je od południa nizinom (małej nizinie węgierskiej od Pozonia do Ostrzy-

¹⁾ Dillen. ²⁾ Gross-Jägerberg. ³⁾ Hoher Stein. ⁴⁾ Spitzberg.
⁵⁾ Sturmhaube. ⁶⁾ Wandgebirge. ⁷⁾ Böhmische Kämme. ⁸⁾ Bischofskoppe.
⁹⁾ Altwater. ¹⁰⁾ Donnersberg. ¹¹⁾ Bösig. ¹²⁾ Turnau.
¹³⁾ Presburg (Posonium). ¹⁴⁾ Orsova.

homia ¹⁾, wielkiej nizinie węgierskiej i nizinie wołoskiej). Ku zachodowi i północy stoczyły się już to łagodnie, jak w Morawach, już też stanęły na wysokim trzonie lub na wyżynie, jak Tatry; miejscami wznoszą się stopniami (upłazami), jak na Bukowinie. Karpaty pod względem pionowego układu różnią się od Alp. Karpaty tam są najwyższe, gdzie się najszerszej rozsnuły, to jest w Tatrach, w północno-zachodnich Węgrzech i w Karpatach siedmiogrodzkich, najniższe zaś są tam, gdzie są najwęższe, tak Karpaty małe koło Pozonia, niski Beskid nad Wisłoką koło Dukli. Karpaty lesiste mają lesiste grzbiety i łagodnie wznoszące się przesmyki (przez łągi i szczyrbiny wysokie). Ta część Karpat, aczkolwiek sama w sobie składa się z pasm podłużnych, nie ma jednak znaczniejszych dolin podłużnych; doliny rozdzielające równoległe pasma Karpat są raczej wązkimi jarami. Doliny Karpat lesistych, któremi rzeki wyłamują się z ich wnętrza w kraj równiejszy, są poprzeczne, krótkie i spadziste. Tak samo doliny tatrzańskie są prawie wszystkie poprzeczne. Dla wysokości Tatr od północy na południe są one ciasne, spadziste, wznoszą się często stopniami i wysokimi piętami, dwoma lub trzema, tworzą progi skaliste, a w wyższych swych piętach niektóre z nich przestrzeńsze płasienki lub kotliny, które zalegają jeziora lub płaty zlodowiałego śniegu nawet wśród lata. Około Tatr a przedewszystkiem po wyżynie siedmiogrodzkiej rozsnuły się dość szerokie doliny nadrzeczne.

Karpaty rozwarły się łukiem ku zachodowi, Alpy ku wschodowi. Karpaty swemi szczytami 2528 m. (8000') w kilku tylko miejscach (w Tatrach i południowem pasmie gór transylwańskich) dosięgają wysokości grzbietów Alp. Karpaty mają więcej gór z znamionami wygasłych wulkanów ⁷⁵ szczególnie w swej południowej części, niż Alpy. ¹¹³

Karpaty nie mają lodowców, dlatego też rzeki ich latem nie mają pokarmu. Jeziora znajdują się tylko na wyżynie tatrzańskiej ¹⁵ i około Czarnej góry. Brak jezior cechuje najbardziej Karpaty ¹¹¹ sie-

¹⁾ Gran.

dmiogrodzkie. Opady wody atmosferycznej są mniejsze niż w Alpach a z tego powodu i wegetacja (roślinność) jest słabsza. Las znika tu w wysokości 1580 m. (5000'), osady sięgają w Karpatach tylko do 790 m. (2500'). W Alpach napotykamy lasy w wysokości 2054 m. — 2212 m. (6500' — 7000'), osady zaś w wysokości 1896 m. (6000') Z przyczyny zwartości tych gór, braku większych podłużnych dolin, braku wygodnych przesmyków i większej jednostajności pod względem formacji geologicznej Karpaty przedstawiają się jako góry więcej dzikie i nieprzystępne, niż Alpy, chociaż są od nich znacznie niższe.

§. 20.

Pasma lesiste Karpat.

+ **Pasma lesiste Karpat** sięgają od Pozonia do gór koło Rodny na granicy Galicyi, Bukowiny i Węgier. Obejmują one Karpaty małe, Bielawy, wysoki Beskid, niski czyli szeroki Beskid od prawego brzegu Popradu do źródeł Mizuńki, pobocznej rzeki Swiecy, potem góry bez zbiorowego nazwiska: Pietrosze, Czarnogórę, Magury i t. p. aż do Rozrogu u Rodny.

Na południu od szerokiego Beskidu rozsnuły się góry Hegyalya ¹⁾ (wraz z tokajskimi wzgórzami między Hornadem i Bodrogiem.) Na wschód od Hegyalyi w głąb południowego podgórzia Karpat weszła się wielka węgierska nizina wzdłuż Cisy aż po Hust i Satmar ²⁾. (W tej też stronie łuk Karpat jest najwięcej wygięty ku północy.)

+ Na grzbietach i zboczach lesistych Karpat ścielą się pastwiska górskie z pożywną, wonną roślinnością, w zachodniej części kraju polanami, we wschodniej połoninami zwane, u których brzegów wypływające z Karpat rzeki biorą początek. W Czarnej górze i w Karpatach bukowińskich znajdują się jeziora. Leżą one wewnątrz tych gór na wyżynach.

¹⁾ Wym. *Hedzialja*. ²⁾ *Némethi-Szatmár*, Satmar niemiecki.

§. 21.

T a t r y.

† Tatry zewsząd otoczone są dolinami, orawską nad Orawą, nowotarską nad obu Dunajcami, śpiską nad Popradem i liptowską nad Wagiem. Tatry dla odrębności swego położenia, otoczonego zewsząd dolinami, i dla znacznego wzniesienia pionowego, również dla zewnętrznego i wewnętrznego składu swego stanowią całość osobną. Są one jakby wyspą skalistą, która wystrzeliła ponad zachodnie skrzydło gór karpaccich. Tatry podobne są do olbrzymiej twierdzy jakby wyciosanej z granitu, która się na równej wznosi podstawie. Na całym północno-wschodnim obszarze Europy nie ma nawet zbliżonego do Tatr wzniesienia. Tatry tworzące od zachodu na wschód podługowaty trapez nie wiele zbaczający od romboidu, podzielone są przez przełęcz Lilijowe¹⁾ na dwie, wysokością znacznie różniące się połowy, zachodnią i wschodnią. Tylko północne stoki środkowej części Tatr należą do Galicyi; zachodnie ich skrzydło (aż po Wołowiec), stoki południowe i skrzydło wschodnie leżą już w obrębie Węgier. Tatry przedstawiają się zewsząd jako zwarty, ostremi iglicami najeżony grzbiet wysokiego pasma gór; nie mają rozległych rozgałęzień i przedgórzy, któreby tworzyły przejście z dolin ku wierzchom i łagodziły nagły ich spadek, mianowicie od strony południowej i wschodniej. Tatry łatwo się dają objąć wzrokiem; wszędzie wspaniała dzikość, rozdartość, nagość, a na ciemnym tle lasów, które jakby płaszcz okryły podnóża Tatr, płowe ich wierzchołki skaliste jeszcze wybitniej się rysują. Nie ma tu łagodnych zakrojów zwolna wznoszących się mas, nie ma ozdobności Alp, godzącej szorstkość przeciwnieństw krajów górskich. Widok Tatr przejmuje podziwieniem i grozą. ✕

✕ W Tatrach, których boki są okryte płaszczem lasów niżej liściowych, wyżej szpilkowych, leżą u górnej granicy lasów i w krainie kosodrzewu łąki pasznicze (hale), ponad niemi sterczy goły głaz w fantastycznych kształtach (turnie).

1) Na granicy Galicyi i Liptowa.

Są to strome, często prawie prostopadłe ściany i poszarpane szczyty, u których stóp zwierciadła się wysoko położone górskie jeziora. Jest ich wszystkich razem 94. (Karpaty nie mają jak Alpy jezior podgórskich i międzygórskich. Jeziora czyli stawy tatrzańskie głębokie, lecz małe, leżą w turniach.)
 Największe są Wielki staw i Morskie oko czyli Rybie jezioro. Najwyżej leżą stawki w dolinie Zimnej wody ¹⁾. Powierzchnia Wielkiego stawu, największego z stawów tatrzańskich czyni 34 Har. (60 morgów 480° kwadr.)

§. 22.

Gniazda gór północno-zachodnich Węgier.

Gniazda gór północno-zachodnich Węgier wznoszą się między dolinami Wagu, Popradu, Hornadu a Dunajem.

Z działów i gniazd gór zajmujących północno-zachodnie Węgry ważniejsze są: a) Góry Fatra, b) Niznie Tatry, c) Rudawy spiskie, d) góry nitrzańskie, e) góry ostrowskie, f) Rudawy węgierskie koło Szczawnicy bańskiej ²⁾ g) góry Matra. Działy te leżą pomiędzy dopływami Dunaju, które poczynając w Karpatach lesistych lub w Tatrach płyną prze-
 ważnie w kierunku południowym.

Na północy niżnych Tatr rozpostarła się dolina górnego Wagu, na południu dolina górnego Hronu ³⁾, na wschód docierają one do rzeki Hornadu (dopływu rzeki Słonej ⁴⁾). Najwyższe miejsca grzbietu tych gór pokryte są wonną i paszniczą roślinnością. Góry Fatra roztoczyły się między rzekami Hronem a Turoczem. Na południu od obu tych gniazd górskich wznoszą się między dolinami Wagu, Nitry i Turoczą góry Nitrzańskie, które ukształtowaniem swoim są już zbliżone do Karpat lesistych. Nad górnym Hornadem ku Popradowi ciągną się Rudawy spiskie. Na zachód zaś od Hronu, na północ od Dunaju a na południe od gór Fatra ciągną się góry Ostrowskie i Rudawy węgierskie. Środek całej tej grupy stanowi okolica Szczawnicy (Schemnitz). Góry te mieszczą w sobie wielkie bogactwo szlachetnych (cennych) kruszców. Nareszcie na południe i zachód od Słonej (Sajo), a na wschód od rzeki

¹⁾ Kaltbach, pospolicie lecz mylnie Kohlback i Kahlbach.

²⁾ Schemnitz. ³⁾ Gran-Fluss. ⁴⁾ Sajo-Fluss.

Ipoli leży na krańcu wielkiej węgierskiej niziny góry Matra.†
Doliny rzeczne rozścielone pomiędzy temi gniazdami są urodzajne,
często winnicami pokryte. Kształty zaokrąglone tych gór zary-
sowują się w łagodnych liniach na niebieskiem tle nieba, a
ponieważ zazwyczaj nagle spadają ku wielkiej węgierskiej nizi-
nie, widok ich od południowej strony jest więc tak imponujący,
że często przeceniano ich wysokość.†

Wrgone pólnocnyet Karpatas siedmiogrodzkie

§. 23.

Karpaty siedmiogrodzkie czyli transylwańskie.

† Karpaty siedmiogrodzkie czyli transylwańskie,
opasujące wyżynę siedmiogrodzką w kształcie czworoboku, podobnie jak są okolone Czechy, składają się z kilku części: a) Pasma północne od źródeł ^{Wizy} (Wizo i Bystrzycy) do wyłomu rzeki Samoszy. b) Rudawy zachodnie siedmiogrodzkie od wyłomu Samoszy na północy aż do Dunaju i rzeczki Czyłu ¹⁾ na południu. Rzeką Morosz dzieli je na dwie części północną Bihar i południową Pojanę ruską. c) Pasma południowe ^{składające się} z gór wulkanickich, fogaraskich i braszowskich od rzeczki Czyłu do przesmyku Bodza z wyłomem Czerwonej wieży, przecinającym ścianę wysokości 2528 m. (8000'). Takiego wyłomu nie ma nawet w Alpach, gdzie jedynie Mura przecina Alpy centralne w miejscu tylko 1896 m. (6000') wys. Południowe stoki tych gór leżą już na Wołoszczyźnie. d) Wschodnie skrzydło siedmiogrodzkich Karpat bez zbiorowego nazwiska, położone w mniejszej (wschodniej) części w Multanach (Mołdawii). Równoległe do tego wschodniego pasma wznoszą się wewnątrz Siedmiogrodu góry Hargitta (oddzielone od niego górną Maroszą i górną Oltą ²⁾). Wśród tych pasm jakby w czworoboku rozścieliła się kotlina lub względnie wyżyna siedmiogrodzka.

Wyżyna siedmiogrodzka jest płaskowzgórzem falistym bez równin.† Większa równina znajduje się tylko koło Kolo-
szu ³⁾. Rieczne doliny przerzynające płaskowzgórze siedmio-

¹⁾ Schyl. ²⁾ Aluta. ³⁾ Kolosvar (wym. Koloszwaz), Klausenburg.
Szaraniewicz. Geografia.

grodzkie wznoszą się wraz z niem ku źródłowiskom swych rzek, mianowicie Olty, Kőköli i Maroszy ¹⁾). Tym sposobem wzniesienie płaskowzgórza siedmiogrodzkiego wzmagają się w kierunku od zachodu ku północnemu wschodowi.

Wyżyna siedmiogrodzka jest jeszcze gęstsze lasami liściowemi pokryta, niż podobna do niej wyżyna czeska, od której właśnie różni się wybitnie rozwiniętymi dolinami, których brakuje czeskiej wyżynie, a które, przerywając wyżynę siedmiogrodzką w rozmaitych kierunkach (w kierunku północno-zachodnim wzdłuż Maroszy, zachodnim i północno-wschodnim wzdłuż Samoszy i Kőröszu, południowym wzdłuż Olty i Kőköli) otworzyły dla rzek siedmiogrodzkich bramy przez wieniec gór karpackich. Taką bramą wypływa Marosza; Olta płynie przesmykiem Czerwonej wieży, Czył wylomem Wulkanu.

§. 24.

Wewnętrzny (geologiczny) skład Karpat.

Co do składu wewnętrznego, lesiste Karpaty złożone są wyłącznie z piaskowca, bądź pokrytego cienką warstwą ziemi, jak w niskim Beskidzie, bądź występującego na wierzch jak w wysokim Beskidzie, w Czarnogórze, Pietroszach, Magurach i w ogóle w dalszej wschodniej części lesistych Karpat.

Tatry właściwe i niżnie i Karpaty siedmiogrodzkie, (w tych mianowicie góry fogaraskie i wulkańskie) składają się przeważnie z gładów pierwotnych (gnajzu i granitu); wzgórza i wnętrze Siedmiogrodu są formacyi Alp molasowych, jak podgórze rozpościerające się w Austrii górnej od Alp do Dunaju. W niektórych miejscach Tatr i Karpat siedmiogrodzkich występują formacye przejściowe, lub wapienie, lub też piaskowice, tak w niżnich Tatrach wapień alpejski, w Magurze śpiskiej piaskowice, w stokach niżnich Tatr wapień alpejski, na wschodnim krańcu gór siedmiogrodzkich piaskowice. Jak na wyżynie czeskiej u stóp Rudaw czeskich stanęły góry bazaltowe wulkanicznej przyrody, tak na południowym

¹⁾ Maros.

stoku Karpat wystąpiły formacje wulkaniczne, i to znacznie szerzej. Do tych formacji należą: góry Hargitta w Siedmiogrodzie wzdłuż górnego biegu rzek Maroszy i Olty, równoległe do wschodniego krańca gór siedmiogrodzkich; góry wicherleckie nad źródłowiskami Cisy, zalegające wraz z Czarnogórą kotlinę marmoroską, góry Matra aż po Jagier ¹⁾, góry nitrzańskie, góry Hegyalya wraz z pagórkami tokajskimi, pokrytymi winnicami, odznaczające się pięknymi i powabnymi okolicami; wszystkie te góry są w całości, lub po większej części wulkanicznej natury.

§. 25.

Szerokość Karpat.

Stosownie do tego poziomego układu rozmaity także jest szerokość Karpat. Lesiste Karpaty mają szerokości 75 do 113 Km. czyli 10 do 15 mil (koło Pozonia tylko 15 Km. czyli 2 mile). Najszerzej, od 150 do 300 Km. (20 do 40 mil) rozpostarły się Karpaty tam, gdzie leżą Tatry, tudzież działy i gniazda gór w północno-zachodnich Węgrzech razem wzięte, wreszcie w Siedmiogrodzie. Tatry są od północy na południe 27 Km. (3½ mili) szerokie, a 61 Km. (8 mil) długie od zachodu na wschód. W grupach 8—61 Km. (1—8 mil) szerokich (od północy na południe), a do 175 Km. (23 mil) długich (od zachodu na wschód) rozsunęły się aż do Dunaju góry Fatry, Matry, Rudawy węgierskie i inne działy w północno-zachodnich Węgrzech. Czworoboczna wyżyna siedmiogrodzka jest od zachodu przystępniejszą niż czeska; jej południowy kraniec górski jest najwyższy, najdzikszy i najwęższy; ma on 380 Km. (50 mil) długości a 68 Km. (9 m.) szerokości.

§. 26.

Północne stoki Karpat.

Okolice podgórskie w Galicyi u podnóża Tatr i leśnego łuku Karpat stanowią północne stoki Karpat. Uralsko-czarnomorski wał ciągnie się prawie równoległe do wału

¹⁾ Erlau.

uralsko-baltyckiego, a między temi wałami legła nizina północno-europejska czyli sarmacka, przypierająca aż do stóp Karpat i wrzynająca się w ten wał razem z czarnomorską nizina rzekami Dniestrem, Wisłą i Styrem.*

Galicja jest w ogóle pochylona na północ w zachodniej, na wschód w wschodniej swej części, którato wschodnia część opada jeszcze wzdłuż Bugu i Styru bardzo lekko ku północy. Rozgórze, to jest linia oddzielająca stopy Karpat od wyżyny, na której one stanęły, jest w zachodniej Galicji więcej oddalone od Karpat niż w wschodniej. Dlatego też w zachodniej Galicji na dość znacznej przestrzeni między Karpatami a Wisłą rozsnuło się Podgórze, które jest znacznie węższe na północ od Karpat w Galicji wschodniej.

Najbliżej pomknęło się podgórze ku Wiśle naprzeciw Krakowa (Krzemionki 316 m. czyli 1000'). Linia oddzielająca je od nadwiślańskiej niziny, pociągniętą być może od Kęt przez Wadowice, Myślenice, Wojnicz, Pilzno, Czudec, Przeworsk, Jarosław. Góra Dziewicza nad Wojniczem i Góra św. Marcina nad Tarnowem są krańcami podgórze. Okolice między Sanem a Wisłą obniżają się zwolna na północ, przechodzą w łagodnie staczające się pagórki i nie są wybitnie odgraniczone od nadwiślańskiej niziny, czyli nie mają rozgórza. Linia zaś rozgórza w Galicji wschodniej pociągniętą być może na tak zwanem Pokuciu (na południe od Dniestru aż po Karpaty) od Synowódzka przez Hoszów, Jasień, Sołotwinę i Nadwórne.

Wał czarnomorski, zbliżający się do Karpat, został przerywany w kierunku północnym czyli poprzecznym (między Sandomierzem a Radomyślem po Pilicę) przez Wisłę, a przez Dniestr na wschodzie (od Niżniowa do Mohilewa) w kierunku podłużnym.* Nad Wisłą wzdłuż tejże (przy uściu Raby puszcza niepołomiicka) i na jej dorzeczu ścieli się aż do źródeł Bugu wielka nizina powiślańska, 364 kilometrów (48 mil) długa, poniżej Tarnowa najszersza, bo mająca tutaj 106 kilometrów (14 mil) szerokości. Od uścia Strwiąża do Dniestru aż do Niżniowa ścieli się druga 228 kilometrów (30 mil) długa, daleko węższa (od Synowódzka do uścia rzeki Stryja tylko 68 kilometrów (9 mil) szeroka) nizina nad-

dniestrzańska. Z tego wału czarnomorskiego po lewej stronie Wisły należy do monarchii tylko płaskowzgórze krakowskie; po za jej obrębem leżą góry olkuskie, świętokrzyskie, sandomierskie, wyżyna wołyńska, a tylko krańcami swojemi koło Podkamienia wstąpiły w Galicyą góry awratyńskie i krzemienieckie u źródlowisk rzek Ikwy (źródło jej koło Podkamienia) i Horynia (źródło jego już za granicą Galicyi). Od wału czarnomorskiego sięga Podole zachodniem skrzydłem swoim aż po Strypę. Wzgórze Podola, to jest wyżyna Zborna koło Płoskirowa, leży po za granicami monarchii; góry Miodoborskie wzdłuż Zbrucza sięgają w Galicyą; góry Toutry, położone na zachód od Miodoborów, przerzuciły się przez Dniestr aż na bukowińską wyżynę.

Rąbek północny Podola, pochylonego od północy na południe, ciągnie się przez Galicyą wschodnią na południu od nadbużańskiej niziny, a następnie przedłuża się w wał stanowiący dział wód i granicę między dorzeczami Wisły (względnie Sanu) a Dniestru. Linia ta pociągniętą być może od Podhorzec na Jasieniów, Gołogóry, Słowitę (góry gołogórskie, Woroniaki), koło Lwowa, Gródka i Uherzec, aż do źródlowisk Dniestru i Sanu.

Galicyjskie podgórze mieści w sobie dość szerokie nadrzeczne doliny, na których tu i ówdzie występują małe wyżynki górskie i powtarza się prawdziwie górski charakter (koło Czarnorzek w Sanockiem).

Podole przernięte jest dolinami rzek, które poczynają się na leśnym rąbku jego. Doliny te, zrazu szersze, mieszczą w sobie stawy; w swych górnych częściach przecięte groblami zwężają się w kierunku ku południu i stają się tu i ówdzie stromo spadzistemi jarami. Calec Podola jest opoczysty; wzdłuż Ikwy i Słuczy występują góry pierwotne z granitu lub z głazów przejściowych złożone (okolice malownicze nad Styrem, Horyniem i Słuczą). Nizina nad Wisłą i Bugiem do Styru jest po części czarnoziemem (z polami urodzajnymi koło Krasnego), po części pokrywa ją piasek, po części zaś porośnięta jest wielkimi liściowemi lub szpilkowemi lasami, z których się sączy mnóstwo potoków leśnych, unoszących z sobą żużel leśny do Sanu, Bugu i Styru, do których się wlewają.

× W ogóle Galicya jest krajem falistym, pokrytym czarnoziemem (przedewszystkiem Podole). Na podgórzu z pod czarnoziemem wydobywają się na wierzch ławy piasku, a miejscami gład pierwotny, granit, syenit, skałen¹⁾ lub wapień i kręda, jak n. p. wapienie koło Nowegotargu, Szaflar, Czorsztyna, Krościenka. Mniej takich skał jest w Galicyi wschodniej, jak np. na Pokuciu koło Bubnisk, w Rozhurezu i Uryczu. W dolinie naddniestrzańskiej po obu stronach górnego Dniestru zajmują moczary i błota przestrzeń około 880 Mar. (16 mil kwadr.).

Błota naddniestrzańskie nie są porośnięte, podczas wód gościnnych (wylewu) przeistaczają się w nieprzejrzone zwierciadła wodne, na których tu i ówdzie tylko góruje po sztucznej grobli prowadzony gościniec. Rozpostarte od uścia rzeki Strwiąża aż do uścia Wereszycy i Stryja sięgają one na zachód do Kalinowa i Koniuszek, poniżej Sambora, na południu opierają się o pasmo wzgórz, ciągnących się opodal Hordyni. W nadwiślańskiej dolinie są moczary lasami przeplatane na wschodzie od puszczy niepołomickiej między Dunajcem i Sanem 820—1100 Mar. (15—20 mil kwadr.).

§. 27.

Pionowe rozmiary Karpat i północnych ich stoków.

× Karpaty tylko w górach pierwotnych, t. j. w Tatrach i górach fogaraskich (w Siedmiogrodzie) wystrzeliły po nad linią wieczystego śniegu. Tak w Tatrach Gierlach²⁾ (2659·5 m. czyli 8414') i Łomnica (2636·75 m. czyli 8342') (po stronie węgierskiej; najwyższe szczyty tatrzańskie po stronie galicyjskiej są: Świnnica (2332·4 m., 7379'), Kozi Wierch (2312·5 m., 7316'), Wielka Koszysta (2192 m., 6935'), zaś na samej granicy Galicyi i Węgier Czerwony Wierch (2123·4 m., 6718') i Wołowiec (2065 m., 6533'); najwyższy szczyt gór fogaraskich jest Negoj (2541·3 m., 8040').

× Szczyty tatrzańskie po stronie Galicyi równają się drugorzędny szczytom Alp siedmiogrodzkich, Ratyczetowi w gó-

¹⁾ *Feldspat.* ²⁾ *Gerlsdorferspitze.*

rach wulkanickich (2402·2 metrów, 7600'), Ineu (Krowiemu Rogowi) ¹⁾ na północnym krańcu Karpat siedmiogrodzkich 2244·2 m., 7100'). Siedmiogrodzka wyżyna wznosi się do 537·4 m. (1700') wysokości. Hale (pastwiska górskie) tatrzańskie, najwyższe szczyty niżnich Tatr i Fatry, tudzież szczyty Czarnogóry sięgają po nad linią drzewną w krainę kosodrzewiny (Kralowa Hala w niżnich Tatrach 1942 m. czyli 6144'; Pop Iwan 2022·9 m. czyli 6400'; Howerla 2051 m. czyli 6489' w Czarnogórze; Pietrosz 1706·8 m. czyli 5400'; Dżumaleu 1833·3 m. czyli 5800' na Bukowinie). Wierzchołki wysokiego Beskidu są niższe od linii kosodrzewiny; Łysa góra (1280 m., 4050') i Babia Góra (1722 m., 5448') równają się wierzchołkom skrajnym gór siedmiogrodzkich.

× Część Karpat lesistych od Popradu do Wisłoka nie przekroczyła linii drzewnej; grzbiety ich są trawą porośłe lub lasami pokryte. Stopy Tatr zniżają się w dolinach otaczających je do 379·3 m. (1200'). Mniej lub więcej tak wysokim jest rąbek czyli pasmo gór odgraniczające nadbużańską nizinę od wyżyny Podola (wzgórza koło Lwowa, Czartowska skała 412 m., 1303·8'). Wyżyna krakowska dochodzi do 322·4 m. (1020') wysokości; do 284·5—303·4 m. (900—960') sięga wyżyna koło Sokala, gdzie Bug wrzyna się w wołyńską wyżynę. Teższe wysokości dsiągają pojedyncze wzgórza koło Łopatyna, Oleszyce, Potylicza, tudzież wyżyna koło Brodów i naddniestrzańska od Niżniowa na wschód, zaś same koryta Wisły i Dniestru na granicy monarchii zniżają się od 145 m. (460' Wisła), do 88 m. (278' Dniestr), leżąc prawie na równi z północno wschodnią europejską niziną.

Do znaczniejszych wierzchołków w Karpatach zaliczyć jeszcze należy górę Jawornik w Bielawach, górę Baranią z źródlowiskami Wisły (1213 m., 3838') na granicy Galicyi i Szląska; Kniahynią (1201 m., 3800') i Łysą górę (1280 m., 4050') w wysokim Beskidzie; Rohacz (2149·4 m., 6800') w Tatrach; Dżumbir (1985 m., 6280') i Kralową Halę (1942 m., 6144') w niżnich Tatrach; szczyty Czarnogóry (około 27) nad źródłowiskami Czeremoszu i Cisy.

¹⁾ Kuhhorn.

Babia góra

*z liniją D. Jeannie**Do Eperies*

Ważniejsze przełęcze w grzbiecie Karpat są: Przełęcz nad Jabłonkowem¹⁾ na Szląsku; przełęcz duklańska, przez którą poprowadzono gościniec przez Karpaty do Preszowa; ¹⁾ przełęcz nad Werezke, przez którą prowadzi gościniec ze Stryja do Mukaczowa; ²⁾ przesmyk delatyński; przesmyki Walowy ³⁾ do Hustu, Jasienia ⁴⁾ do Marmaroszu i Syhotu ⁵⁾; przesmyk Borsza, prowadzący z Bukowiny po nad Bystrzycą po pod góry nad Rodną do Węgier; Brama Czerwonej wieży, przesmyki Wulkanu, Żelaznej Bramy, Ojtos prowadzące z Siedmiogrodu do Multan.

*Przełęcz Tarnosowska Lechowska
i wieszaki**Do Herement, Niziny i doliny.**przez do Kizietu*
§. 28.

Wielka i mała węgierska nizina.

+ Wielka nizina węgierska sięga od Wacowa ⁶⁾ do Rżawy, a od gór siedmiogrodzkich przez Cisę do Dunaju 1800 kw. m. (99.113 Mař.). Częściami jej są step (bezleśna, sucha równina) keczkemecki między Dunajem a Cisą i debreczyński między Körösą a Cisą, urodzajne pola w południowej części Banatu (Baczka), nareszcie oparzysta wyschle i w pola zamienione i miejsca moczarowate. Mała nizina węgierska po obu stronach Dunaju od Pozonia do Ostrzyhomia 140 m. kwadr. (7708 Miryarów).

Wielka węgierska nizina ma kształt czworoboku podługowatego. Zachodnią i południową linię tego czworoboku stanowi Dunaj, a północną i wschodnią Karpaty. Linia od Tokaju do Panczowy, oznaczająca długość, wynosi 445 Km. (60 mil). Linia zaś od Pesztu do W. Waradynu, oznaczająca szerokość wielkiej węgierskiej niziny, wynosi 282 Km. (38 mil). Szerokość wielkiej węgierskiej niziny jest prawie stałą od północy na południe. Wielka węgierska nizina jest najniższym obszarem nie tylko węgierskiego królestwa, lecz i monarchii całej. Na węgierskiej nizinie wielkiej tylko w południowej jej części wznoszą się pojedyncze pagórki, do w. 63·22 m. (200') nad p. jej. Najniższe położenie we wielkiej węgierskiej nizinie zajmuje Cisa, której zwierzchołdek koło Tokaju wynosi 94·83 m. (300'), koło Szolnoka 91·34 m.

¹⁾ Eperies. ²⁾ Munkacs. ³⁾ Ökermező. ⁴⁾ Köresmező. ⁵⁾ Szigeth (wym. Siget). ⁶⁾ Waizen.

Nyarkowskai

(289'), koło Szegedyna 80'289 m. (254'), przy uściu 65'75 m. (208'). Właściwości wielkiej węgierskiej niziny również jak i innych stepów bezbrzeżnych są: a) Fata Morgana. b) Jeziora natronowe, wysychające w lecie i zostawiające po sobie wtedy kawałki sody. Brzegi tych jezior pokrywają morskie rośliny. (Węgrzy zowią je białymi jeziorami (Fejer To). c) Nagłe burze ulewne z błyskawicami i gromami wśród pogody i lata, tudzież wiry pyłu i prochu. d) Wielkie wylewy rzek w czasie wód gościnnych. e) Wielka jednostajność horyzontu, (na którym często prócz studziń z wysokimi żórawiami, wiatraków i karczem stepowych (czarda) wśród pasących się stad i tabunów nic więcej nie spotykamy.) f) Brak drzew i cienia z wyjątkiem akacyi (tu i ówdzie się pojawiającej wśród stepu przy drogach.) g) Zachwycający zachód słońca, przenikający ciszą i samotnością, (gdy szyba tegoż chyli się pod horyzont, a tylko promienie słoneczne w atmosferze łamane rozlewają się po toni pustynnej, znamionując drogę, którą słońce przeszło.) h) Trawa skąpa, gruba, brunatna wśród lata, (wyschła i spragniona postać pustyni w jesieni, w zimie zaś jedna bezbrzeżna śnieżna powłoka.) i) Wieniec gór karpaccich, ze środka pustyni niewidny, zbliżającemu się ku krańcom jej występuje na niebie jak mdławo-niebieski obłoczek. †

Mała węgierska nizina rozścieliła się między Pozoniem a Wacowem po obu stronach, lecz przeważnie po prawej stronie Dunaju aż do jeziora muteńskiego ¹⁾. Wielka węgierska nizina sięga na prawy brzeg Dunaju aż do jeziora błotnickiego ²⁾, które swą właściwością (skąpość dopływów, podziemne źródła, moczary, burzliwość, zwierciadło ciemno-błękitne, obfitość trzciny, bogactwo dzikiego ptactwa) przypomina jezioro wśród stepów położone w pierwotnej ojezyźnie Madjarów (w Azji jezioro Issikul).

† Mała węgierska nizina przedstawia tam, gdzie się falistej powierzchni otaczających ją górzystych okolic dotknęła, wielką powabność widoków i żyzność gleby. Osobliwie takie okolice nadają się wysmienicie do uprawy wina, jak n. p. okolice gór nitrzańskich, bakońskiego lasu, lub u wybrzeży błotnickiego jeziora. Wielka rozmaitość i bogactwo przyrody na wyspach położonych wśród Dunaju w małej węgierskiej nizinie (jeszcze raz się powtarza z całym urokiem) na wyspie św. Jędrzeja (u wchodu do wielkiej węgierskiej niziny. Dotąd węgierskie niziny przedstawiają się nam jakby odmienny kraj, a odtąd jakby zupełnie inna część świata.) ^{† B. W.}

1) Neusiedlersee. 2) Plattensee.

§. 29.

Łęg morawski, kotlina wiedeńska, łęg tulnieński
i górskie doliny.

Łęg morawski leży po obu brzegach rzeki Morawy (w Morawach i Austrii dolnej). Częścią jego jest **Hanna** po lewym brzegu Morawy koło Kromierzyż (a przedłużeniem na północ tak zwane **Kühländchen** od Bieczwy do Odry). Dunaj oddziela łęg morawski od **kotliny wiedeńskiej**, której przedłużeniem jest **kamieniste pustkowie wiedeńsko-nowomiejskie** ¹⁾. Na zachód od łęgu morawskiego i kotliny wiedeńskiej leżą niewielkie **równiny tulnieńska i ogruńska** ²⁾, mianowicie kotlina wiedeńska i łęg tulnieński po prawej, równina ogruńska po lewej stronie Dunaju w Austrii dolnej; **równina welska** w Austrii górnej wzdłuż rzeki Truny, wielkim trudem i kosztem uprawna.

Wiedeńska kotlina, wynosząca 3744 □ Km. (68 □ mil), rozściela się po prawej stronie Dunaju w kształcie trójkąta między Hainburgiem, górą św. Leopolda a Semeringem. Północna połączona wiedeńskiej kotliny ma glebę urodzajną i bardzo dobrze uprawioną; południowa jej część jest miejscami kamienista i moczarzysta, dlatego też mniej urodzajna od północnej połąci, pomimo tego jednakowoż z przyczyny bliskości lesistego podgórze alpejskiego ma gęstą ludność i powabne widoki. Łęg morawski rozścielony po stronie Dunaju wzdłuż rzeki Morawy, nie mający wzgórzy i lasów, podczas gościnnych wód Morawy i Dunaju często przemienia się w przestronne płytkie jezioro. Mając w niektórych swych częściach bardzo żyzną glebę, przerwany jest tu i ówdzie moczarami i piaskami; nie ma ornej gleby tak wiele, żeby gęstą ludność wyżywić, przeto i osady w nim znajdują się w dość znacznej odległości od siebie. Pole tulnieńskie nad Truną było niegdyś puszczą, przemienioną w uprawną i żyzną okolicę pracowitością i wytrwałością swych mieszkańców.

✧ Znaczniejsze nadrzeczne doliny górskie leżą nad Enem, Lechem ³⁾, Adygą ⁴⁾, Renem i górą Drawą. ✧

¹⁾ Wiener-Neustädter-Steinfeld. ²⁾ Ogruń, Wagram. ³⁾ Lech.
⁴⁾ Wintschgau, Vallis venusta.

Łęg tolbachski ¹⁾ i dolina Pustrycy (bystrzycka) ²⁾, nad Solicą Pinzgau i Pongau w Solnogradzkim, nad górną Murą Lungau, nad średnią Murą łęg Mury ³⁾, łęg lipnicki ⁴⁾, łęg ptujski ⁵⁾ w Styrii doliny nad Drawą i jej dopływami, dolina Lurn (Turya ⁶⁾, różina ⁷⁾, jauńska ⁸⁾ w Karyntyi, dolina nad Sawą i jej dopływami, dolina kerska ⁹⁾ przypierająca do gór Uskoków w Krainie, dolina nad Soczą ¹⁰⁾ w Gorycyi, dolina połabska w Czechach, a w Galicyi dolina nadwiślańska, nadbużańska i stryjska; mała dolina radowiecka ¹¹⁾ na Bukowinie, zajmująca 220 Mar. (4 mile kwadr.); doliny nad Czeremoszem, Maroszą i Olta, przerywane wyżyną siedmiogrodzką.

M o r z e.

§. 30. 1669

✧ **Morze adryatyckie** oblewa wybrzeża Iliryi prawie od uścia Soczy aż po Rijekę i jej obwód (do Novi), Pogranicza chorwackiego i Dalmacyi. Trzy zatoki u tych wybrzeży mają większe rozmiary: tryestyńska, kwarnerska (morlaska) i kotarska ¹²⁾. (Z półwyspów ważniejszy jest pleszacki ¹³⁾ w Dalmacyi; zresztą całe wybrzeże wschodnie morza adryatyckiego odznacza się licznymi lecz małymi wcięciami. Brzegi od Bagu ¹⁴⁾ na południe są strome, skaliste i prawie nieprzystępne z wyjątkiem zatoki kotarskiej ¹⁵⁾. Morze najgłębszem jest koło wyspy Mletu ¹⁶⁾. Prąd w zachodniej jego części jest północny, a południowy wzdłuż wybrzeża dalmackiego. Przypływy i odpływy są nieznaczne. Leżą na niem wyspy Czres ¹⁷⁾, Kerk ¹⁸⁾, Rab ¹⁹⁾, Bag ²⁰⁾ w zatoce kwarnerskiej. Między wybrzeżem chorwacko-dalmackim a wyspami ciągnie się morska cieśnina czyli kanał morlaski (czaderski). Dalej leżą wyspy Insula longa (Grossa), Bracz ²¹⁾, Hwar ²²⁾, Wist ²³⁾, Korczul ²⁴⁾ i Mlet, pooddzielane cieśninami morskimi, nazwanemi bądź od tych samych wysp bądź od pobliskiego wybrzeża. *delant 1/2*

¹⁾ Tolbacher Feld. ²⁾ Pustertal. ³⁾ Murfeld. ⁴⁾ Leibnitz koło Gleichenbergu. ⁵⁾ Pettau. ⁶⁾ Lurnfeld. ⁷⁾ Rosenfeld. ⁸⁾ Jauntal. ⁹⁾ Gurkfeld. ¹⁰⁾ Isonzo. ¹¹⁾ Radautz. ¹²⁾ Cattaro. ¹³⁾ Sabioncello. ¹⁴⁾ Carlopago. ¹⁵⁾ Bocche di Cattaro. ¹⁶⁾ Meleda. ¹⁷⁾ Cherso (wym. Kerse). ¹⁸⁾ Veglia (wym. Welia). ¹⁹⁾ Arbe. ²⁰⁾ Pago. ²¹⁾ Brazza. ²²⁾ Lessina. ²³⁾ Lissa. ²⁴⁾ Curzola.

Kanały te między wyspami a wybrzeżem są dla żeglugi wygodne, do odpoczynku okrętów sposobne i zastępują brak dobrych przystani dla okrętów kupieckich. Pola i Kotar mają przystanie dla okrętów wojennych monarchii.

R z e k i.

§. 31.

Dział wód główny i zlewiska mórz.

† Główny dział wód Europy, mianowicie linia między zlewiskami morza niemieckiego i bałtyckiego z jednej, adryatyckiego i czarnego z drugiej strony, przerzyna monarchią. Ciągnie się on od gór Smereczanych granicą Bawaryi i Czech, Austryi i Czech, Czech i Moraw, Szląska i Moraw, grzbietem małych Karpat, Bielaw, wysokiego Beskidu i Tatr (od Wcłowca przez szczyt mięguszowiecki ¹⁾ na Solisko); spuściwszy się tutaj na południowy stok Tatr i okoliwszy dorzecze Popradu, wstępuje znowu na grzbiet małego czyli szerokiego Beskidu, ciągnie się do źródlowisk Sanu, Dniestru i Stryja, ztąd między dorzeczami Sanu i Bugu a Dniestru (koło Lwowa) rąbkiem Podola, koło Podhorzec zwraca się na północ, wstępuje na Wołyń i przecina go na poprzek, dążąc na Polesie ku źródłom Prypeci i Niemna, a dalej ku źródłowiskom Dniepru, Wołgi i Dźwiny.

Do czterech mórz wlewają się wody rzek austryacko-węgierskiej monarchii, a to: a) do morza czarnego wody Dunaju (z Prutem), Dniestru, Styru; b) do morza bałtyckiego Wisły i Odry; 3) do morza północnego Łaby i Renu; 4) do morza adryatyckiego Padu (przez Sarkę, w Tyrolu wpadającą do jeziora Garda), Adygi, Brenty, Piawy, Tagliamentu, Soczy (Isonzo), Kwiety, Zermagni, Kerki i Narenty. †

Główne rzeki monarchii są: **Dunaj** płynący 1330 Km. (178 mil) przez Austryę, **Dniestr** 470 Km. (63 mil); **Adyga** 230 Km. (31 mil); **Łaba** 378 Km. (51 mil); **Odra** 104 Km. (14 mil) i **Wisła** 393 Km. (53 mil).

¹⁾ *Mengsdorfer Spitze.*

Dorzeczca Dunaju, Łaby, Wisły, Dniestru i Adygi zajmują 97·4⁰/₁₀ z całej powierzchni monarchii, reszta zaś t. j. 2·6⁰/₁₀ przypada na inne dorzeczca mniejsze.

Zlewisko czarnego morza.

§. 32.

D u n a j. $\frac{3}{4}$

Trzy ćwierci całego obszaru monarchii należą do dorzeczca Dunaju. **Dunaj** od Pasawy do Lincu, koło Pozonia (Brzetyśławy), Ostrzyhomia i Wacowa, nareszcie koło Rżawy przez Bramę żelazną ciasnemi płynie wyłomami. W kotlinie wiedeńskiej, niemniej w małej i wielkiej nizinie węgierskiej dzieli się Dunaj na ramiona, które oblewają wyspy dunajskie Lobau, Prater, Schütt¹⁾, Czepel²⁾, wyspy św. Andrzeja i Małgorzaty.

Dunaj ma 189·6 metrów (600') szerokości pod Pasawą, 1896·5 m. (6000') w wielkiej węgierskiej nizinie, 126 m. (400') w Bramie żelaznej.

Ważniejsze rzeki wpadające do Dunaju są: Od prawego brzegu Ilera, Lech, Izara, których źródłowiska znajdują się w obrębie monarchii (w Alpach algauskich w północnym Tyrolu), En z Solicą i Salą³⁾, Truna z Kremzą, Aniza z Ibusą⁴⁾, Orłowa⁵⁾, Trajzma⁶⁾, Szwechat, Fisza z Piestyngą, Litawa Raba⁷⁾, Drawa i Mura, do której zlewa się Moryca, Sawa z Sawiną⁸⁾, Sotlina⁹⁾ na granicy Styryi i Chorwacyi i Krapina w Chorwacyi, Lublaną¹⁰⁾, składającą się z trzech części, Poiku, Uncy i Lublany, wreszcie Kerką¹¹⁾, Kulpą i Uną.

Od lewego brzegu wpadają do Dunaju wielka i mała Mühl (Michela), Aist, Chub¹²⁾, Morawa z Dyją¹³⁾, Beczwą, Olszawą i Mijawą. Dopływami Dyji są Iglawa z Oslawą i Swratką¹⁴⁾, do której zaś wpadają Switawa¹⁵⁾ i Cesawa. Dyja

¹⁾ Csallo, Csalokez. ²⁾ Ostrów raszkowiński. ³⁾ Saal - Ache.
⁴⁾ Ybs. ⁵⁾ Erlaf. ⁶⁾ Traisen. ⁷⁾ Raab. ⁸⁾ Sann. ⁹⁾ Sottla. ¹⁰⁾ Laibach. ¹¹⁾ Gurk, inna od Kerki wpadającej do Drawy. ¹²⁾ Kamp. ¹³⁾ Thaya.
¹⁴⁾ Szwarcawą także zwie się ta rzeka. ¹⁵⁾ Zwittau.

z dopływami tworzy jakby wachlarz rozsuty po zachodniej Morawie.) Na południe od Karpat płyną do Dunaju Wag ¹⁾ z Orawą ²⁾ i Turcem, Nitra ³⁾, Hron ⁴⁾, Ipola ⁵⁾, (Cisa, Telesz, Nera i Czarna, wpadająca do Dunaju na granicy monarchii koło Rżawy, Strel ⁶⁾). — (Cisa między największymi rzekami Europy piąte z rzędu zajmuje miejsce ⁷⁾). Jej dorzecze zajmuje większą połowę Węgier i Siedmiogrodu) * Cisa wypływa z Czarnogóry (naprzeciw źródeł obu Czeremoszów, Biała i Czarna Cisa). Jej dopływy od prawego brzegu są: Słona ⁸⁾ z Hornadem i Bodrog, (na który składają się Topla, Ondawa, Laboreza, Wuh ⁹⁾ i Latorcza. Naprzeciw źródeł Latorczy jest dział wód między Wisłoką a Wisłokiem, a naprzeciw źródeł Wuhu jest dział wodny między Dniestrem a Sanem. Od lewego brzegu wpadają do Cisy Viso (Wiza), wypływający w kącie między Bukowina, Siedmiogrodem, Galicyą a Węgrami, Samosz z Krasną, Körös (czarna i biała), Marosza z Kökölą (wielką i małą) i Złotym Potokiem ¹⁰⁾ i Bega. Rzeki Siedmiogrodu i Bukowiny, które już po za granicami monarchii wlewają się do Dunaju, są: Czył, Olta, Seret z Suczawą, Mołdawą, przecinającą dwukrotnie granicę Bukowiny i Multan, i Złotą Bystrzycą, wreszcie Prut (tworzący koło Nowosielec granicę między Bukowiną a Besarabią, którego dopływem jest Czeremosz (biały i czarny). Prut płynie z głębi Karpat nasamprzód głęboką, poprzeczną doliną górską, tworząc pod Dorą wodospad. Od Delatyna wypływa na podgóorską dolinę, zwraca się na wschód, a od Kołomyi na południowy wschód, przyjmując z głębokich gór Pokucia przybývające bystre Czeremoszów strumienie.)

§. 33.

Dniepr, Dniestr.

† Mała część Galicyi północno-wschodniej należy do dorzecza Dniepru, a to przez Styr z Sadyłówką i Ikwą (Styr

1) *Waag*. 2) *Arva*. 3) *Neutra*. 4) *Gron*. 5) *Eipel*. 6) *Strehl*. 7) *Wołga*, *Dniepr*, *Dunaj*, *Ren*, *Cis*. 8) *Sajo*. 9) *Ungh*. 10) *Aranyos* (wym. *Araniosz*).

wlewa się do Prypeci, a ta powyżej Kijowa do Dniepru. Styr i Ikwa płyną łożyskiem szerokim, lecz płytkim w kierunku północnym, tworząc rozległe moczary, krajiną urozmaiconą rozległemi lasami bądź liściowemi, bądź szpilkowemi, opodal od wzniosłych wzgórz skalistych, krzemiennych lub wapiennych (koło Podkamienia i Poczajowa).

Dorzecze Dniestru zajmuje trzecią część Galicyi. Dniestr wypływa u Wołczy z tego samego górskiego (ubocznego) ramienia Karpat (od Użoku i Stryłek), co San. Długość biegu jego w monarchii czyni 470 Km. (63 mil). Poniżej Horodenki tworzy on granicę między Galicyą a Bukowiną, a od Onutu do Okopów i Kozaczówki granicę między Podolem galicyjskim i Besarabią (rosyjską). Dniestr przyjmuje od prawego brzegu z Karpat Bystrzycę z Tyśmienicą i Kłodnicą, Stryj z Oporem i Orawą, Świecę z Mizuńką i Sukielem, Siwkę, Łomnicę z Czczewą i Bereźnicą, Łukiew z Łukawcem, Bystrzyce (dwie złote Bystrzyce, sołotwińska i nadworniańska, nadworniańska z Woroną i Strymbą), nareszcie rzeczkę Tłumaczek. × Od lewego brzegu wpadają do Dniestru: ^{Wolny} Smolnica, Strwiąż (Strywihor) z Błazewką, Wereszyca, Szczerka, Zubrza, Bóbrka, Świerz, Gniła Lipa, Złota Lipa, nareszcie rzeki podolskie Koropiec, Strypa z Olchowcem i Dżurynem, Seret, z Gniezną, Nielawa z Cyganką i Zbrucz z Gniłą. ×

Stok czarnomorski Galicyi należy do trzech dorzeczy, tj. do dorzecza Dniestru, Dniepru przez rzekę Styr i Dunaju przez rzekę Prut. Całe dorzecze Dniestru zajmuje przestrzeń 137.656 Mar. (2500 mil kwadr.). Prosta linia od źródeł Dniestru do uścia wynosi 601 Km. (81 mil), rozwinięty bieg rzeki 965 Km. (130 mil). Dniestr wypłynawszy z gór pośród lasów dębowych, płynie nasamprzód w kierunku północno-wschodnim aż do uścia Strwiąża, odtąd poniżej Dołubowa zmienia kierunek i płynie na południowy wschód aż do swego uścia do morza czarnego. W górnej części biegu płynie Dniestr skalistym jarem, mając charakter rzeki górskiej, aż poniżej Starego Miasta koło Hordyni wypływa Dniestr w obszerne równiny. Tracąc tutaj charakter górski, ma Dniestr łożę namuliste, płynie krętą wstęgą w podłużnej dolinie, po części paszniczej, po części bagnistej, której krawędzie tworzą napływowe wzgórze, już to zbliżające się do brzegów, już też oddalające się od nich. Koło Niżniowa wrzyna

się Dniestr w wyżynę podolską i pokucką, płynąc wązkim, głębokim jarem i tworząc zakręty długie, jakby górskie wąwozy.

Szerokość rzecznej łoża Dniestru w Galicyi dochodzi do 333 m. (175⁰). Koło Jampola za granicą monarchii zęża się łożysko Dniestru do 45·5 m. (24⁰). Tu przerzyna się Dniestr między stromemi ścianami, szumiąc po progach skalistych, które legły w jego korycie. Koło Dubosar niżej Jampola zniżają się brzegi Dniestru, wstępującego w bezdrzewne stopy budziackie, niegdyś pastwiska tabunów tatarskich, dziś schludnemi wsiami zasiane. Dniestr płynie tutaj między niskimi brzegami wśród nieprzystępnych ocerzetów. Pod Banderem rozlewa się Dniestr w szeroki liman, a pod Akiermanem (Białym grodem) łączy się z morzem.

Dorzecze Dniestru im dalej na wschód, tem jest węższe. Największe i najobfitsze dopływy przyjmuje Dniestr z Karpat. Im dalej na wschód, tem rzadsze i krótsze są poboczne rzeki Dniestru. Górskie dopływy jego ten sam mają charakter, co górskie dopływy Wisły. Są one liczne i wpadają pod prostym kątem czyli na zastrzał do niego. Wody ich gościnne, wpływawszy do Dniestru, zaparte w szczelinie koło Niżniowa, wracają się wstecz i zalewają całą podłużną dolinę Dniestru między Dolubowem a Niżniowem. Podolskie dopływy Dniestru mają łoża błotniste, płyną z północy na południe w głębokich jarach, mają brzegi obronne i są często goblami ujęte w stawy. Do żeglugi nie są one sposobne, bo mają wody za mało i bieg leniwy. Jeszcze i na zachód od Strypy, która już jest rzeką podolską, i na południe od Dniestru są rzeki, które jak Wereszyca, Strymba z Woroną, Tłumaczek i t. p. z napływowych pagórków biorąc początek, zbliżają się do rzek podolskich, mianowicie co do błotnistej łoża, zmiennego stanu wód i leniwego biegu swego.

Żegluga na Dniestrze i na jego górskich dopływach odbywa się na splawach, tratwach i galarach. Splawiają nim przeważnie drzewo budulcowe i opałowe i zboże w kraje czarnomorskie. Rozwojowi żeglugi na Dniestrze przeszkadzają nagle zwroty, mielizny, kłody podwodne, skały koło Jampola, a niżej Dubosar wiatry stepowe.

Zlewiska morza północnego i morza bałtyckiego.

§. 34.

† Rzeka Łaba przyjmuje prawie wszystkie rzeki kotliny czeskiej, po prawej stronie Lzerę i Cydlinę, po lewej Ope

(Upawę¹⁾, Orlicę²⁾ (eichą i dziką), Wełtawę, Ohrzę i Białę³⁾.
Dopływami Wełtawy są: Sazawa, Łużnica i Berunka.

* Rzeka **Ren**, wypływająca z Szwajcaryi, dotyka się linią 30 Km. (4 mile) długą granicę monarchii i przyjmuje po prawym brzegu rzekę Illę. *

* **Odra** wypływa z moczarów koło Nowej-wsi ⁴⁾ w Morawach i przyjmuje Opawę ⁵⁾ odgraniczającą część Szląska austryackiego od pruskiego, (Ostrawicę i Olszę (Oleśnicę)⁶⁾. Rzeczka Biela na Szląsku jest dopływem Nisy, pobocznej rzeki Odry, (poza granicami monarchii. Inna Nisa, płynąca także do Odry, ma źródła w Czechach na płaskowzgórzu łużyckiem koło Liberca)⁷⁾.

Wisła wypływa z góry Baraniej na Szląsku austryackim na granicy galicyjskiej; od Strumienia ⁸⁾ tworzy granicę między Szląskiem austryackim a pruskim aż do uścia rzeki Białej, (rzeczki granicznej między Szląskiem austryackim a Galicyą).

Wisła od Niepołomie aż eokolwiek poniżej uścia Sanu tworzy granicę monarchii. Dopływy jej na Szląsku austryackim są nieznaczące. Dopływy w Krakowskiem od lewego brzegu są Przemsza, Rudawa, Prądnik i Dłubnia, od prawego czyli z Galicyi, Biała, Sola, Skawa, Skawina, Wilga, Raba z Stradomką, Uszwica, Dunajec z Popradem ⁹⁾, Kamienica i Biała, Breń z Breńką, Wisłoka z Ropą i Jasiołką, Łęg czyli Łąka, San z Solinką, Hoczewką, Oslawą, z Wisłokiem Wiarem (Wihorem), Wiszenką, Szkłem, Lubaczówką, Krakowską i Tanwią. Wiszenka, wypływająca od Rudek, przeznaczoną jest na połączenie Dniestru z Wisłą. Tanew ma źródło i uście w obrębie monarchii; średni jej bieg należy do Rosyi do dawnego obwodu zamojskiego. San tworzy 178 Km. (24 mile) długą linię obronną koło Przemyśla; od Baranowa do Chałupek odgranicza on Galicyą od Rosyi; uście jego leży w Galicyi koło Radomyśla. **Bug** jest także dopływem Wisły; *

¹⁾ Aupa. ²⁾ Adler. ³⁾ Bilin. ⁴⁾ Neuaragen. ⁵⁾ Oppa. ⁶⁾ Olsa.
⁷⁾ Reichenberg. ⁸⁾ Schwarzwasser. ⁹⁾ Poprad ma źródła na Węgrzech na południowym stoku Tatr i jest jedyną rzeką, której górny bieg należy do Węgier, a która nie spływa do Dunaju.

wytryska on z lasów koło Kruhowa, przyjmuje w obrębie Galicyi Pełtew ¹⁾ z Jaryczówką, Ratę i Zołokiję. Koło Sokala rozstępują się brzegi Bugu, który koło Jastrzębiec rozdziela się na całą sieć ramion (do 70) oblewających małe rzeczne wysepki.

Wisła mnogością wód przewyższa wszystkie (do 40) rzeki, wlewające się do morza bałtyckiego. Dorzecze Wisły obejmuje 192.719 Mar. (3500 mil kwadr), długość jej biegu czyni 1039 Km. (140 m.) a odległość źródeł od uścia w linii prostej 309 Km. (70 mil). Z biegu Wisły przypada na monarchią 393 Km. (53 mil), z tego na Galicyą 275 Km. (37 mil). Wisła płynie przez część Austrii, Rosyi i Prus. Do Strumienia płynie Wisła od południa na północ; od Strumienia zwraca się na wschód, od Niepołomic na północny wschód, od Sandomierza na północ, (niżej Warszawy od uścia rzeki Bugu (w obrębie Rosyi)) na północny zachód, nareszcie niżej Torunia (w Prusiech) na północ. Za Gniewem ²⁾ (w Prusiech) dzieli się Wisła na dwa ramiona, z których zachodnie (lewe), zatrzymując nazwę Wisły, dąży do Bałtyku, wschodnie (prawe), Nogatem zwane, do zatoki winidzkiej ³⁾. Lewe ramię dzieli się znowu na dwie odnogi. Nad odnogą zachodnią leży Gdańsk, nad Nogatem Malborg ⁴⁾.

Nastawszy z kilku źródeł pod szczytem góry Baraniej, Wisła płynie nasamprzód wąskim, skalistym jarem w Beskidach szląskich i zwie się u górali tamecznych Wiselką. (Od Ustronia rozszerza się dolina Wisły. W Krakowskiem jest ona znacznie ścieśniona między olkuskiemi wzgórzami i kończynami karpackiego podgórze. Niżej Krakowa na prawym brzegu rozszerza się dolina Wisły; jest lesista, a po części bagnista lub piaszczysta i dla niskich brzegów narażona na wylewy Wisły i jej dopływów. Od Sandomierza Wisła przerzyna wyżynę czarnomorską, płynąc (już za granicami Galicyi) korytem wąskim między wysokimi brzegami, które podmywa. Od uścia Wieprza lewy brzeg Wisły jest wysoki. Po prawej stronie rozpostarła się równina mazowiecka, nawiedzana wylewami Wisły w odległości 15 Km. (dwóch mil), przynoszącemi już to piasek już też rodzajną ziemię.) Od uścia Bugu Wisła płynie spokojnie, wyglądając jakby ogromne wzdłuż rozlane jezioro. Poniżej Torunia wrzyna się w wyżynę uralo-bałtycką, płynąc głębokiem korytem, którego brzegi są miejscami strome i wysokie. Poza wałem bałtyckim Wisła płynie nizina i na kilka dzieli się

¹⁾ Zlewa swe wody po 9-milowym biegu pod Buskiem do Bugu.

²⁾ Mewe. ³⁾ Frisches Haff. ⁴⁾ Marienburg.

ramion. Tutaj leżą nad nią żyzne pola, sztuczne łąki, uprawne ogrody, żuławy.

Właściwością Wisły są stare jej koryta, bądź już wyschłe i zarosłe, bądź jeszcze wodą stojącą napełnione, które lud Wiślickami i Łachami zowie. Wisła ma liczne kępy i ostrowy. Większe i wyższe są w tych stronach, gdzie się koryto Wisły rozszerza, jak na Mazowszu i na Kujawach. Wisła w skutek roztopów wiosennych i ulew letnich wzbiera i wylewa. Wylewy zdarzają się w marcu, czerwcu (Świętojanka) i w lipcu (Jakóbówka). Od wylewów chronią przyległych nizin sztuczne tamy i groble, ciągnące się miejscami kilka mil. Szerokość zwyczajna Wisły przy wyjściu jej z Galicji czyni 322 m. (170 sążni) Wisła jest rzeką spławną pomimo znacznych zakrętów i mielizn, a to dla tratów, dubasów, galarów, szkut (łodzi żaglowych), berlinek, a na środkowym i dolnym biegu zaś i dla parowców. Spławia się nią zboże (pszenica z żyznych pól nadwiślańskich w Sandomierskiem i Kujawskiem), sól i drzewo z Galicji, węgiel kamienny, kamień, glina i cynk z Krakowskiego i t. p.*

W Galicji cały stok bałtycki należy do dorzecza Wisły. Jest on rozleglejszy od stoku czarnomorskiego w tym kraju, zajmuje bowiem $\frac{2}{3}$ części Galicji. Górskie dopływy Wisły płyną nasamprzód wąskimi, skalistymi jarami, są zwykle kręte prąd mają wartki, wzbierają gwałtownie i zasypują kamienistym odtokiem, gruzem i grubym zwirem przyległe łęgi i niziny podgórskie, gdzie prąd ich wolnieje i gdzie się doliny ich rozszerzają.

Pobożne rzeki Wisły, które na podgórzu biorą początek, mają łoża gliniaste, stan wody w nich jest zmienny, bieg krótszy, przy wezbraniu wiele znoszą mułu. Leśne rzeki płyną leniwo, zwykle po nieznacznie pochylonej płaszczyźnie, unosząc z sobą żuł leśny. Górskimi dopływami Wisły są wszystkie rzeki zachodniej Galicji, biorące w Karpatach początek. Z tych Dunajec z Popradem jest rzeką tatrzańską, zasilaną odpywami jezior tatrzańskich. Wilga i Skawina są rzeczkami podgórskimi.

Najznacniejszym dopływem Wisły w Galicji jest **San**, płynący nasamprzód wąskim jarem w łożu skalistym wśród wysokich gór, od Dynowa do Przemyśla wąską, podłużną doliną; pod Przemyślem tworzy kolano i zwraca się na północ, rozszerzoną, malowniczą równiną dążąc ku Wiśle. San jest najspławniejszym ze wszystkich górskich dopływów Wisły. Należy on całkowicie od źródeł aż do uścia do Galicji.

Bug, dopływ Wisły z wzgórzy lesistych Galicji wschodniej należy tylko górnym biegiem swoim do Galicji. Bug

ma własny, wzgórzami uwidoczniiony dział wodny. Wypływając z lesistych wzgórz w Złoczowskiem, wstępuje pod Białym Kamieniem w równinę otwartą i na liczne podzielony ramiona, toczy leniwo swe wody pomiędzy niskimi brzegami, wzdłuż których legły oparzeliska, nasycane wylewami rzeki i ciche stawy i błota. Tak do dolnego Sanu i do Bugu, jak i do Wisły na wschód od puszczy niepołomickiej zlewa się wiele rzeczulek i potoków leśnych. Takimi są Łęg, Uszwica (do Wisły), Szkło, Krakowska, Tanew (do Sanu) Zołokija, Rata (do Bugu) i t. p.

Zlewisko morza adryatyckiego.

§. 35.

Adyga wypływa z jeziora na wyżynie malskiej w Reschenscheideck. Dopływy jej są: Passyr (Passayr), Ryenca z Eisakiem, Avizio i Noce ¹⁾.

Do zlewiska morza adryatyckiego w obrębie Austrii należą także rzeka Sarka, wpadająca do jeziora Garda, skąd wypływając, przybiera nazwę Mincio ²⁾, potem górskie rzeczulki, płynące do Brenty, Piawy (z Tyrolu) i Tagliamentu. W obrębie przymorza austriackiego wpadają do Adryatyku Socza z Idryą i Wipawą, Quieto ³⁾ (Kwita), Arso (Razia) (w Istrii), Zermania, Kerka, Cetyna, Narenta (w Dalmacyi). Rzeki Krasu znikają miejscami w jaskiniach i po ukrytym biegu wydobywają się znowu na powierzchnię ziemi, wzmocnione podziemnymi dopływami, tu i ówdzie spławniemi. Dla tego to Lublana, dopływ Sawy, ma trzy nazwy; rzeczka Tymawo znika i wypływa znowu jako Rjeka, a rzeczki na Pograniczu chorwackiem, Gacka i Lika znikają i niewiadomo, gdzie uchodzą do morza.

W o d o s p a d y.

§. 36.

Niektóre rzeki monarchii tworzą uwagi godne **wodospady**, tak Truna, wypływająca z jeziora (180·65 m., 600'),

¹⁾ Wym. *Nocze*. ²⁾ Wym. *Minczio*. ³⁾ Wym. *Kieto*.

Solicy w Solnogradzkim kilka tworzy wodospadów; rzeczulka górską Leiterbach, płynąca z pod Wielkiego Dzwonu do Drawy, tworzy wodospad zwany Jungfernsprung. Na wzmiankę zasługują także katarakty Cetyny i kaskady Kerki koło Skardony w Dalmacyi. Strumienie tatrzańskie tworzą kilka wodospadów siklawami zwanych, mianowicie poniżej Wielkiego stawu, pod Żabiemi stawkami i w dolinie Zimnej wody. Prut tworzy wodospad pod Dorą, Maniawka, dopływ Bystrzycy sołotwińskiej, pod Maniawą.

Kanały.

§. 37.

Najważniejsze kanały w monarchii znajdują się na Węgrzech, jako to: **kanał Begi** w Banacie, założony dla spławiania bogatych plonów tego kraju do Dunaju; **kanał Franciszka** w Baczce, łączący dolną Cisę z Dunajem (koło Zombora) dla osuszenia mokrzadeł i ułatwienia przewozu; **kanał Sarwiz** i **Zychy**¹⁾ przeznaczone do regulacji rzek Sarwiz i Kaposz²⁾; kanały mniejsze między jeziorem muteńskim³⁾ a Rabą służą do osuszania moczaru Hanzag; wreszcie kanały wzdłuż Köröszy i Samoszu.

Kanał wiedeńsko-nowomiejski służy do sprowadzania opału i budulca do Wiednia; **kanał Schwarzenberga**, najwyżej położona droga wodna w Austrii (758'6 m. czyli do 2400') z Wełtawy do rzeki Mühl do spławiania drzewa z południowych Czech do Austrii; **kanał Amalii** w Galicyi do osuszenia naddniestrzańskich moczarów koło Kaisersdorfu (Kalinowa) i Koniuszek.

Jeziora, stawy, moczary.

§. 38.

Najznakomitsze jeziora monarchii leżą w Alpach w dolinach poprzecznych lub też podłużnych. Rzeki górskie, przez nie płynące, osadzając w nich zwir i piasek, które

¹⁾ Wym. *Zyczy*. ²⁾ Sarwiz jest odpływem jeziora błotnego, płynie do Kaposz, a tenże do Dunaju. ³⁾ *Neusiedler See*.

z gór z sobą unoszą, wypływają z nich zupełnie czyste. Niżej jezior są też okolice zwyczajnie rodzajną ziemią pokryte.

Jeziora znakomitsze są: ^{w Alpach} ^{Rodanckie} Bryganekie, iderskie ¹⁾ i jezioro Garda na południowej granicy Tyrolu; (Jezioro Caldonazzo odpływające do Brenty w południowym Tyrolu; jezioro Plan odpływające do Lechu; jezioro Achen odpływające do Izary w północnym Tyrolu; jezioro celskie ²⁾ między Salą a Solicą w Solnogradzkim; jezioro walskie ³⁾ odpływające do Solicy; jezioro malskie odpływające do Enu; jeziora, których wody wpływają do Truny, mianowicie jezioro celerskie ⁴⁾, jezioro atterskie czyli komorskie i truńskie w górnej Austrii; (jezioro św. Wolfganga w Solnogradzkim, odpływające rzeką Ischel do Truny należy do jej sieci wodnej; jeziora milstadtzie, ożewskie ⁵⁾, werbskie ⁶⁾ w Karyntyi; jeziora Krasu, cyrknickie w pobliżu rzeki Pojku-Uncy-Lublany na wyżynie, Pinką Planiną zwanej, z peryodycznym odpływem podziemnym; siedm jezior plitwickich na Pograniczu chorwackiem z podziemnymi odpływami do morza; jezioro cepichskie ⁷⁾ w Istrii; jezioro Wrańsko (słone) w Dalmacyi, wreszcie jeziorko Wrańa w skalistej kotlinie na wyspie Czresie.) Jeziora w kraju równym w Węgrzech są ^{nie} muteńskie, (obecnie w lecie prawie zupełnie wysychające, zajmujące 330 Km. kw. (6 mil kw.), i jezioro błotne, odpływające do Dunaju, mające 660 Km. kw. (12 m. kw.) powierzchni.) Jeziora karpackie leżą w Tatrach, koło Czarnej góry i na Bukowinie.

Stawów mają najwięcej Czechy i Galicya. (Stawy czeskie leżą na wyżynie Lasu czeskiego i Karkonoszów.

Największy staw na wyżynie czeskiej, t. j. rozemberski z odpływem do Łużnicy, rozlewa się na przestronnej równinie pod Trzeboniem ⁸⁾. W Galicyi zajmują stawy niemal 524 Km. kwadr. (9¹/₂ mili kwadratowych); są one zwykle sztucznymi groblami ujęte. Dawniej było ich więcej; jedne wyschły, inne pospuszczano. Z istniejących najwięcej przypada na wyżynę podolską i na Powiśle w księstwach oświęcimskim i zatorskiem.)

¹⁾ Lago d'Idro. ²⁾ Zell-See. ³⁾ Waller-See. ⁴⁾ Zeller-See.

⁵⁾ Osiacher-See. ⁶⁾ Wörth-See. ⁷⁾ Cepich-See. ⁸⁾ Wittingau.

Albsucht

+ **Torfiska** znajdujemy w Lesie czeskim, (przy źródłach Odry w Morawach i w wielu miejscach w Galicyi. Torfiska na Podhalu tatrzańskim, ciągnące się ponad Czarnym Dunajem aż do Orawy, zowią **pustaciami**.)

+ **Biota** rozległe znajdują się nad Dniestrem (od uścia Strwiąża do uścia Stryja)

(Z **moczarów** słyną: Hanzag przecięty rzeką Rabą w zachodnich Węgrzech, moczary nad Cisą i Köröszą, wreszcie moczary morskie przy uściu Seczy (laguny).)

Zdroje mineralne.

§. 39.

+ **Wody mineralne** różnią się od zwyczajnych nietylko właściwym smakiem (słonym, gorzkim, kwaskowatym), lecz także czasem barwą, tudzież własnościami leczniczymi według składników chemicznych, które w sobie zawierają. Przy wielu zdrojach wód mineralnych urządzono zakłady kąpielowe. Największa część zdrojów mineralnych wydaje wodę zimną; niektóre wydają wodę mniej lub więcej ciepłą, a nawet gorącą. Najwięcej zdrojów mineralnych znajduje się u południowych stóp Rudaw czeskich, we wschodniem rozgałęzieniu południowych Alp wapiennych i na południowym stoku Karpat.

Zdroje ciepłych wód mineralnych są: w Mehadyi ¹⁾ w Banacie, Cieplica chorwacka ²⁾ w Łaszku ³⁾ i rzymska kąpiel ⁴⁾ koło Cylei ⁵⁾, wszystkie już Rzymianom znane; Karłowe wary ⁶⁾ i Cieplice ⁷⁾ w Czechach; cieplice trenzańskie i Piszczany ⁸⁾ nad Wagiem (z wodą do 51° ciepłą), zdroje pod Budą ⁹⁾; (zdroje badenskie za Wiedniem i gostyńskie nad Wodą gostyńską ¹⁰⁾ odpływającą do Solicy.)

Główne i najbardziej zwiedzane zdrojowiska mineralne w monarchii są zdroje w Aussee w Styryi i Ischel

¹⁾ ad Mediam, Thermae Herculanae. ²⁾ Thermae Constantini. ³⁾ Tüffer. ⁴⁾ Römerbad. ⁵⁾ Cilly. ⁶⁾ Karlsbad. ⁷⁾ Teplitz. ⁸⁾ Piszczany. ⁹⁾ Ofen. ¹⁰⁾ Gastainer Ache.

*Baden
nad Wagiem
Mildbrunn upeptin*

nad Truną w Austrii górnej; Karolowe wary, zdroje Ma-
ryackie ¹⁾, Franciszkowe ²⁾ w Czechach, Gleichenberskie
w Styryi, wreszcie cieplice badeńskie, trenczańskie i w Mehadyi. ✕

✕ Galicya ma zdroje mineralne w Iwoniczu, zawierające jod i brom, w Rabce słone, szczawy w Krynicy, Szczawnicach, Żegiestowie, Tyliczu, Sołotwinie, w Wysowie w Sandeckiem i w wielu innych miejscach w Karpatach; siarczane w Swozowicach, Krzyszowicach w Krakowskiem, w Konopkównce w obwodzie tarnopolskim, w Szkle pod Jaworowem, w Lubieniu pod Lwowem, jedyną cieplicę obojętną, Jaszczurówkę pod Tatrami, nareszcie wiele źródeł słonych w piaskowcu na podgórzu karpackiem. Solanki zaczynają się za Żywcem niedaleko granicy węgierskiej i ciągną się nieprzerwanie aż do Bukowiny. ✕ Jest ich więcej w Galicyi wschodniej, począwszy od Wiaru, niż w zachodniej.

K l i m a t.

§. 40.

Pasy klimatyczne.

✕ Ogółem leży monarchia cała w pasie klimatu umiarkowanego półkuli północnej. Jednakowoż zachodzą tu wybitne różnice klimatyczne, a to z przyczyny: 1) wielkiej rozległości monarchii, 2) rozmaitego jej ukształtowania pionowego, 3) większej lub mniejszej odległości morza, zmieniającego wpływem swoim klimat i 4) innych przyczyn miejscowych, jako to kształtu i jakości powierzchni, calca, pokrycia roślinnego i t. p. ✕

✕ We względzie klimatologicznym dzielą monarchią na trzy pasy: a) Południowy cieplejszy do linii poprowadzonej przez Brenner, Taury, Semeryng i Wechsel; b) środkowy między tą linią i inną poprowadzoną od źródeł Ohrzy wzdłuż Rudaw czeskich, gór izerskich, Sudetów i Karpat; c) przestrzeń na północ od tej linii leżącą (pas chłodniejszy). ✕ Średnia ciepłota roczna najcieplejszych okolic pierwszego

1) Marienbad. 2) Franzensbad.

grunt

pasu wynosi 12°, środkowego 9°, a północnego 6.5° R. W ogóle różnice klimatyczne monarchii wywołane są nie tyle wielką rozległością poziomą, ile różnaitością pionowego wyniesienia, jak n. p. w Alpach i Karpatach. Również wpływa na zmianę klimatu niektórych krajów monarchii bliskość mórz. (Kraje więcej na zachód położone mają łagodniejszy klimat przez wpływ łagodnych wiatrów zachodnich morskich. Tak n. p. Praga pod 32°, Lwów pod 41³/₄° dług. geogr., lecz pod tym samym stopniem szer. geogr. położone, wykazują co do klimatu znaczne różnice. Różnica między skrajnemi stopniami temperatury zimowej i letniej, (t. j. bywa w Pradze o 18° C. mniejszą, niż we Lwowie ¹).

Również wpływa morze śródziemne na klimat krajów monarchii do niego zbliżonych przez wiatry z południa wiejące. Z tej przyczyny południowe kraje monarchii jak Gorycya, Istriya, Dalmacya, Chorwacya biorą udział w klimacie średniego morza, który cechują deszcze ciepłe i obfite, panujące względnie w porze zrównania dnia z nocą. W innym czasie za to po kilka i więcej tygodni ani kropla deszczu nie pada.)

§. 41.

Objawy klimatu.

(W ogóle objawia się klimat zmianą: a) pór roku (dwukrotną, czterokrotną) i krótszem lub dłuższem ich trwaniem, b) ilością opadu, pogodą lub niepogodą i c) burzami. Wybrzeża morza adryatyckiego w obrębie monarchii mają tylko dwie pory roku, suchą i mokrą.

Na północy od Karpat przeważa zima trwająca 4 do 5 miesięcy; we wschodniej części monarchii jesień bywa długa piękna i pogodna. W krajach zostających pod wpływem Atlantyku, jak w Austryi górnej i w rąbku zachodnim Austryi dolnej cztery pory roku nie mają wybitnych granic, temperatura obniża się bowiem zwolna i tylko stopniowo się podwyższa.

¹) Praga w styczniu r. 1830 miała największe zimno — 22°, w lipcu roku 1845 największe ciepło + 29°3, Lwów zaś w roku 1828 w styczniu — 32°25, w lipcu roku 1848 + 26°88.

W okolicach ponad linią śnieżną w Alpach po stronie południowej powyżej 2907·9 m. (9200'), po stronie północnej powyżej 2665 m. (8400') nieustająca panuje zima. Tuż poniżej tej linii są tylko dwie pory roku, bezpośrednio po sobie następujące, ośmiomiesięczna, ostra zima i czteromiesięczne dość chłodne lato. Do tych granic ostatecznych zbliżają się mniej lub więcej pod względem klimatu okolice inne, bliżej nich lub dalej od nich położone.

(Wielka węgierska nizina ma klimat stepowy, podobny do klimatu małopolskich stepów nad czarnym morzem, t.j. długo trwające, gorące i suche lato i długą zimę, lecz już nie tak ostrą, jak na małopolskiej wyżynie, a to dla wielkiego karpaccykiego wału, zasłaniającego Węgry od północy. Czechy i Siedmiogród mają klimat niewykazujący zbyt wielkich różnic w temperaturze, a to dla kotlinowego kształtu tych krain, falistości ich powierzchni, obfitości lasów, otoczenia górami i t. p. Karyntya, chociaż jest kotliną górską, położoną prawie na tej samej szer. geog. z Siedmiogrodem, ma klimat znacznie ostrzejszy skutkiem całkowitego zamknięcia wśród Alp i wpływu pobliskich gór, wznoszących się ponad linię śnieżną i lodowców.

Na Krasie są cztery pory roku, lecz zima trwa pięć miesięcy. Przez ten czas śnieg pokrywa ziemię, a wilki od zimna i głodu zagładają nawet do chałup wieśniaczych. Przeciwnie zaś jeziora w dobrach rządowych solnych ¹⁾ w Austrii górnej i w dolinach solnogradzkich łagodzą zimę, a w lecie zmniejszają spiekotę. Okolice leśne mają czerstwe, świeże, wonią lasową nasycone powietrze. Okolice nagie, kamieniste, n. p. kamieniste pustkowie wiedeńsko-nowomiejskie, odznaczają się wielką spiekotą w lecie, zarówno jak wielkie miasta, n. p. Wiedeń, skutkiem odbijania się promieni słonecznych o ściany kamienie i bruki.

Opady są całoroczne albo peryodyczne jesienne. Najwięcej opadów bywa na południu od Alp i na wybrzeżach morza adryatyckiego. Są to opady peryodyczne. Najmniej opadów, chociaż całorocznych, ma wielka węgierska nizina.

¹⁾ Salzkammergut.

Burz najczęściej bywa w Czechach i na nizinie węgierskiej. W południowych Alpach, w Krasie i na wybrzeżach morza adryatyckiego dmie wiatr północny, zimny, silny (bora) spowodowany łamaniem się wiatrów wiejących z gór wiecznym śniegiem pokrytych i ciepłego wybrzeżnego powietrza.

Wiatr południowy syroko ¹⁾, który również w nadmorskich okolicach panuje i nawet do dolin alpejskich, n. p. południowego Tyrolu sięga, jest suchy, piekący, nużący. Silne, ciepłe, wiosenne wiatry w Alpach, wiejące także z południa, przekraczające ich grzbiety i dostające się nawet do dolin po stronie północnej położonych, zwą się wiatrami halnemi ²⁾.

Galicja, Bukowina i Szląsk zostając pod wpływem jednakowych czynników (szczególnie pod wpływem suchych wiatrów z morza bałtyckiego), mają klimat w ogólności bardzo do siebie zbliżony, a zachodzące różnice miejscowe nie zacierają zupełnie piętna jednolitości klimatycznej. Szląsk usuwa się cokolwiek z pod wpływów północno-wschodnich obszarów lądowych, tem bardziej podlega im Galicja.

Galicja dla otwartego położenia swego ku północy i dla braku wału ochronnego z tej strony ma klimat dość ostry, osobliwie w wschodniej połowie: ostrą zimę, lato gorące, krótką i mokrą wiosnę, piękną, pogodną i zazwyczaj długo trwającą jesień. Najostrzejszy klimat mają okolice Podola. Klimat w Karpatach jest podobny do klimatu w Alpach z różnicami zależącymi od różnicy w wysokości gór. Tak n. p. klimat nad Orawą, Dunajcem, Seretem jest bardzo podobny do klimatu nad rzeką Glinicą ³⁾ w Karyntyi. Tu i tam nawet wśród lata ciepłota powietrza zniża się czasem do 0°. Wyjątek stanowią w Galicyi okolice bogate w lasy, których klimat jest jednostajniejszy. Doliny rzeczne w Galicyi tak nad Wisłą, jak przy wyjściu Dniestru z kraju (koło Onutu i Ckopów) mają klimat o wiele łagodniejszy od wyżyn. To samo dotyczy się jarów wzdłuż rzek i rzeczek na wyżynie podolskiej. Bukowina pochylona ku południu ma klimat od Galicyi odmienny i znacznie łagodniejszy. Rąbek północny Podola, wzniesienie koło Potylicza i wyżyny

¹⁾ Scirocco. ²⁾ Föhn. ³⁾ Glan.

krakowska, jarosławska i sokalską tę mają właściwość, że tutaj daje się już czuć przejście wiatrów północnych w południowe, wschodnich w zachodnie.)

P ł o d y.

Obszar monarchii odznacza się wielkiem bogactwem **plodów mineralnych** czyli **kopalnych**, **roślinnych** i **zwierzęcych**.

§. 42.

Plody mineralne.

+ Z licznych **plodów mineralnych** czyli **kopalnych**, posiada monarchia w znakomitej ilości złoto, srebro, miedź, ołów, żywe srebro (rtęć), żelazo, węgiel kamienny i torf, (przeważnie w okolicach podmokłych). Złota dostarczają prócz Tyrolu Węgry i Siedmiogród, mianowicie Szczawnica bańska, Zwoleń ¹⁾, Wielka Bania, Vöröspatak ¹⁾, Olaphian i Załatna, srebra Czechy, mianowicie góry Berdy na południu od Pragi, Przybram i Jachimów ²⁾.

(Mniej obfite rudy srebrne znajdują się w górze Rauris w Solnogradzkim. Piasek złoty znajduje się w rzekach z Siedmiogrodu płynących, w Maroszy, w Złotym potoku ⁴⁾, w rzekach Köröszy, Kököly i w Bystrzycy.)

+ Po złocie i srebrze najwięcej poszukiwanemi kopalinami są sól i żelazo. Sól kamienna i surowica solna znajduje się w Alpach wapiennych północnych i w Karpatach. Bogate pokłady soli znajdują się w Tyrolu, w Solnogradzkim (Halllein), w Austrii górnej (Ischel, Hallstadt) i w Styryi (Ebensee). Sól kamienna w wielkiej obfitości znajduje się na północnym rąbku podgórze karpackiego w Wieliczce i w Bochni, surowica solna na Pokueiu, w Marmaroszy i w Szaryskim na Węgrzech. Wielkie pokłady soli są także w Siedmiogrodzie koło Tordy. Żelazo znajduje się prawie w wszystkich pasmach gór monarchii. Najbogatsze rudy żelazne znajdują się podziś-

¹⁾ Altsohl. ²⁾ Wym. Wöröszpotok. ³⁾ Joachimstal. ⁴⁾ Göllnitz.

w Stebniku Bolesławie
Katusm

dzien koło Eisenerz w Styryi górnej (na roztoczu Anizy i Mury).
Z nich wyrabiają słynną stal bisemską. †

(Słynne było już za czasów rzymskich żelazo norickie, dobywane w dawnej prowincyi rzymskiej, Noricum zwanej (dziśszej Styryi i Austryi górnej). Bogate rudy żelazne i pokłady węgla znajdują się także w Rudawach czeskich i na Węgrzech (w Karpatach w stolicy czyli komitacie gömörskim).)

† Ołów znajduje się obficie w górach Dobracz nad rzeką Zylą koło Bleibergu w Karyntyi. Najbogatsze kopalnie miedzi są koło Golnika ¹⁾ i Smolnika ²⁾ w południowym Szpiżu ³⁾. Żywe srebro (rtęć) znajduje się w wielkiej ilości w Idryi w Krainie i w Starych wodach ⁴⁾ na Węgrzech. Cynk znajduje się w Rudawach czeskich; cynk i galman w wielkiem księstwie krakowskiem.

(Dalmacya wydaje wiele asfaltu przy braku prawie zupełnym innych kopalń. W południowych Alpach są obfite pokłady kamienia przydatnego do budowania, mianowicie marmuru białego, n. p. w Tyrolu. Kryształ górski znajduje się w Marmaroszy na Węgrzech, granaty i grafit w Czechach i w krajach alpejskich; saletrę wyrabiają w równinach węgierskich.)

† Węgiel kamienny i brunatny zajmuje również jak żelazo lub sól przy dzisiejszym wzmagającym się rozwoju przemysłu i przy rozgałęzieniu sieci kolei w obec ubywania lasów i drzewa opałowego miejsce między płodami kopalniami bardzo ważne i dobrobyt krajów często rozstrzygające. Wielkie pokłady węgla kamiennego znajdują się w Czechach koło Kladna, Slanego, Pragi, Komotawy w Rudawach; koło Jaworzna, Dąbrowy, Tęczynka i w księstwie krakowskiem; koło Peczuhu (Pięciokościołów) i nad Orawą na Węgrzech; (w Lesie wiedeńskim w dolnej Austryi; nad rzeką Czyl koło gór Wulkan w Karpatach siedmiogrodzkich. Brunatnego węgla wielkie pokłady są koło Hradcu, Lublany, w okolicy Hanzagu we Węgrzech i w wielu miejscach w Galicyi.)

¹⁾ Göllnitz. ²⁾ Schmölnitz. ³⁾ Zips. ⁴⁾ Altwasser. *Karpatach*

Siedmiogrodzki

(Na północnym stoku Karpat niegdyś bogate, dziś już przebrane rudy żelaza znajdujemy w Zakopanem w Tatrach, nad Swicą w okolicy Weldzirza i Mizunia, także w Karpatach. Miedź znajduje się koło Pozoryty na Bukowinie. Soli oprócz wymienionych pokładów kamiennej, dostarczają w Galicyi liczne warzelnie, mianowicie w Stebniku i Kałuszu, tudzież w Kaczycy na Bukowinie. Oprócz galmanu i cynku wydaje Galicya wiele siarki fabrycznej (w Swoszowicach), saletrę (wyrabianą na Podolu w tak zwanych majdanach), skalny olej (petroleum i naftę) i ziemny wosk (pod Drohobyczą w Borysławiu). Galicya w ogóle co do wydobywanych kopalin przedstawia nam obraz bardzo rozmaity. Zachodnia Galicya (Wieliczka i Bochnia) i Pokucie obfituje w sól; brak jej w okolicach zbliżonych do Wołynia tak jak na całym Wołyniu i Polesiu. Podgórze i Pokucie galicyjskie obfituje w naftę, której źródła zaczynają się u Pisarzowy w Sandeckiem i ciągną się aż do Bukowiny. Znajdują się one często niedaleko solanek. Jest ich więcej na Podgórzu w Jasielskiem i Sanockiem, niż na Pokuciu. Na przemiane z solankami znajdują się one w Przemyskiem, Samborskiem, Stryjskiem, Stanisławowskiem i Kołomyjskiem.)

2/3 a rolni
§. 43.
1/3 innych

1/3 Płody roślinne.

Co do roślinności rozróżniamy glebę **rodzajną** i **nierodzajną**. Do **rodzajnej** zaliczamy role, łąki, ogrody, winnice, pastwiska i lasy. Do **nierodzajnej** kamieńce, piaszczyńska, bagniska i moczary. Pięć szóstych obszaru monarchii zajmuje ziemia rodzajna, jedną szóstą nierodzajna; jedna trzecia ziemi rodzajnej w ogóle przypada na lasy i zarośla. Najwięcej ziemi nierodzajnej jest w wnętrzu Alp i Karpat. Są to w Alpach lodowce, w Alpach i Karpatach skały i usypiska skalne (piargi w Tatrach), kamieniste pustkowia wiedeńsko-nowomiejskie, welska wyżyna kamienista nad Anizą, po części z wielkim trudem uprawiona, piaszczyste pustary koło Keczkemetu i Debreczynu, równie jak miejscami nad Wisłą, Sanem, Bugiem i Styrem, tutaj przeplatane lasami, moczary Hanzag i nadcisańskie na Węgrzech, a naddniestrzańskie w Galicyi.

Rolnictwo jest głównym zatrudnieniem ludności monarchii, bo $\frac{2}{3}$ części jej mieszkańców żywią się z rolnictwa. Monarchia jest przeto państwem rolniczym.

Najwięcej winogron uprawia Węgry, Słowacja, Chorwacja, Tyrol, Czechy, Galicja
Przeciętna wartość produkcji rolniczej łącznie z dochodami, pochodzącymi z chowu bydła wynosi 2400 mil. guld.

Z obszaru ziemi rodzajnej przypada najwięcej ornej gleby czyli ról na Morawy, na kotlinę wiedeńską i łęg tulnieński najwięcej ogrodów i pól, a na Chorwacyą najwięcej winnic; najwięcej łąk mają kraje nadrzeczne poprzerynane wzgórzami, jak n. p. Austria górna; najwięcej pastwisk a najmniej łąk dla bliskości skalistego calca ma Dalmacya; Galicya, Bukowina, Szląsk i Solnogród, tudzież Austria górna nie mają winnic większych rozmiarów.

oprócz obszar uprawiają, ten konopie kukurydza tytu
Wina w monarchii są górskie i równinowe. Górskie wina są lepsze, mianowicie z winnic na wulkanicznym calcu założonych. Prawie trzy czwarte części win monarchii wydają Węgry; jedna czwarta przypada na Przedlitawią. Najbardziej poszukiwanymi i cenionymi są wina węgierskie z Hegyalji zajmującej 227 Km. kw. (5 mil kw.), a przede wszystkim wino z wulkanicznych wzgórz koło Tokaju.

Rozmieszczenie wszelkiej roślinności zależy od poziomych i pionowych rozmiarów powierzchni ziemi. Linie wybitniejsze, rozdzielające pojedyncze pasy roślinności, są linia Dunaju i linie oddzielające pochyłości mórz czarnego i adryatyckiego od mórz bałtyckiego i niemieckiego. W kotlinie wiedeńskiej styka się roślinność trzech systematów górskich monarchii. Na południu od Dunaju przeważają lasy liściaste, na północy lasy szpilkowe, już to czyste, już też mieszane z drzewami liściastymi. Na pochyłości morza adryatyckiego w ogóle rosną lasy liściaste, stale zielone, z daleka ciemno-ponure. Okolice południowego Tyrolu, wybrzeża Istrii i Dalmacyi z klimatem znacznie cieplejszym od okolic dalej na północ wysuniętych mają roślinność południową, jako to: drzewa morwowe, oliwne, granatowe, cytrynowe (w ogrodach koło jeziora Garda), figowe i kasztany, a nawet palmę daktylową (na dalmackiem wybrzeżu i na wyspach), nierodzącą jednak owoców, obok drzew szpilkowych, charakteryzujących

wyżej położone okolice z klimatem chłodniejszym, jakimi są n. p. smereki czyli świerki i jodły. Czereśnia, wiśnia, marmoska, rodzaj wiśni, i śliwa rosną jeszcze tu i ówdzie po za zlewiskami morza adryatyckiego. Słynne są gruszki i jabłka z okolic Baudzanu ¹⁾ i Meranu w południowym Tyrolu, hodowane także jeszcze na Węgrzech koło Szopronia i w łęgu morawskim. Najwięcej lasów mają Siedmiogród i Karyntya, następnie Bukowina, Galicya i Czechy; nad wszystkimi zaś krajami góruje obfitością lasów ziemia solnogrodzka, słynna z gęstych i rozległych borów jodłowych. Drzewa liściaste na przemianę z szpilkowemi pokrywają jakby płaszczem stopy pasm górskich monarchii.

Buk z świerkiem znajduje się w okolicach wyżej położonych, w okolicach niższych dąb z sosną. W południowej części gór karpackich przeważają lasy dębowe, w północnej zaś i w Tatrach szpilkowe. Właściwością Alp wschodnich jest świerk czarny; modrzew rośnie zarówno w Alpach jak w Karpatach; limba (kidr) pojawia się na górnej granicy lasu w Karpatach (w Tatrach i w wschodniej Galicyi), a na ich stokach południowych znajduje się tu i ówdzie topola srebrzysta.

W Galicyi najwięcej lasów znajduje się a) w okolicach nad Bugiem i Styrem; b) w tak zwanej Niepołomickiej puszczy nad Wisłą i koło Krzeszowice; c) w okolicach karpackich, szczególnie na wschód od Turki i Seneczowa aż do wylomów Prutu, gdzie nieruchome morza lasów jedną prawie nieprzerwaną całość stanowią. Niepołomicka puszcza, chociaż dziś znacznie przetrzebiona, kryje jeszcze zawsze w sobie majestatyczne postacie flory. Sosna zwyczajnie jest tu królową roślinności. Bory sosnowe w okolicach nad Bugiem i Styrem, szczególnie między Brodami a Żółkwią posiadają pierwszorzędne i najcenniejsze drzewo masztowe. Podobne olbrzymie sosnowe bory były niegdyś nad Sanem, z których dziś tylko rzadkie tam pozostały okazy. Również i w lasach nadbużańskich (szczególnie w lesie koło Łopatyna, w tak zwanym Pustelniku) pod ciosami nieprzyjaznej siekiery z niedawnych tysięcy takich sosen, ledwie tylko setki pozostały. Niemniej rozpowszechniony w Galicyi jest dąb. Dąb często spotyka się w towarzystwie sosny. Na południe od Brodów ku Podkameniu i w ogóle na dziale wód, między Dniestrem a Bu-

¹⁾ Botzen.

giem przybrał sobie dąb buk za towarzysza zamiast sosny. Na Podolu sosna zupełnie ustaje, buk pojawia się tylko sporadycznie (koło Strusowa i w Borszczowskim powiecie), dąb zaś wychyla się przeważnie na chlebobajne niwy Podola i wiąże się w jednolite dąbrowy (koło Czortkowa i Jagielnicy), odbijające tu i ówdzie nad rzekami bardzo malowniczo od jednostajnych w głąb Galicyi weiskających się smug stepowych. Niektóre okolice Podola są zupełnie bezleśne (tak okolice koło Strypy, koło Kozowy, Jezierzan, Zbaraża, Kozłowa, Tarnopola, Skalatu, Chorostkowa i na wschód od Trębowlu), a Pokucie całe rozpościerające się pomiędzy Dniestrem a Prutem, pozbawione jest cienia lasów, łagodzących spiekotę lata i chroniących przed mroźną zimą. Gatunki flory leśnej jak wszędzie tak szczególnie w Galicyi zostają w nieustannej walce ze sobą: koło Lwowa walczy o byt sosna z brzozą a miejscami z dębina. Na korzyść sosny przechyla się zwycięstwo, jeżeli brzoza nie rozłoży się nad gęstym okopem. Świerk na równinach piaszczystych weiska się wszędzie, przymila się każdemu drzewu, żeby je potem zdławić zdradziecko. Na skrajach bagien i obszarach pustaciowych rozsiedla się olsza. Sosna w piaskach ustępuje przed obcymi przybyszami. Gniazda ruchomych wydm piaszczystych z wycięciem lasów czem raz więcej się mnożą, (zajmując obszary po kilkaset hektarów), dla tego też i stanowisko sosny zachwiane zostało w nadwiślańskich i nadbużańskich równinach. Gdzie wylewy rzek piaskiem zasypują żyzną glebę, gdzie wiecznie jątrzące się stoją bagniska, lub wiecznie spragnione pokłady piaszczyste (przy uściu Sanu do Wisły) tam oprócz macierzanki i sosnowego kwiatu nie ma żadnej innej żywocącej rośliny. Lud w takich okolicach traci warunki bytu.

Z przestronnych niegdyś stepów galicyjskiego Podola zostały po dziś dzień jeszcze nieuprawnionemi stepy Pantalichy i bubnowski. Okolice nad Dniestrem w nizinie wrzynającej się od czarnego morza (koło Onutu i Okopów), podobnie jak ku południu nachylone wewnątrz Bukowiny mają przy łagodniejszym klimacie roślinność cieplejszym krajom właściwą, jakoto arbuzy, kawony, melony, tu i ówdzie nad rzeką w zaciszach szczep winny, morwowy i t. p.

Szczyty gór wzniesione ponad linię śnieżną pokrywają mchy i liszajce obok niewielu roślin jawnokwiatowych, mianowicie kilku gatunków traw; róża alpejska (w Alpach i w wschodnich Karpatach) rozwija się pod tą linią, jeszcze niżej rosną kosodrzewina, jałowiec karłowaty, jarzębina i liczne

zioła górskie; aromatyczna pożywna trawa na halach tatrzańskich i na połoninach Galicyi wschodniej. Ręka ludzka zaś uprawia i pielęgnuje rozmaite rośliny użyteczne na całym obszarze monarchii, z których jedne lub drugie przeważnie uprawiają w pewnych krajach lub okolicach monarchii, jak n. p. konopie w Galicyi, len i chmiel w Czechach i na Śląsku, koniczyne w Styryi, rzepak, kukurudzę i tytoń na Węgrzech (najlepszy tytoń w okolicy Szopronia) i t. p.

Stepy węgierskie i Podole galicyjskie i bukowińskie odznaczają się brakiem lasów. Za to pojawiają się w takich okolicach rośliny szerokolistne, biorące znaczną część pożywienia swego z powietrza. Rośliny, których rozwojowi sprzyja klimat łagodny i ciepły, znajdują się zwyczajnie w dolinach międzyalpejskich ziemi przedarulańskiej i południowego Tyrolu.

Podole, po za granicami monarchii leżące, charakteryzuje burzan składający się z kolczastego chwastu i bodyaków, zarówno jak wielka ilość dzikich roślin cebulkowatych. Roślinność głębokiemu Podolu właściwa przechodzi także do Galicyi, rzadziej jednak zwolna na zachód w miarę jak się zacierają charakterystyczne cechy w plastyce i klimacie Podola i kraina ta zamienia się w zwyczajne środkowo-europejskie opole.

§. 44.

Płody świata zwierzęcego (fauny).

Co do fauny czyli świata zwierzęcego, obszar monarchii należy do pasu morza śródziemnego i środkowej Europy. Koral i gąbka znajduje się koło Szybenika w morzu adryatyckiem wzdłuż brzegów dalmackich. W Alpach i Tatrach żyją koza alpejska (kozica) i świstak, w Alpach prócz tego zając alpejski. We wschodniej części monarchii, tudzież na wyżynach Krasu pojawia się jeszcze dosyć często wilk i niedźwiedź, które zostały wytępione w zachodniej jej części. Tury, łośie i bobry zniknęły z północnych i wschodnich krain monarchii, w których dawniej żyły. W Dalmacyi żyje szakal, w Galicyi ryś, żbik w Krasie, w jaskiniach podstojeńskich od-

mieniec jaskiniowy¹⁾. Zwierzętami wielce pożytecznymi i pielęgnowanymi są pszczoły, a w krajach z klimatem łagodnym, dla rozwoju morwy sposobnych jedwabniki.

Gałęź tej produkcji ważną jest szczególnie w południowym Tyrolu. Jednakowoż ilość surowego jedwabiu (2000 metr. = cetn.) produkowanego w monarchii, nie wystarcza na jej potrzeby.

Zwierzęta dla ludzkiej wygody i potrzeby, dla pożywienia, wożenia lub do wojny służące i wspierające człowieka przy pracy rozmaitym sposobem, monarchia w wielkiej wydaje ilości i wyborności. Takimi zwierzętami są koń, wół, owca, koza, nierogacizna i w ogóle zwierzęta domowe. Między końmi odznaczają się: węgierski, wytrwały i lekki, bośniacki, chyży, mały, wytrwały, podobnie wytrwały huculski w Galicyi i na Bukowinie, nakoniec wielki, ciężki, do wożenia ciężarów sposobny koń norycki (najlepsza rasa w Pinzgawie w Solnogradzkim). Bardzo doborową rasę koni wydaje Banat. Uszlachetnienie rasy jest zadaniem stadnin. Bydła rogatego najlepszą rasę ma Styrya, Tyrol i Solnogród. W ogóle w górach posiadających obfitą paszę kwitnie chów bydła. Bydło rogate morawskie z okolicy zwanej Kuhländchen odznacza się pięknością i tuczością. Wiele owiec wydają Siedmiogród, Czechy, Kraina i Hetzenplotz na Szląsku.

Drób, przeważnie gęsi, wydaje kraj Szeklerów w Siedmiogrodzie. Podczas pewnych pór roku odbywa się wędrówka owiec i gęsi z Siedmiogrodu przez Dunaj na łąki po prawym jego brzegu i na wyżyny bałkańskie.

Ptastwo leśne, na stawach i moczarach ptastwo błotne, w rzekach stawach i w morzu adryatyckim liczne gatunki ryb (w Cisie, jeziorze błotnickim), przyczyniają się wielce do wzbogacenia fauny monarchii.

Wschodnia część Galicyi i Bukowina jak w świecie roślinnym, tak zwierzęcym, mianowicie niższym, posiada gatunki fauny właściwe stepom czarnomorskim lub w ogóle krajom po-

¹⁾ *Proteus anguineus*.

łudniowo-wschodnim, np. susła i tarantulę. Galicya posiada też wiele cennych gatunków ryb, jak np. węgorze w Sanie i Bugu, jesiotry w Sanie i Wiśle, sumy, sandacze, czechugi w Dunajcu i Dniestrze, łososie w Dunajcu. W stawach hodują karpie i liny, tak n. p. w okolicach Oświęcima, gdzie co trzy lata do 2304 Har. (4000 morgów) zalewa się wodą dla ryb. Po spuszczeniu wody zasiewają się te obszary zbożem. *Ho)*

Przemysł.

§. 45.

† Przemysł polega już to na ręcznych robotach (rękodzielnach), już też na użyciu machin (w fabrykach). Przemysł przywiązany jest do miejsc wydających materyał potrzebny do wyrobów, tak n. p. huty i kuźnice do miejsc bogatych w rudę i opał. † Przemysł jest zatem ściśle związany z produkcją płodów surowych. Bardzo często materyał surowy sprowadza się z stron odleglejszych lub z za granicy, jak np. bawełna. Przemysł fabryczny kwitnie przeważnie w okolicach gęsto zaludnionych, mianowicie w pobliżu głównych miast: Wiednia, Pragi i t. p., gdzie istnieją warunki przemysłu fabrycznego, szczególnie gdzie w pobliżu jest woda, żelazo i węgiel kamienny, lub gdzie nagromadzone są większe kapitały i rozbudzony jest duch przedsiębiorczy i przemysłowy.

(Wartość wszystkich wyrobów przemysłu monarchii obliczają rocznie na 1400 milionów zlr., z czego $\frac{1}{6}$ część przypada na Czechy, $\frac{1}{7}$ część na Austryą dolną, $\frac{1}{10}$ część na Morawy i Śląsk.)

(W ogóle przemysł monarchii dostarcza towarów wyrobianych z kopalni (mianowicie z kruszców), z płodów roślinnych i zwierzęcych. † Najwięcej rozwiniętym jest przemysł w dolnej Austrii, w Morawach, na Śląsku i w Czechach, najmniej przemysłu fabrycznego a nawet rękodzielniczego jest w Chorwacyi, na Pograniczu i w Dalmacyi. † Wyrobami kruszcowymi szczególniej ze złota i srebra, odznacza się Wiedeń; wielka kuźnica miedzi znajduje się w Tyrolu (w Brixleg); stal na sierpy, kosy, noże i t. p. wyrabia się w Maria-

Zell i w Eisenerz w Styrii. Soli warzonki dostarczają liczne warzelnie, morską zaś wydobywają w Koprze ¹⁾ d'Istria i Pirano z wody morskiej, sprowadzanej do płytkich kanałów i odparowanej. Marmuru dostarcza półwysep istryjski i krakowskie. Szkło przednie wyrabiają w Czechach i w Styrii; lustra przeważnie w Lesie czeskim, w Styrii w Pohorju i pod Halą Korską. Wyrobów bawełnianych dostarcza obficie okolica Wiednia i Nowego Miasta wiedeńskiego, w Czechach podgórze Rudaw, Cheb ²⁾ i Liberzec. Z wyrobów wełnianych słyną Morawy (Sternberg i Berno z sukien), Szląsk (Frydek) i Czechy (Liberzec). Na przymorzu adryatyckiem znajduje się wielka farbiarnia przędzy ³⁾; płótna wyrabiają w Czechach (w Rumburgu), na Szląsku i na Słowacyzynie (w Węgrzech). Słynne są w monarchii fabryki tytoniu (w Hainburgu pod Wiedniem, w Galicyi w Winnikach za Lwowem). Statki rzeczne budują na Dunaju i Sawie, morskie na wyspach dalmackich, osobliwie na Łożynie małym. Jedwabnictwem na większe rozmiary zajmują się w południowym Tyrolu, jedwab przędą i przerabiają koło Wiednia.

W krajach, gdzie kwitnie sadownictwo, jak w Styrii, w Węgrzech (w komitacie gömörskim, koło Szopronia i w osadach niemieckich) wyrabiają moszcz, w Dalmacyi wódkę zwaną Maraskino z liści i owoców maraski, śliwovicę z śliw w Sławonii. Gdzie kwitnie chów bydła, wyrabiają sery, tak w lesie bryganczkim i nad Lechem w Tyrolu wyrabiają poszukiwany ser grajnerski. Wyrobami z drzewa, mianowicie wyrabianiem naczyń i zabawek, zajmują się na większe rozmiary w górach czeskich (w Rudawach i Sudetach) i w Alpach (w Solnogradzkim i w południowym Tyrolu). Jak w ogóle niektóre z wyżej wymienionych gałęzi przemysłu, tak i następujące rozsiane są mniej lub więcej po wszystkich prawie krajach koronnych monarchii, jako to: papiernie, enkrownie, browary, gorzelnie, garbarnie, fabryki i rękodzielnie, dostarczające wyrobów ze skóry, łoju, rogu, szczeci i t. p.

W Galicyi przemysł jeszcze mało rozwinięty ogranicza się na oczyszczaniu lub przerabianiu surowych płodów krajowych. Galicya wydaje wyroby żelazne, cynkowe, szklane, sól warzonką

¹⁾ Capo d'Istria. ²⁾ Eger. ³⁾ W Haidenschaft.

i kamienną, naftę i wosk ziemny. Tu i owdzie wyrabiają maszyny rolnicze. Znaczniejsze cukrownie istnieją w Galicyi w Tłumaczu i Łańcucie; najwięcej powodzenia mają gorzelnie i browary. Oprócz tego wyrabiają w Galicyi (i na Bukowinie) naczynia gliniane, potaż, papier, skóry, w okolicach leśnych jest wiele tartaków, dostarczających desek, łąt i gął; w okolicach nadrzecznych budują galary i inne pomniejsze statki wodne. W Galicyi więcej, niż w innych krajach koronnych zachodniej części monarchii przemysł jest rękodzielnictwem połączonym z rolnictwem, któremu najważniejszych dostarcza narzędzi. W niektórych okolicach górskich (w Wadowickiem, Jasielskiem i w Galicyi wschodniej), zajmują się tkactwem lnu i konopi, w wschodniej części Galicyi jest wiele blacharni. Wyrabianie naczyń glinianych, garbarnie (w Kołomyi), szewiectwo (w Jarosławiu i Próchniku), druciarstwo (w Kańczudze) i inne gałęzie rękodzielnictwa mają w Galicyi znaczenie drugorzędne. Zachowały się w Galicyi tu i ówdzie niektóre gałęzie rękodzielnictwa z czasów kolonizacyi kraju, a to wraz z założeniem miast i miasteczek, z uporządkowaniem pracy przez podziały na cechy i t. p. jeszcze za królów polskich. Przeto też i te stowarzyszenia rzemieślnicze mają znaczenie historyczne. Na wzmiankę zasługuje tutaj cech ślusarski w Świątnikach pod Krakowem, który ręczną robotą słynne wyrabiając zamki, ma z tego przeważnie swe utrzymanie. W ogóle w Galicyi przemysł najwięcej rozwinięty jest w południowej i zachodniej jej części, mniej w północno-wschodniej i północnej, a najmniej rozwinięty jest na Podolu.

H a n d e l.

§. 46.

† Handel w monarchii jak prawie w każdym innem państwie jest przywozowym, wywozowym i przewozowym. Oprócz tego rozróżniamy w monarchii handel lądowy i morski. Do lądowego handlu liczymy także prowadzony na rzekach. †

† Monarchia zawdzięcza swemu szczęśliwemu położeniu między cywilizowanemi państwami zachodniej Europy, a mniej ucywilizowanemi na wschodzie znaczne stosunki handlowe z zagranicą, osobliwie handel przywozowy i przewozowy † Adryatyckie morze, przytykające do południowych krajów w Austrii i żyła potężna Dunaju zespalają handel monarchii z ogólnym han-

dlem światowym. Znaczenie handlowe morza adryatyckiego podniosło się od czasu przekopania międzymorza Suez. Bieg rzek najgłówniejszych monarchii wskazuje prądowi handlu monarchii przeważnie kierunek na wschód (handel ze wschodem).

+ Handel przywózowy sprowadza towary kolonialne, mianowicie w wielkiej ilości kawę, cukier trzcinowy, bawełnę + i t. p. Bawełna, z której w przędzalniach i tkalniach monarchii rozmaite wyrabiają towary, pochodzi przeważnie z Ameryki północnej, w mniejszej ilości z wschodnich Indyj i z Egiptu.

Jak przywóz płodów i towarów z za granicy w ogóle zależy od ich braku w monarchii lub też od doskonalszego ich sporządzania po za granicą, tak przeciwnie wywóz płodów i towarów za granicę zależy od bogactwa płodów i od postępu w wyrabianiu towarów bądź w rękodzielniach, bądź w fabrykach w obrębie monarchii, np. wywóz stali z Styrii.

Handel w obrębie monarchii (handel wewnętrzny) ogółem przeprowadza wyroby przemysłu z zachodu na wschód dla przewagi koronnych krajów zachodnich nad wschodnimi pod względem przemysłu; wschodnie kraje koronne zaś monarchii wywożą płody surowe do krajów zachodnich. Handel wewnętrzny zależy w nowszych czasach, dla wzrastającego rozwoju przemysłu fabrycznego, właśnie od obfitości w jednych, a braku w drugich okolicach warunków rozwoju fabryk, to jest węgla i żelaza. + Do ożywienia wywozu wewnętrznego przyczyniają się w wysokiej mierze sól i lasy. Tak sól z dóbr koronnych w górnej Austrii od dawien dawna wywożą do Czech, z Czech zaś do dóbr owych sprowadzają drzewo opałowe i budulcowe. Lasy Chorwacy i Dalmacyi dostarczają drzewa krajom bezleśnym przymorskim. + Południowe stoki Karpat zaopatrują w ten sam sposób Podole, Besarabią, a po części nawet wybrzeże czarnego morza aż po Odessę i Carogród. +

Jak w sąsiednich Węgrzech dla płodów surowych istnieją wielkie jarmarki, np. w Debreczynie, tak też w Galicyi są one częste z tej samej przyczyny. Wspominamy dla przykładu o jarmarku na konie w Ułaskowcach we wschodniej, w Dąbrowie w zachodniej Galicyi. (Z Galicyi wywożą przeważnie płody surowe, mianowicie bydło i zboże, a do Galicyi przywożą

plody krajów południowych lub północnych, śledzie i inne ryby morskie, towary kolonialne zaś i wyroby przemysłu z zachodnich krajów koronnych lub wprost z zagranicy. Znaczny jest przewóz zboża, wełny, skór i futer przez Galicyą z Rosyi i Wołoszczyzny.

Do podniesienia przemysłu i handlu służą izby przemysłowo-handlowe, zakłady hipoteczne i kredytowe, ułatwiające obrót pieniężny, tudzież stowarzyszenia dla żeglugi, zakładania kolei, nareszcie same środki komunikacyjne, mianowicie drogi krajowe i państwowe, a w najnowszym czasie rozszerzająca się sieć kolei żelaznych.

C ł o.

§. 47.

† Dla ochrony przemysłu monarchii opłaca się cło do skarbu państwa od towarów przywożonych z za granicy i wywożonych za granicę. ✕ Pod względem cła rozdzielona jest monarchia: a) na zwyczajny system cłowy, obowiązujący całą monarchią; b) na odrębny system cłowy królestwa Dalmacyi, ustanowiony ze względu na odrębne tego kraju stosunki; c) na okolice, miasta i przystanie, do których przywóz jakichbądź towarów z za granicy nie podlega żadnej opłacie. Takimi są wolne miasto Brody w Galicyi, Istria, wyspy kwarnerskie i przystanie morskie Tryest w austryackiem, ✕ Rjeka, Portore i Buccari w węgierskiem przymorzu, wreszcie Zeng i Bag w chorwacko-pomorskiem Pograniczu. † Państwo ochrania pobieraniem cła przemysł wewnętrzny przed zbytzną konkurencją z krajami obcemi; zaś przewozowi towarów przez monarchią z jednego państwa do drugiego nie stawia żadnych przeszkód. †

Środki komunikacyjne.

§. 48.

Drogi wodne.

† Komunikacya wodą jest nader ważną już dlatego, że plody i towary przewożone być mogą na wodzie w znacznej naraz ilości i tańszym kosztem. Do komunikacyi wodnej służą

na morzu okręty żaglowe (ładowniejsze od parowców) i parowce, na wodach lądowych parowce, galary, tratwy i inne statki wodne. Dla żeglugi za pomocą parowców istnieje stowarzyszenie żeglugi parowej na Dunaju, a dla żeglugi morskiej za pomocą parowców, okrętów masztowych i innych statków stowarzyszenie Lloydu z siedzibą w Tryeście. Oprócz tego posiada monarchia flotę wojenną

Towarzystwo Lloyd'a austriackiego rozporządza ilością 70 parowców, Towarzystwo parowej żeglugi na Dunaju miało w roku 1875, 167 parowców. Handlowa marynarka monarchii liczyła w r. 1877 7.608 okrętów z 27.898 marynarzy werbowanych przeważnie z Dalmacyi i z wysp greckiego archipelagu.

Okręty i statki kupieckie monarchii utrzymują związki z wschodem i z Włochami, a mianowicie docierają one do Gałacz (nad dolnym Dunajem), Synopy (nad czarnym morzem w Małej Azji), Beirutu (w Syrii) i Aleksandryi (w Egipcie), a na zachód płyną one do Wenecyi i Ankony (we Włoszech). Żegluga za pomocą statków parowych jest dość rozwinięta na jeziorach alpejskich i podalpejskich, na jeziorze błotnym w Węgrzech i na większych rzekach monarchii. Żegluga w ogóle, a parowa w szczególności przybiera znaczniejsze rozmiary na Dunaju od Pasawy i Linczu, na Cisie od Nemeny¹⁾, na Drawie od Legradu, na Sawie od Sysaku²⁾, na Łabie od Mielnika³⁾.

Górskie rzeki w okolicach bogatych w lasy, np. Solica w Solnogradzkim, służą do spławiania górskich i leśnych płodów, drzewa, soli i innych kopalin. Podobną przysługę oddaje czeskiemu królestwu Wełtawa. Górskie rzeki Karpat w Galicyi służą do spławiania karpackiego budulca, np. Dunajec, San, Świeca, Łomnica. Z rzek galicyjskich Wisła dopiero poza granicami monarchii od Sandomierza jest sposobną do żeglugi parowcami. Żegluga na Dniestrze, pomimo że ta rzeka od Rozwadowa jest spławną, w obrębie monarchii dla znacznych mielizn i w ogóle nieuregulowanego koryta nie mogła dotąd przybrać znaczniejszych rozmiarów.

1) Wym. Nemen. 2) Szissek (wym. Syszek). 3) Melnik.
Szaraniewicz. Geografia.

§. 49.

Drogi lądowe wraz z kolejami żelaznemi
w ogólności.

Komunikacją na lądzie ułatwiają drogi (gościńce) murowane lub zwirowe, kosztem kraju lub państwa utrzymywane. Są one rozsнутe po całym obszarze monarchii tak, że sieć ich w zachodniej części jest gęstsza, niż w wschodnich krajach koronnych.

Najwięcej dróg ma królestwo czeskie; najuboższe w gościńce są kraje górzyste, między niemi zaś na wschodzie położone, jak Siedmiogród i zachodnia część Bukowiny.

Najstarsza droga w monarchii, kosztem państwa utrzymywana, jest droga Obczyną zwana, prowadząca przez Kras z Krainy do Tryestu. Najdawniejsza droga prowadząca przez Alpy austriackie, jest droga przez przełęcz Brenner, a najwyższej położona jest wormacka (prowadząca ze Stilsu do Bormio czyli Wormacyi nad Addą). Ta ostatnia jeszcze 1825 r. była tylko dla zwierząt jucznych sposobną. Dziś jest znowu zaniedbaną.

Nierównie większą przysługę przemysłowi i handlowi oszczędzeniem czasu wyświadczają koleje żelazne.

Najstarszą kolej na lądzie europejskim zbudowano w Austrii w 1832 r. Jest to kolej konna prowadząca z Pragi przez Budziejowice¹⁾ do Lincü, a stamtąd do Gmunden. Część tej kolei od Lincü do Gmunden przeistoczono w kolej zwykłą; część zaś do Pragi jeszcze podziśdzień jest koleją konną. Od tego czasu sieć kolejowa w monarchii bardzo się rozwinęła; obejmuje ona obecnie 35.506·7 Km., czyli około 2400 mil²⁾ geogr.) i nieustannie wzrasta. Najznakomitszem dziełem budownictwa kolejowego jest droga przez Semeryng ukończona w 1853 roku i przez przełęcz Brenner ukończona w 1870 r.

Punktami głównymi, z których jakby promieniami rozchodzą się na wszystkie strony koleje w monarchii, są Wiedeń i Peszt. W ogóle sprzyjają rozwojowi kolei kraje wzno-

¹⁾ Budweis. ²⁾ 1 mila austr. czyni 7·586 kilometrów, zaś 1 mila geogr. 7·4195 Km.

szące się z wolna stopniami (jak n. p. Czechy) i równiny (jak kotlina wiedeńska, łęg morawski, mała i wielka nizina węgierska).

Góry, jak Alpy, i kraje górzyste, jak Siedmiogród, stawiają rozwojowi kolei żelaznych znaczne i tylko wielkimi nakładami zwyciężyć się dające przeszkody. Sieć kolejowa najwięcej jest rozwinięta w Czechach, najmniej w Siedmiogrodzie. Podczas gdy koleje zachodnich krajów koronnych monarchii łączą ją z całą Europą, koleje we wschodnich częściach monarchii, z wyjątkiem kolei galicyjskich, nie są jeszcze połączone z południowym wschodem po za granicami monarchii, kończą się bowiem nad Dunajem lub też u krańców Karpat wewnątrz siedmiogrodzkiej wyżyny.

§. 50.

A) Koleje w Cislitawii.

1) Kolej Ferdynanda z Wiednia do Krakowa przez Austryą dolną, Morawy, Szląsk, Galicyą i wielkie księstwo krakowskie.

2) Kolej arcyksięcia Karola Ludwika z Krakowa do Lwowa, przedłużona po za Brody do granicy rosyjskiej, a wysyłająca z Krasnego ramię do Podwołoczysk na granicy galicyjsko-rosyjskiej.

3) Kolej ^{jurowska} czerniowiecko-jaska, prowadząca ze Lwowa przez Stanisławów i Kołomyję do Śniatyna, a stąd dalej przez Bukowinę (Czerniowce) do Multan.

(Od Jawiszowic (właściwie od rzeki granicznej Białej) do Krakowa przerzyna jeszcze kolej państwowa Ferdynanda Galicyą i wielkie księstwo krakowskie. W Galicyi są, jeszcze oprócz tych koleje następujące: a) kolej pierwsza galicyjsko-węgierska, prowadząca z Przemyśla przez Chyrów i Łupków przez Beskidy do Węgier i tu wzdłuż rzeki Laborezy do kolei północno-wschodnio-węgierskiej, a za pośrednictwem tejże do kolej nadcisańskiej; b) kolej naddniestrzańska, prowadząca z Chyrowa przez Sambor i Drohobycz do Stryja, a stąd przez Kałusz do Stanisławowa, łącząca się z koleją lwowsko-czerniowiecką; c) kolej arcyksięcia Albrechta, prowadząca ze Lwowa do Stryja,

a mająca stąd być przedłużoną przez Beskidy do Mukaczowa na Węgrzech; d) kolej tarnowsko-leluchowska, prowadząca przez Stary Sącz i Leluchów do Węgier (Preszowa).

Jak w innych krajach koronnych, tak też w Galicyi pomniejsze odnogi czyli ramiona prowadzą od linii głównych do kopalń węgla, soli, źródeł nafty, mianowicie: a) Ramię z Trzebini do Mysłowic w Krakowskiem na granicy pruskiej; b) ramię z Szczakowy do granicy Polski kongresowej; c) z Krakowa przez Bieżanów do Wieliczki; d) z Podłęża do Niepołomic nad Wisłę; e) z Drohobyczy do źródeł nafty i pokładów wosku ziemnego w Borysławiu)

2) 4) Kolej państwowa ¹⁾ (w linii północnej), z Wiednia przez Berno, Pardubice, Pragę do Bodenbachu (Podmokłego) na granicy czesko-saskiej.

3) 5) Kolej północno-zachodnia ^{prywatna} z Wiednia przez Znaimo, + Kolin do Dieczynu (Tetschen), położonego na Łabie naprzeciw Bodenbachu i do Mitterburga.

3 a) 6) Kolej do połączenia południowo-północno-niemieckiej kolei ²⁾ prowadzi przez Znaimo ³⁾, Iglawę ⁴⁾, Pardubice do Józefowa ⁵⁾, skąd jednym ramieniem (wschodniem) przechodzi do Prus, drugim (zachodniem) przez Rumburg (Ronow) do Saksonii. (Ruchem tej kolei zarządza kolej północno-zachodnia).

4) 7) Z Wiednia prowadzi ^{prywatna} kolej Franciszka Józefa przez Tulln, Gmünd, Budziejowice (w Czechach) i Pilzno ⁶⁾ do Chebu, łącząc się tutaj z siecią kolei bawarskich, tudzież z Gmünd do Pragi. +

8) Koleje czeskie:

a) Kolej zachodnio-czeska z Pragi do Fürth; b) kolej busztyehradzka z Pragi przez Cheb do Franzensbadu (Franciszkowe zdroje) z wielu innemi pobocznemi kolejami; c) kolej kralup-pragska z Pragi przez Młodą Bolesławę ⁷⁾ do Kralupa; d) północna kolej czeska, prowadząca do Rumburgu i Greifswaldu; e) kolej uście-cieplicka prowadząca z Uścia ⁸⁾ przez Cieplice aż do Bielina (Bilin); f) Dux-Bodenbachska; g) pragsko-duxeńska; h) pilźnieńsko-duxeńska; i) kolej państwowa z Rakonic do Protewina.

¹⁾ Die Staatsbahn (nördliche Linie). ²⁾ Die Süd.-Nord-deutsche Verbindungsbahn. ³⁾ Znaim. ⁴⁾ Iglau. ⁵⁾ Josefstadt. ⁶⁾ Pilsen. ⁷⁾ Jungbunzlau. ⁸⁾ Aussig.

2) Kolej *Vorarlberka*

3) Kolej państwowa arcyksiężni Gizele 77

9) Z Wiednia prowadzi kolej ^{państwowa} cesarzowej Elżbiety po prawej stronie Dunaju do Linca, stąd do Welsu i Salzburga (Solnogradu). Jest to kolej zachodnia, mająca być połączoną z kolejami tyrolskimi. Jedno ramię tej kolei prowadzi do Passawy, drugie zaś do Gmunden. *Gmunden*

10) Kolej ^{państwowa} arcyksięcia Rudolfa, prowadząca przez Steyer (wzdłuż Anizy) w Austrii górnej, Styryą i Karyntyą (Celowiec ¹⁾ i Bielach ²⁾) do Lublany, łącząca się na północy z koleją cesarzowej Elżbiety, na południu z koleją południowo-austriacką.

11) Kolej ^{państwowa} południowo-austriacka, połączona z kolejami w północnych Włoszech, prowadzi z Wiednia przez Austrią dolną, Styryą (Hradec ³⁾), Krainę (Lublanę ⁴⁾) do Tryestu, a stąd przez Gorycę ⁵⁾ do Wenecyi, z pobocznymi liniami, prowadzącymi do Zagrzebia, Sysaku (nad Sawą) i do Rjeki, z równoległą do niej koleją, prowadzącą z Werony przez Tyrol (Trydent ⁶⁾), Baudzan i przedęcz Brenner) do Insbrodu, a stąd do Kufsteinu na granicy tyrolsko-bawarskiej.)

12) Kolej państwowa południowo-wschodnia z Wiednia do Pesztu po lewej stronie Dunaju, następnie przez wielką nizinę węgierską przez Segedynę i Temeszwar do Bazyaszu nad Dunajem u węgiersko-serbskiej granicy. Równoległa do tej kolei po prawym brzegu Dunaju, prowadząca z Wiednia do Nagy-Szöny ⁷⁾), a stąd do Budy. + *BW*

§. 51.

B) Koleje w Translitawii.

13) Kolej nadcisańska, prowadząca z Pesztu przez Debreczyn. do Koszyce na północ i do Wielkiego Waradynu na wschód.

14) Kolej prowadząca z Aradu do Temeszwaru.

15) Kolej wschodnio-węgierska, prowadząca do Siedmiogrodu, a mianowicie: kolej z Wielkiego Waradynu przez Ko-

¹⁾ *Klagenfurt*. ²⁾ *Villach*. ³⁾ *Gratz*. ⁴⁾ *Laibach*. ⁵⁾ *Görz*. ⁶⁾ *Trient*.

⁷⁾ *Wym. Nodž-Sön*.

łosz ¹⁾ do Brassowa ²⁾, (z pobocznymi liniami do Białogrodu ³⁾ i Sibinu ⁴⁾.)

16) Pierwsza siedmiogrodzka kolej, prowadząca z Aradu do Białogrodu, z linią boczną do Petroseny.

17) Kolej Alföld Rjeka (Fiume), prowadząca z Wielkiego Waradynu przez Szegedyn i Osiek (Esseg) do Vilány.

18) Kolej Mohacz-peczuhska ⁵⁾.

19) Kolej peczuhsko-bacska.

20) Węgierska kolej państwowa: a) północna, prowadząca z Pesztu do Miskowiec ⁶⁾, a stąd przez miasta górnicze Zwolen i Kremnicę do Koszyc; b) kolej prowadząca do Zagrzebia, c) i przez Karlstadt (Karlówac) do Rjeki (Fiume).

21) Kolej prowadząca z Koszyc ⁷⁾ na Szląsk do Bogumina ⁸⁾ i łącząca kolej Ferdynanda z koleją państwowo-węgierską i z koleją nadcisańską, idącą z Preszową do Koszyc.

22) Północno-wschodnia węgierska, idąca do Sehotu, Mukaczowa (Munkacz) i Koszyc, połączona z kolejami galicyjskimi.

23) Kolej węgiersko-zachodnia z Hradca przez Kamieniec czyli Subotyce ⁹⁾ do Baby i Białogrodu ¹⁰⁾.

24) Kolej z Raby do Szopronia ¹¹⁾ i Ebenfurtu.

25) Kolej Dunaj-drawska z Maryborgu do Białogrodu.

26) Kolej nad Wagiem.

§. 52.

Telegrafy i poczty rządowe.

(Ważnym dzisiaj czynnikiem, wspierającym komunikację, a przede wszystkim ruch kolejowy, są telegrafy. Sieć telegraficzna w monarchii, rozpoczęta w r. 1847, łączy się w 14 punktach na granicy monarchii z liniami telegraficznymi państw sąsiednich, zaś wewnątrz monarchii łączy wszystkie miejscowości ważniejsze ze sobą i z Wiedniem. Cztery piąte części

¹⁾ Klausenburg. ²⁾ Kronstadt. ³⁾ Karlsburg. ⁴⁾ Hermanstadt.
⁵⁾ Mohacz-Fünfkirchnerbahn. ⁶⁾ Miskolcz. ⁷⁾ Kaschau. ⁸⁾ Oderberg.
⁹⁾ Stein am Anger. ¹⁰⁾ Stuhlweissenburg. ¹¹⁾ Oedinburg.

sieci telegraficznej poprowadzono wzdłuż kolei żelaznych. Telegraf podmorski, wychodzący z miasta Dubrownika ¹⁾, łączy telegraficzne linie monarchii z wyspami jońskimi, z Grecją i Egiptem.

Długość wszystkich linii telegraficznych w monarchii obliczają (na r. 1877) na 47.895 Km. (około 500 mil.)

Rozwój listów, pieniędzy i pomniejszych przesyłek ułatwiają **poczty rządowe**, rozwóżając je z stacyj kolejowych do najodleglejszych miejsc monarchii. /

Zaludnienie.

§. 53.

+ Zaludnienie monarchii nie jest wszędzie jednakowe; zawisło ono od geograficznych właściwości kraju i okolic, od właściwości ludu, który je zamieszkuje, od mniej lub więcej rozbudzonego przemysłu i handlu, niemniej też od przyczyn często głębiej sięgających w historią mieszkańców. (W przecięciu przypada dziś w monarchii na jeden kilom. kwadr. 54, a na jedną milę kwadr. przeszło 3000 mieszkańców.) Najgęściej zaludnione są Czechy w obwodzie lutomerzyckim ²⁾, tutaj bowiem pod Rudawami przypada na jeden Km. kw. 140, na jedną milę kw. 7700 mieszkańców. Najslabiej, bo o jakie 1000 dusz (18 m. na Kl. kw.) niżej cyfry przeciętnej, zaludnione są księstwo solnogradzkie, obwód brukski w Styrii, obwód insbrucki w Tyrolu, Kraina i okolice Marmaroszy w Karpatach węgierskich, a to dla kamienistej gleby nieurodzajnej, wysokiego położenia i wielkich obszarów, pokrytych lasami i borami. +

(Ludność monarchii jak każdego państwa w ogóle rozłożoną jest w miastach, miasteczkach, wsiach i siołach czyli chutorach.

Najwięcej miast jest w Czechach (w kotlinie czeskiej), bo liczba ich dochodzi liczby miast wszystkich innych krajów koronnych razem wziętych. Największe osady są w wielkiej węgierskiej równinie, która nagromadzeniu wielkiej ilości ludności

¹⁾ Ragusa. ²⁾ Leitmeritz.

4. W.
77. 61

W Lombardii
8000

na jednym miejscu nie stawia żadnych przeszkód. Do takiego skupiania się ludności w pojedynczych wielkich osadach przyczyniły się na Węgrzech także wojny tureckie w wiekach minionych, podczas których mieszkańcy w liczniejszym skupieniu widzieli rękojmię większego bezpieczeństwa i możliwość skuteczniejszej obrony. Jak w równinach i na stepach, np. na Podolu galicyjskiem i zakordonowem, napotykamy rzadkie, lecz ludne osady, tak przeciwnie okolice górzyste sprzyjają powstaniu osad co do liczby ludności małych, ale za to daleko rozsianych po znacznych przestrzeniach. Z tejto przyczyny liczba wsi w Austrii górnej równa się prawie czwartej części liczby wsi w wszystkich krajach koronnych razem wziętych. Z tych samych przyczyn także galicyjskie podgórze w zachodniej części kraju wykazuje znacznie większą liczbę osad od Galicji wschodniej, której wielką część zajmują równiny nadbużańskie i przedłużenie Podola.)

+ Największe zaludnienie w całej monarchii przedstawia stołeczne miasto Wiedeń (1,020.770 mieszkańców), po niem następują Budapeszt (309.208 mieszkańców ¹⁾) i Praga (157.000 mieszkańców ²⁾). Miasta, których ludność nie dochodzi wprawdzie liczby 100.000, przewyższa jednak 50.000, są: Lwów (87.000), Bratysława (81.000), Segedyn (70.000), Tryest (70.000), Kraków (50.000), Marya-Teresyopol czyli Szabudka (56.000) na Węgrzech w bacz-bodrogskim komitacie. +

Berna i Debrecyn i Szoszi
Pomijamy miasta i miasteczka innych krajów koronnych, liczące więcej niż 10.000, a mniej niż 50.000 ludności. W Galicji wymienić jednak należy Tarnów (do 22.000), Brody (22.000), Tarnopol (20.000), Drohobycz (17.000), Kołomyje (nad 16.000), Przemysł (15.000), Stanisławów (nad 14.000), Sambor (do 12.000), Jarosław (do 11.000) i Śniatyn (do 11.000). W Węgrzech liczbą ludności równają się pierwszorzędnym miastom w Galicji niektóre miasteczka i wsie. Znakomite zaludnienie napotykamy także w niektórych włościach bukowińskich, np. w Kuczurmare na wyżynie bukowińskiej i w Witkowie górnym pod Radowcami.

¹⁾ Tak według Brachellego na podstawie obliczeń, dokonanych we Wiedniu w r. 1875, w Budapeszcie w r. 1876. ²⁾ Tak według obliczenia z roku 1869, zaś według Brachellego Praga ma liczyć obecnie 250.000 mieszkańców.

Narodowość.

§. 54.

+ Według **narodowości** mieszkańcy monarchii są: a) Niemcami, b) Słowianami, c) Romanami, d) Madiarami, e) Żydami. 37.880.000

100000 Niemców liczą do 9, Słowian 16 $\frac{1}{2}$, Romanów do 3 $\frac{1}{2}$, Madiarów 5 $\frac{1}{2}$, Żydów 1 $\frac{1}{10}$ miliona. 2018000000 = 2.

*1230000000
innych narodowości*

A) Niemcy.

+ Niemcy zamieszkują wyłącznie Alpy północne (wapienne) i wieniec gór, otaczających od zachodu kotlinę czeską. Najwolniejszym od innych narodowościowych przymieszek zachował się żywioł niemiecki w Solnogradzie, w północnym Tyrolu, w Austrii górnej, w północno-zachodniej części Styrii, (w obwodzie brukskim) i w obwodzie chebskim w Czechach. Osady niemieckie napotykamy zresztą po obu brzegach Dunaju, na całej przestrzeni monarchii, tudzież na północnych i południowych stokach Karpat. Najgęstsze osady niemieckie są w Siedmiogrodzie nad Bystrzycą, Samoszą, Maruszą i Olta w tak zwanej królewskiej ziemi Sasów, sprowadzonych jeszcze w drugiej połowie XII w. przez króla węgierskiego Gejzę II, a w Węgrzech w Rudawach i na Spiżu. Wiele osad niemieckich napotykamy także w Banacie i w Koczewiu ¹⁾ w okolicy kamienistej Krasu.

Niemcy w monarchii należą do szczepu bawarskiego (w Austrii dolnej i górnej, Solnogradzie, Styrii itd.), szwabskiego (nad źródłami Lechu i w ziemi przedarulańskiej). Niemcy mieszkający w Czechach, Morawach i Szląsku należą po części do szczepu górnosaskiego, po części do frankońskiego. Niemcy w Siedmiogrodzie i starsze osady w Węgrzech pochodzą jedni od Sasów, drudzy z Alzacyi, Luksemburga, Frankonii i t. p. Osady nowsze na Węgrzech i w Galicyi sprowadzono z Badeńskiego, Wirtembergii i Hesyi. Osadnicy ci są więc przeważnie Szwabami i Frankami.

¹⁾ *Gottscheeländchen*.

B) Słowianie.

✦ Słowian dzielimy na Słowian północnych i południowych. Słowianie północni (razem $12\frac{3}{20}$ miliona) zamieszkują kotlinę czeską, łęg morawski, zachodnie i środkowe Karpaty, to jest stoki tych gór północne i południowe od Dunaju aż do potoku Putyli, wlewającego się do Bystrzycy (na Bukowinie) i do Białego Czeremoszu (w Węgrzech północnych). Słowianie południowi (razem $4\frac{2}{5}$ mil.) mieszkają w Alpach południowych wapiennych, w Krasie i w krajach nadmorskich (Istryi i Dalmaacyi). ✦

Najwolniejszym od innych przymieszek zachował się żywioł słowiański w obwodzie taborskim nad Łużnicą w Czechach, dalej między rzekami Morawą i Wagiem, nad górnym Wagiem i nad Orawą, nad górnym Sanem (w obwodzie sanockim) i nad środkowym Dniestrem (w obwodzie czortkowskim na Podolu), a co do Słowian południowych, żywioł słowiański w Chorwacyi, na przymorzu chorwackiem i z wyjątkiem Banatu na całej przestrzeni Pogranicza wojskowego.

✦ Północni Słowianie dzielą się na Czechów z Morawianami i Słowakami, Polaków i Rusinów. Czechów z Morawianami liczą do $4\frac{1}{2}$, Słowaków do 2, Polaków do $2\frac{1}{2}$ a Rusinów do $3\frac{2}{5}$ miliona. Czesi i Morawianie zamieszkują kraje koronne po nich nazwane, Słowacy Morawy wschodnie i południowe stoki Karpat zachodnich aż do Dunaju w Węgrzech. Polacy zamieszkują obwód cieszyński, począwszy od rąbka granicznego nad Ostrawicą (na Szląsku) i całą zachodnią Galicyą; w Galicyi wschodniej i na Bukowinie mieszkają wspólnie z Rusinami i Rumunami. Rusini zamieszkują przeważnie północne stoki Karpat, począwszy od Szlachtowy w Saudeckiem (na dorzeczu Dunajca), Galicyą wschodnią, Bukowinę i południowe stoki Karpat w północno-wschodniej części Węgier (począwszy od Osturni pod Magurą śpiską). ✦ (Osady słowackie, ruskie i czeskie rozprószone są aż do Sławonii i Banatu, czeskie zaś osady znajdują się także w Austrii dolnej aż w pobliżu Wiednia (Enzersdorf). ✦

60: 1. 30. 2.

7 Wierzb. Rus.

Z wszystkich krajów koronnych w Przedlitawii Galicya jest najwięcej słowiańska, mieści bowiem 88% żywołu słowiańskiego w stosunku do ogółu ludności, podczas gdy n. p. w Morawach żywiol słowiański czyni tylko 70%, a w Czechach tylko 58% całej ludności. Słowianie w Galicyi są Polakami i Rusinami. Między skupionemi masami Polaków a Rusinów przybliżoną granicę tworzy San na Podgórzu, a w górach Poprad. We wschodniej Galicyi wsie są przeważnie ruskie, zaś w miastach, miasteczkach i po dworach ma przewagę żywiol polski.

Podhalanie

Górale, tak polscy jak ruscy, mają cechy właściwe mieszkańcom wysokich gór; odznaczają się zmysłami bystrzejszemi, namiętności ich są żywsze, wyobraźnia bujniejsza. Są oni dzielniejsi, popędliwsi, mściwsi, odważniejsi, rzetelniejsi i gościnniejsi od mieszkańców równin. Do rodzinnych miejsc nadzwyczaj przywiązani, nie długo wytrzymują w kraju równiejszym, tęsknią za górami i z radością do nich wracają mimo ubożego i trudnego u nich życia. Głód wypędza ich często z gór na zarobek w równinę. Mieszkają w rozprószonych chatach, trudnią się wiele pasterstwem, dlatego też i na wiosnę z stadami swemi udają się w głąb gór na połoniny i w hale, gdzie przez lato mieszkają w kolibach i szałasach. Szczepy górali tak polskich jak ruskich rodowemi znakomity więcej od siebie się różnią, aniżeli mieszkańcy kraju otwartego. Między góralami polskimi Podhalanie, między ruskimi Huculi na szczególną zasługują wzmiankę.

Mieszkańcy słowiańscy w Morawach i na stokach Karpat według miejscowości i znamion rodowych rozmaite noszą nazwiska. Morawianie na wyżynie czesko-morawskiej zowią się Horakami, Morawianie nad rzeką Hanną, wlewającą się do Morawy, Hanakami. W obwodzie cieszyńskim na Szląsku austriackim mieszkańcy Beskidów są góralami nie różniącymi się niezem od górali sąsiedniej Galicyi; mieszkańców środkowej, pagórkowatej części tej krainy zowią Wałachami, Lachami zaś mieszkańców Powiśla. Polskich górali odróżniają od Mazurów (Podgórczan, Równiaków, między Wisłą a Sanem Lisowiakami lub Borowiakami zwanych) i od Krakowian. Górali według położenia i miejscowości, które zamieszkują, zowią Żywczakami nad Solą, Zagórczanami nad Skawą, Babiogórcami nad Rabą. Ruskich górali rozróżniają na Lemków (od Ropy i Białej do Solinki) Bojków (od Solinki do Łomnicy) i Huculów (od Łomnicy do potoku Putyli). Ruscy górale (Bojki i Huculi) w głębokich Karpatach zowią się Wierchowincami. Lemkowie rozróżniają się według kształtu sukni zwierzchniej na Czuchoców, Świeczkarzów, Kurtaków. Lemkowie mieszkają także na południowym stoku Karpat po stronie węgierskiej między On-

dawą a Laborcą i zowią się tam Krajniakami. Gałąź ich nad Hornadem i Töplą w stolicy szaryskiej z narzeczem, między wszystkimi słowiańskimi w północnych Węgrzech (z wyjątkiem północnej Orawy i Śpiżu, gdzie mówią po polsku), najwięcej zbliżonem do języka słowackiego, zowie się Sotakami. Huculi zamieszkują kilka osad aż do Sehotu po stronie węgierskiej, zaś na południe od nich i od Kurtaków mieszkają na Węgrzech Rusini Doliszniacy, potomkowie osad bułgarskich, przesiedlonych tu z Tracyi i Mezembryi po upadku Awarów. Lud ruski na północno-wschodnim stoku Karpat zowią Petakami (na równinach bukowińskich i besarabskich), Podolanami (na przestronnej wyżynie podolskiej po tej i po tamtej stronie kordonu). Rusini powyżej wymienieni są małoruskiego pochodzenia i liczą w ogóle 15 milionów głów. Do moskiewskiej narodowości zaliczamy w monarchii Filiponów, skutkiem sekciarstwa religijnego zbiegłych z Rosyi i przyjętych za cesarza Józefa II. na Bukowinę. Zamieszkują oni wsie Klimowce, Fontina alba (Białokiernice), Lipowany, Mihodrę. Trudnią się rolnictwem, ogrodnictwem, bieleniem płótna i t. p. W Galicyi wśród ludności słowiańskiej napotykamy liczne osady niemieckie, sprowadzone za panowania Maryi Teresy i Józefa II, osadzone przeważnie w królewskich znach koło Dobromila, Jaworowa, Kałusza, Lwowa, w zachodniej Galicyi koło Bochni i Sącza. Znajdujemy tu i ówdzie w Galicyi także osady czeskie, n. p. Różankę, Stanisławówkę i Żeldec, tę ostatnią obok niemieckiej osady Theodorshofu w obwodzie żółkiewskim.)

Słowian
Kozack

† **Słowian południowych**, których razem jest $4\frac{2}{5}$ miliona, rozróżniamy: a) na Słowienców w Styryi, Karyntyi i Krainie, do których należą także już po części schorwaceni Słowienicy w Istrii (razem do $1\frac{1}{5}$ miliona głów); b) Chorwatów w Krainie, Istrii, Chorwacyi i w wybrzeżu chorwackiem (razem przeszło $1\frac{1}{2}$ miliona); c) Serbów na zachodnim wybrzeżu Istrii, na Węgrzech, w Sławonii, w Pograniczu i w Dalmacyi (razem przeszło $1\frac{1}{2}$ miliona). † (Tablica C).

Słowienicy, Chorwaci i Serbowie według miejsc, które zamieszkują, i odcieni ich rodowości rozmaite noszą nazwy. Tak Słowienicy w Istrii zowią się Fuczkami, Libunami, Czyszkami, Bożjakami, Sawrańcami, Berkińcami. Słowienicy w Dalmacyi zowią się Dalmatyńcami, Dubrowniczianami i Bokezanami czyli Kotarzaninami. Ze względu zaś na obrządek i wyznanie Serbów nieunitów zowią Bajcami, unitów zaś Bunjewacami i Szokazami,

C) Ludność eo do narodowości w austriacko-węgierskiej monarchii.

Nazwa narodowości	Liczba ludności	Procent całej ludności w monarchii	Podziały szczegółowe	Liczba ludności	Procent całej ludności
Niemców	9,000,000	25 %	Słowian północnych Słowian południowych	12,150,000	34 %
Słowian	16,540,000	46 %		4,390,000	12 %
			Z Słowian północnych:	4,480,000	12.5%
			a) Czechów i Morawian	1,940,000	5.4%
			b) Słowaków	2,370,000	6.6%
			c) Polaków	3,360,000	9.4%
			d) Rusinów		
			Z Słowian południowych:	1,230,000	3.4%
			a) Słowienców	1,520,000	4.2%
			b) Chorwatów	1,650,000	4.6%
			c) Serbów		
Madjarów	5,590,000	16 %			
Romanów	2,940,000	8 %			
Włochów	515,000	1.4%			
Zydów 1)	1,105,000	3 %			
Cyganów	140,000				
Fryzów	51,000				
Ladów	9,300				
Macedo-Włochów	3,500				
Ormian	16,000				
Greków	2,100				
Arnautów	3,200				

UWAGA. Liczba Słowian południowych (4,390,000) obejmuje także już Bułgarów (3200).
Przy obliczaniu ludności według narodowości brano liczyć okrągle; stąd różnica między cyfrą bezwzględną ludności wyżej wykazaną i liczbą ludności według narodowości.

1) Ludność żydowska według Bruchelli - Statistische Skizze der österreichisch-ungar. Monarchie (Leipzig 1878, str. 4) wynosiła 1869 w Pradlitawii 822,220, w krajach korony św. Szczepana 533,681, razem 1,375,861 dusz, tedy w okrągłej liczbie 1 1/3 miliona

Do Słowian południowych zaliczamy **Uskoków** w Chorwacy w górach uskokkich. Są to wychodźcy z Bośni podczas wojen tureckich, dziś schorwaceni. Do południowców zaliczamy także **Marowlachów** (Morlaków)¹⁾, zserbszczone szczątki Awarów koło Zengu, nareszcie Bułgarów (około 26.000) osiedlonych w Banacie i w tych okolicach Siedmiogrodu, gdzie kwitnie górnictwo. ●

C) Madiarzy i Romani.

Madiarzy (przeszło $5\frac{1}{2}$ miliona) zamieszkują obie równiny węgierskie i wschodnią część Siedmiogrodu, zaczawszy od źródlowisk rzeki Olty na południe do Braszowa, czyli komitaty Marosz, Udvarhely²⁾, Czík i Horomzak. Część siedmiogrodzką ludu węgierskiego zowią Seklerami. Seklerzy osiedlili się także na Bukowinie koło Seretu w pięciu wsiach. Najczystszej krwi Madiarzy zamieszkują okolice nadeisańskie koło Debreczyna i przestrzeń między Dunajem a Cisą. Część tych Madiarów zowią Jacygami, Kumanami i Hajdukami.

Romanów jest w Austrii do $3\frac{1}{2}$ miliona. Dzielią się oni na Romanów wschodnich czyli Wołochów ($2\frac{9}{10}$ miliona) i zachodnich czyli Włochów (przeszło $\frac{1}{2}$ miliona).

Wołosi zamieszkują południową Bukowinę, zachodni Siedmiogród, części Węgier przypierające do wyżyny siedmiogrodzkiej i południowo-wschodnią część Banatu. Ogółem górzystą część Siedmiogrodu zamieszkują Rumuni, zaś w dolinach rzecznych rozpostarli się przeważnie Szeklerzy i Niemcy. Osady rumuńskie są rozprószone po całym obszarze Węgier. Znajdują się także w Istrii koło jeziora gospowickiego³⁾.

Włosi (przeszło $\frac{1}{2}$ miliona) zamieszkują miasta nadbrzeżne w Istrii pośród słowiańskiej ludności i południową część Tyrolu prawie wyłącznie (z wyjątkiem obwodu brykseńskiego, zamieszkałego przez Niemców). Za gałąź Włochów

¹⁾ Morskie Włachy w własnym języku Primorcami się zowią i zamieszkują chorwackie wybrzeże morza adryatyckiego aż po górę Welebit.
²⁾ Wym. *Udvarhel*. ³⁾ *Gospisch-See*.

uważać należy **Ladynów**, t. j. potomków zrzymaszczonych Retów, w dolinach rzeki Avisio, Rieuzy i Piawy w południowym Tyrolu (9500) i **Furlanów**, t. j. potomków zrzymaszczonych Celtów nad rzekami Soczą i Tagliamento (51.000).

Liczba **Żydów** w monarchii rośnie w kierunku wschodnio-północnym. Jest ich przeszło $1\frac{1}{3}$ miliona. Najgęściej osiedleni są oni w Galicyi (10, 6%) i na Węgrzech na południowym stoku Karpat, tu i tam przeważnie między Rusinami.

Ludność żydowska w Galicyi wzmaga się w obwodzie zło-czowskim i brodzkim, w ogóle wzrasta ona w miarę zbliżania się do Berdyczowa na rosyjskim Wołyniu, gdzie ludność żydowska jest względnie najliczniejszą. W Galicyi naliczono (r. 1869) 575 433 **Żydów**, więc blisko 42% żydowskiej ludności rozprószonej po całej monarchii.

D) Narodowości pomniejsze w monarchii.

Do ludów znajdujących się w monarchii w niewielkiej ilości należą **Ormianie** (16.000), z których około 2228 mieszka w Galicyi; **Arnauci** czyli **Albańczycy** także Skiptarami zwani, w szremskiej krainie czyli Syrmii koło Mitrowic już zesłowiańszczeni i koło Zadaru (3200); **Grecy** i **Macedo-Wołosi** czyli Cyncarowie (około 3500) w większych miastach handlowych (jak w Wiedniu i Tryeście).

Wreszcie mieszka w monarchii około 140.000 **Cyganów**, przeważnie w Siedmiogrodzie, w Węgrzech i na Bukowinie. W Węgrzech zamieszkują oni odleglejsze przedmieścia, trudnią się kowalstwem, drobnym handlem, muzyką, wypłukiwaniem złotego piasku w rzekach siedmiogrodzkich. W innych krajach koronnych pojawiają się jako lud koczowniczy. W Galicyi mają oni stałe siedziby za Tyliczem na granicy komitatu szaryskiego.

Z ludów zamieszkujących monarchią należą do szczepu indo-europejskiego Słowianie, Niemcy, Romani, Ormianie, Arnauci, Grecy; do altajskiego Madiarowie; Jacygowie i Kumaniowie są pochodzenia tureckiego, przyjęli jednak język i zwyczaje madiarskie; do semickiego Żydzi; do kuszyckiego Cyganie.

Wyznania.

§. 55.

Większa część ludności monarchii, bo przeszło trzy piąte części, wyznaje religię **katolicką**. Oprócz katolików jest w monarchii **nieunitów** do 3 milionów, **ewangelików** $3\frac{1}{2}$ miliona i **Żydów** $1\frac{1}{3}$ miliona. Katolicy jako wyznawcy tych samych zasad wiary różnią się obrządkiem kościelnym, łacińskim, greckim (z językiem kościelnym starosłowiańskim czyli cerkiewnym) i ormiańskim. Ewangelicy są już to protestantami wyznania augsburgskiego, już też kalwinami wyznania helweckiego, lub wreszcie unitaryuszami czyli socynianami, których jest około 50.000 w Siedmiogrodzie. T

Ludność słowiańska w obrębie monarchii, jako to: Polacy, Czesi, Morawcy, Ślązacy, Słowienicy i Chorwaci są prawie wyłącznie katolikami obrządku łacińskiego; Rusini są przeważnie katolikami obrządku greckiego, mniejsza ich część, mianowicie zamieszkali na Bukowinie i na Węgrzech, należy do nieunickiego wyznania. Wyznanie wschodniego kościoła nieunickiego przeważa u Serbów; Rumuni są w połowie unitami (w Siedmiogrodzie), w drugiej zaś połowie (na Węgrzech, w Banacie i na Bukowinie) nieunitami, jedni i drudzy z liturgią rumuńską. Największą mieszaninę i różnorodność co do wyznania religijnego przedstawiają Słowacy węgierscy, gdyż sąsiadując z mieszkańcami rozmaitych wyznań lub obrządków, są oni już to katolikami obrządku, tak łacińskiego jak greckiego, już też protestantami wyznania bądź augsburgskiego, bądź helweckiego. Niemcy w krajach koronnych nieniemieckich monarchii, to jest w Styryi, Austryi dolnej i górnej, w Solnogradzkim i Tyrolu są prawie wyłącznie lub przeważnie katolikami. Wszyscy prawie osadnicy niemieccy w krajach niemieckich są ewangelickiego wyznania. W ogóle przeważa na zachodzie między Niemcami ewangelikami wyznania augsburgskie, zaś we wschodniej części monarchii helweckie, mające najwięcej zwolenników między Madiarami. Największa jedność co do wyznania panuje w Tyrolu; najwięcej różnic obok siebie znajdujemy w Siedmiogrodzie. Protestantów jest w Galicyi 37.125 z superintendentem we Lwowie. Kilka osad koło Szczerca jest menonickiego wyznania. Ormianie w Galicyi (2055 dusz) są unitami, Ormianie na Bukowinie w jednej połowie unitami (828 dusz), a w drugiej przeważnie przeważnie

superintendent w Wiedniu

(w Suczawie) nestoryanami, Ormianie w Siedmiogrodzie (w Samosz-Ujvar) i na Węgrzech nieunitami.

Co do zarządu kościelnego katolików, obszar monarchii podzielony jest na dyecezye, na których czele stoją arcybiskupi lub biskupi. W Przedlitawii jest 9 katolickich arcybiskupstw, a to: we Wiedniu, Pradze, Solnogradzie, Ołomuńcu, Gorycyi i Zadarze; trzy arcybiskupstwa we Lwowie: łacińskiego, greckiego i ormiańskiego obrządku. (Tablica D).

Przemysła. Stanisławów

Biskupstw katolickich w Przedlitawii jest 24, z tych 1 gr. obrz. Pod arcybiskupem w Wiedniu zostają biskupstwa w Lincu i St. Pölten; pod arcybiskupstwem w Pradze biskupstwa w Budziejowicach i Lutomerzycach; pod arcybiskupem w Ołomuńcu biskupstwo w Bernie; pod arcybiskupem w Gorycyi biskupstwa w Tryeście, na wyspie Kerku i w Lublanie. Największa liczba biskupstw w Przedlitawii zostaje pod arcybiskupem solnogradzkim, albowiem wszystkie biskupstwa w Tyrolu, Styryi i Karyntyi, t. j. biskupstwa w Bryxen, Trydencie, Kerku, Celowcu ¹⁾, biskup lewancki, mieszkający w Maryborgu, i sekawski mieszkający w Hradcu. Pod arcybiskupem w Zadarze zostają biskupi na wyspie Hwarze, w Kotarze i Dubrowniku. Pod arcybiskupem obrz. łac. we Lwowie zostają biskupi łac. obrz. w Przemysłu i Tarnowie, pod arcybiskupem metropolitą unickim we Lwowie gr. obrz. zostaje biskup w Przemysłu. Biskupstwo krakowskie należało pod arcybiskupa warszawskiego; wikaryat Johannesberg na Szląsku austryackim należy pod biskupa w Wrocławiu, a wikaryat w ziemi przedarulańskiej w Feldkirch pod biskupa w Bryxen. Biskupi w Kerku, Hradcu, Lublanie, arcybiskupi w Pradze, Solnogradzie, Wiedniu i Gorycyi używają tytułu książąt.

Ziemie należące do korony św. Szczepana mają 4 arcybiskupstwa obrządku łacińskiego, a to: w Ostrzyhomiu (z godnością prymasa królestwa) w Jagrze, Koloczy i Zagrzebiu.

Katolicy obrządku greckiego (unici) mają arcybiskupa w Blasendorfie ²⁾ w Siedmiogrodzie, używającego tytułu arcybiskupa białogrodzkiego; oprócz tego biskupów w Samosz-Ujwarze, Lugoszu i Wielkim Waradynie, w Munkaczowie i Preszowie.

¹⁾ Klagenfurt. ²⁾ Balasfalva.

Liczba katolickich biskupstw w Węgrzech wynosi 17. Największa liczba biskupstw w Węgrzech zostaje pod arcybiskupem ostrzyhonskim. Są nimi biskupstwa w Nitrze, Bystrzycy bańskiej ¹⁾ Wacowie, Białymgrodzie, Pięciukościolach, Wesprymie, Subotycy czyli Kamieńcu, Rabie, a nawet dwa ruskie biskupstwa unickie w Munkaczowie i Preszowie podlegają władzy prymasa węgierskiego. Pod arcybiskupem w Koloczy zostają biskupi Wielkiego Waradynu, Białogrodu i Czanadu (w Temeszwarze). Pod arcybiskupem jagierskim zostają biskupi w Rożnawie ²⁾, spiski, koszycki i szatmarski; pod arcybiskupem w Zagrzebiu biskupi w Zengu, we Wielkich Krzyżowcach ³⁾ i Dziakowie ⁴⁾. Oprócz pomienionych stolic biskupich istnieje na Węgrzech jeszcze wikaryat biskupi w Tyrnawie.

Kościół nieunicki obrz. gr. w krajach węgierskiej korony podlega patriarsze w Karłowcach i ma prócz tego metropolitę w Sybinie i ośm biskupstw. Kościół nieunicki obrz. greckiego w Przedlitawii ma metropolitę w Czerniowcach, któremu podlega biskupstwo nieunickie w Zadarze. Ewangelicy augsburgskiego i helweckiego wyznania mają swe osobne konsystorze i synody dla Przedlitawii w Wiedniu, dla Węgier w Peszcie. Protestanci Siedmiogrodu wyznania augsburgskiego mają swój osobny konsystorz w Sybinie. W Koloszu mieszka superintendent siedmiogrodzkich unitaryuszów (Aryanów czyli Socynianów). Ormianie węgiersey nieunici mają biskupa swego w Nowym Sateczu ⁵⁾ w pobliżu Petrowaradynu nad Dunajem.

O ś w i a t a.

§. 56.

+ Miarą stanu oświaty są szkoły, ich liczba i urządzenie, tudzież liczba uczniów uczęszczających do nich. Rozróżniamy **szkoły wyższe**, jako to: uniwersytety, akademie politechniczne, techniczne, górnicze, rolnicze i handlowe; **szkoły średnie**, gimnazya, gimnazya realne i szkoły realne i **szkoły ludowe**. Szkoły gimnazyalne przysposabiają uczniów do uni-

¹⁾ Neusohl. ²⁾ Rosenau. ³⁾ Gross-Kreutz. ⁴⁾ Diakovar.
⁵⁾ Neusatz.

wersytetów, szkoły realne do technik; uniwersytety kształcą uczniów do zawodówuczonych (nauczycielskiego, lekarskiego, prawniczego, litereckiego, duchownego i t. p.), techniki zaś do przemysłowego, handlowego i ogółem technicznego zawodu. Realne gimnazya w Przedlitawii i na Węgrzech starają się oba te cele połączyć z sobą. Do szkół ludowych liczą się seminarya nauczycielskie męskie i żeńskie, utworzone do kształcenia nauczycieli i nauczycielek dla szkół ludowych. Uniwersytetów jest w monarchii w krajach koronnych przedlitawskich siedm, jako to: w Wiedniu, Hradcu, Insbruku, Pradze, w Krakowie (założony r. 1364) i we Lwowie (założony r. 1784, a powtórnie utworzony 1817) i nowo utworzony w Czerniowcach; dla krajów korony św. Szczepana trzy: w Peszcie, Kołoszu i Zagrzebiu ¹⁾. W Węgrzech jest ³ pięć akademij prawniczych. Politechniczne zakłady istnieją w Wiedniu, w Pradze dwa (jeden czeski, drugi niemiecki), w Bernie, Hradcu (Johanneum), w Peszcie (Josephinum) i we Lwowie.

Gimnazyów jest w całej monarchii 247; z nich przypada 91 (r. 1877) na Przedlitawią, 156 na kraje węgierskiej korony (r. 1876). Realnych gimnazyów jest w monarchii 62, z nich przypada na Przedlitawią 60, na Węgry 2. Realnych szkół jest w Przedlitawii 78, w krajach węgierskiej korony 44.

¹⁾ Uniwersytety we Lwowie, Czerniowcach i Zagrzebiu nie są pełne, nie mają bowiem fakultetów medycznych. Uniwersytet imienia Rudolfa i Albrechta we Wiedniu liczy 282 profesorów i 3968 słuchaczy, uniwersytet Karola i Ferdynanda w Pradze 176 profesorów i 1811 słuchaczy, uniwersytet imienia cesarza Franciszka I we Lwowie 54 profesorów i 1005 słuchaczy (szczególnie ten ostatni w zimowym kursie roku szkolnego 1878), uniwersytet imienia Jagiellonów w Krakowie 71 profesorów i 630 słuchaczy, uniwersytet imienia Karola Franciszka w Hradcu 110 profesorów i 858 słuchaczy, uniwersytet cesarza Józefa Franciszka w Czerniowcach 37 profesorów i 243 słuchaczy, uniwersytet w Insbruku 81 profesorów i 620 słuchaczy. W krajach korony św. Szczepana uniwersytet w Peszcie liczy 163 profesorów i 2947 słuchaczy, w Zagrzebiu 33 profesorów i 348 słuchaczy. W Kołoszu uniwersytet (64 prof. i 423 słuchaczy) nie ma teologicznego fakultetu, za to dwa filozoficzne, a to historyczno-filologiczny i przyrodniczy.

32000

Szkół ludowych liczymy w monarchii zwyż 31.665, z których większa połowa (około 16.499) przypada na kraje węgierskiej korony. Seminarjów nauczycielskich jest w Przedlitawii 68, we Węgrzech 63.

Charakterystyczną jest w krajach korony węgierskiej w porównaniu z Przedlitawią mniejsza liczba nauczycieli przy znacznie większej liczbie szkół. (Liczba nauczycieli wynosi w Węgrzech 23.653 na 16.494 szkół ludowych, w Przedlitawii 56.111 na 15.166 szkół). Stosunek ten ma poniekąd przyczynę swoją w znacznym zaludnieniu osad przy właściwym w Węgrzech rozmieszczeniu ich geograficznym. Do pomnożenia a przynajmniej podwojenia szkół wyższych, średnich i ludowych w monarchii przyczyniają się właściwe stosunki wyznaniowe i narodowe. Tak istnieją w Pradze dwie politechniki, jedna niemiecka, druga czeska, w Bernie i Ołomuńcu po dwa wyższe gimnazya, w Cieszynie istnieje jedno gimnazyum katolickie, drugie ewangelickie, we Lwowie gimnazyum polskie, ruskie i niemieckie. Najbardziej wyływają różnice narodowe i wyznaniowe na pomnożenie (podwojenie, potrojenie) szkół w krajach korony węgierskiej. Tak istnieją w Węgrzech i w Siedmiogrodzie gimnazya katolickie (66), ewangelickie (57), grecko-unickie (2) i unitaryuszów (3 w Siedmiogrodzie).

Najwięcej uczęszczanych szkół ludowych i największa ich liczba względna jest w Tyrolu, Morawach, Austrii górnej i dolnej; najmniej uczniów przy wzrastającej liczbie szkół ludowych jest w Galicyi, Dalmacyi i na Bukowinie. Przyczyna tego leży po części w usposobieniu ludności tych krajów, mianowicie w braku poczucia potrzeby nauki i korzyści płynących z oświaty w niższych warstwach ludności.

Szkoły średnie i niższe utrzymują się kosztem skarbu państwa lub też krajów i gmin. Wyższe gimnazyum realne w Suczawie i wyższą szkołę realną w Czerniowcach utrzymuje fundusz religijny wschodni bukowiński. Istnieją także zakłady naukowe utrzymywane przez osoby prywatne z charakterem szkół publicznych, n. p. prywatne gimnazyum realne w Pradze, prywatna szkoła realna w Bernie. W górnej Austrii gimnazyum w Freiburgu pod Lincem jest zakładem biskupim; w St. Paul w Karyntyi istnieje przy klasztorze Benedyktynów gimnazyum niższe; w Galicyi niższe gimnazyum w Buczaczu przez Bazy-

lianów utrzymywane, z nauczycielami również Bazylianami. W Czechach i Węgrzech w wielu gimnazyach nauk udzielali i udzielają dotąd zakonnicy, mianowicie Pijarzy, Franciszkanie i Premonstratensi.

Liczba szkół średnich i niższych większą jest zazwyczaj po grodach głównych (stolicach). Galicya ma największą liczbę naukowych zakładów w dwóch stolicach, we Lwowie i Krakowie. Oprócz dwu uniwersytetów we Lwowie i Krakowie liczy Galicya gimnazyów 21, mianowicie, ośmioklasowe klasyczne we Lwowie (trzy), w Krakowie (dwa), w Wadowicach, Sączu, Jasle, Tarnowie, Rzeszowie, Przemyśle, Samborze, Drohobyczu, Stanisławowie, Kołomyi, Brzeżanach, Tarnopolu i w Brodach, gimnazya czteroklasowe (niższe) w Bochni, Złoczowie i Buczacu. W Wadowicach, Drohobyczu, Kołomyi i w Brodach cztery niższe klasy urządzone są na sposób gimnazyów realnych. Szkół wyższych realnych ma Galicya pięć: we Lwowie, Krakowie, Jarosławiu, Stryju i Stanisławowie; niższą szkołę realną w Tarnopolu. Szkoły rolnicze istnieją w Dublanach (pode Lwowem) i Czernichowie (pod Krakowem); we Lwowie otworzono także szkołę leśniczą. Z szkołą techniczną w Krakowie połączono wyższą szkołę przemysłową. Seminaryów nauczycielskich ma Galicya męskich 6, żeńskich 3. Szkół ludowych jest (r. 1875) w Galicyi 2752, szkół wydziałowych 12.)

Oprócz szkół wyższych i średnich dotąd wymienionych istnieją jeszcze szkoły wyższe i niższe, kształcące i usposabiające do szczególnych zawodów praktycznych. Taką szkołą wyższą na sposób wszechnicy urządzoną jest uniwersytet agronomiczny w Wiedniu. Prócz tego jest w monarchii wiele zakładów agronomicznych.

Do szkół wyższych dla agronomii i leśnictwa zaliczamy: Francisco-Josephinum w Mödlingu, agronomiczną szkołę w Lieberwerda (t. j. w Rukowie, w Czechach), agronomiczną akademię w węgierskim Moszoniu (Altenburg) i akademię leśniczą we Węgrzech w Szemnicy (Szczawnicy bańskiej).

Fachowemi zakładami są akademie handlowo przemysłowe we Wiedniu, Pradze, Peszcie, akademie dla handlu i żeglugi w Tryeście i wiele szkół przemysłowych i handlowych w główniejszych miastach monarchii, tudzież szkoły specjalne,

jak n. p. szkoła dla żeglugi w Rowinie ¹⁾ i na Łożynie małym, szkoła wyższa leśnicza w Maria-Brunn (w Austrii dolnej), akademie górnicze w Szczawnicy bańskiej (na Węgrzech), Łubnie ²⁾ (w Styrii górnej) i Przybramie (w Czechach), akademie oryentalna dla kształcenia urzędników przy poselstwach w krajach wschodnich w Wiedniu, szkoły muzyczne, malarzkie i w ogóle sztuk pięknych, szkoły i seminaria dla kształcenia duchownych wszystkich prawie wyznań i obrządków, nareszcie zakłady i szkoły wojskowe wyższe i średnie dla artylerji, jazdy, oficerów sztabowych i technicznych i t. p. Najwyższe zakłady naukowe, mające na celu postęp nauki w ogóle i rozszerzanie jej zakresu są państwowe akademie umiejętności w Wiedniu, Peszcie i Krakowie, tudzież stowarzyszenia i zakłady krajowe, jak król. towarzystwo uczonych i muzeum czeskie w Pradze, południowo-słowiańska akademie nauk w Zagrzebiu, tudzież zbiory, muzea, biblioteki, gabinety, galerye obrazów, obserwatorya astronomiczne połączone z wszechnicami, niemniej obserwatoryum astronomiczne połączone z akademią handlu i żeglugi w Tryeście. W celu rozwoju specjalnych gałęzi umiejętności i sztuki istnieją n. p. centralne meteorologiczne i geologiczne zakłady państwa w Wiedniu i Peszcie, komisya centralna dla wyszukania i zachowania starożytnych budowli i budynków w Wiedniu i t. p. Do podniesienia kultury moralnej przyczyniają się i o ich stopniu świadczą zakłady humanitarne (dobroczynne) utrzymywane przez rząd, kraj, gminy lub stowarzyszenia prywatne, jako to zakłady dla ubogich, głuchoniemych, ślepych, obłąkanych i chorych w ogóle (szpitale, kliniki). Do podniesienia kultury przemysłowej przyczyniają się izby handlowe (w Galicyi trzy, we Lwowie, Krakowie i Brodach), szkoły i stowarzyszenia do podniesienia przemysłu lub pewnych gałęzi gospodarstwa dążące, n. p. pszczelnictwa, ogrodnictwa, uprawy wina i t. p.

O kulturze umysłowej świadczą stowarzyszenia naukowe, techniczne, pedagogiczne i t. p.)(

¹⁾ Rovigno, wym. Rowinio. ²⁾ Leoben.

Organizm państwa.

§. 57.

† Austryacko-węgierska monarchia jest państwem konstytucyjnym. Na czele organizmu państwa stoi cesarz, za którego sankcją czyli zatwierdzeniem prawa uchwalane przez reprezentacje krajowe (sejmy) i reprezentacje państwa stają się prawomocnymi i w którego imieniu te prawa i rządy wykonują się. Delegacya państwowa złożoną jest z reprezentantów rady państwa i sejmu krajów korony św. Szczepana. Delegatów jest 120, z których jedna połowa przypada na Przedlitawią, druga na Węgry. Dwie trzecie części delegatów (po 40) wybierają izby niższe rady państwa i sejmu węgierskiego, jedną trzecią (po 20) wysyłają z grona swego izby wyższe, to jest izba panów w Przedlitawii i węgierska izba magnatów.

Reprezentacje mające udział w prawodawstwie są:

- a) Reprezentacya wspólna dla obu połów monarchii, t. j. delegacya wyszła z rady państwa dla Przedlitawii i z sejmu państwowego węgierskiego; b) rada państwa dla krajów koronnych Przedlitawii, składająca się z izby panów i z izby posłów; c) sejm węgierski, składający się z izby magnatów i z izby reprezentantów.

Izba posłów czyli niższa izba rady państwa austryackiej połowy monarchii składa się z 353 posłów według ustawy wyborczej w każdym kraju koronnym bezpośrednio na 6 lat wybieranych przez pojedyncze stany, jako to przez większych posiadaczy, grupy miast i posiadaczy mniejszych, niemniej przez stany uczone i reprezentantów stanu przemysłowo-handlowego, czyli przez izby handlowe. Izba panów austryackiej czyli przedlitawskiej rady państwa składa się z arcyksiążąt, z mężów, którym ta godność nadaną została przez cesarza dożywotnie lub dziedzicznie, i z mężów, z których stanowiskiem godność ta jest połączona, jak np. z najwyższych książy kościoła (arcybiskupów) i t. p. Do izby magnatów sejmu węgierskiego wchodzi arcyksiąże, mający dobra na Węgrzech, najwyżsi dostojnicy węgierskiej korony i kościoła,

uchwały
sejmowe

353

imicytywy

Delegacje wspólne

Kalucki

Dunajewska

tudzież żupanowie węgiersey i siedmiogrodzcy, hrabia Sasów, najwyższy sędzia stolic seklerskich, namiestnik Rjeki, dziedzicni magnaci (książęta, hrabiowie i baronowie) i t. p. Izba reprezentantów czyli niższa izba węgierska składa się z 447 posłów na trzy lata bezpośrednio wybieranych. Obok sejmu węgierskiego obraduje sejm królestw Chorwacyi i Sławonii, złożony z dostojników kościoła, żupanów, hrabiego turo-polskiego i posłów wybranych przez naród. 34 reprezentantów (z liczby 447), wybranych z izby chorwacko-sławońskiej, mają prawo zasiadania w izbie reprezentantów sejmu węgierskiego obradującego w Peszcie, a dwóch w izbie magnatów tegoż sejmu.

Boon
Proach
marssath
manist
nikiew

W krajach Przedlitawii czyli w ściśle-austryackiej połowie monarchii istnieją odrębnie od rady państwa dla każdego z krajów koronnych tej części monarchii osobne **Sejmy**. Ziemia przedarulańska, Tryest, Gorycyja z Gradyską i Istria mają własne sejmy. Galicya wraz z wielkim księstwem krakowskim ma sejm spólny we Lwowie. Sejmy krajowe składają się z posłów na 6 lat obieranych według ustawy wyborczej z tych samych grup (klas) ludności, z których wybierają się posłowie do rady państwa, tudzież z najwyższych dostojników kościoła (arcybiskupów i biskupów) i rektorów uniwersytetów w dotyczących krajach koronnych. Na sejmie ziemi przedarulańskiej zasiada wikaryusz biskupi mieszkający w Feldkirch; na szląskim sejmie ma prawo zasiadania z tytułu wikaryatu johannesbergskiego, biskup wrocławski, a na sejmie tyrolskim zasiada arcybiskup solnogradzki, którego dyecezya obejmuje wschodnią część Tyrolu (Alpy cylerskie). Oprócz biskupów krajowych zasiadają w sejmie tyrolskim reprezentanci opatów i proboszczów. W sejmie galicyjskim zasiada trzech arcybiskupów (łaciński, unicki i ormiański), dwóch łacińskich biskupów (przemyski i tarnowski), biskup unicki przemyski i administrator dyecezyi krakowskiej, i unicki sufragani lwowski jako reprezentant unickiej dyecezyi stanisławowskiej istniejącej z imienia.

sejmy
wyprawach
autonimny

W mieście Tryeście z okręgiem rada municypalna zastępuje sejm. Sejmy obradują w miastach stołecznych krajów

20
10 40
0, 0.60

ol. Książki
60

koronnych, gdzie jest siedziba namiestnika lub prezydenta. W ziemi przedarulańskiej połączonej z Tyrolem co do administracyi, sejm krajowy obraduje w Bregencyi. Sejmy krajowe Gorycyi i Istrii połączonych z Tryestem w względzie polityczno-administracyjnym, obradują dla Gorycyi i Gradyski w mieście Gorycyi, dla Istrii, w nadbrzeżnym grodzie Porjeczu ¹⁾. Liczba posłów w Sejmie największą jest w Czechach (241), potem w Galicyi (152), najmniejsza w ziemi przedarulańskiej (20).

Reprezentancyą sejmów krajowych są wydziały krajowe, składające się z pewnej liczby członków przez sejm wybranych i ich zastępców z marszałkiem i wicemarszałkiem na czele, mianowanymi przez cesarza.

Podstawą najszerszą całego organizmu państwa są gminy i jej reprezentancye wyszłe z wolnych wyborów. Rozróżniamy gminy miejskie z odrębnym miejskim statutem i magistratem politycznym, których największa liczba (6) przypada na Morawę. Galicya posiada dwie takie gminy, lwowską i krakowską. Wszystkie inne gminy miejskie i wiejskie zostają pod ogólną ustawą gminną krajową. Gminy miejskie i wiejskie (włącznie z obszarami dworskimi w Galicyi) jednego powiatu (w Węgrzech komitatu) zostają pod wybie-ralną radą powiatową. (W Węgrzech pod wydziałem mu-nicypalnym z radą generalną.)

Na czele gmin stoją rady wybieralne, a obok nich istnieją Wydziały wykonawcze, w miastach z osobną ustawą magistraty z prezydentem, w gminach miejskich i wiejskich podciągniętych pod prawo ogólne gminne wydziały z naczelnikami. Wydziały z swymi naczelnikami i rady powiatowe zostają w Przedlitawii pod naczelnictwem marszałka i wicemarszałka rad powiatowych potwierdzonych przez cesarza. Rady gminne i powiatowe w Przedlitawii zostają w pewnych sprawach pod wydziałem krajowym, w innych zaś pod politycznymi urządami państwa. Miasta z osobnym statutem podlegają wprost namiestnictwom. W Węgrzech radę gminną

¹⁾ Parenzo.

wybieralną z naczelnikiem reprezentacją zowią. Jako municypia czyli gminy zbiorowe w Węgrzech uważane są komitaty i miasta królewskie z prawem municypalnym. Rada generalna komitatów w Chorwacyi i Sławonii Skucezyną się zowie. Pod Skucezyną stoją rady obwodowe, złożone z reprezentantów gmin i z wysoko upodatkowanych, którym przewodniczą wice-żupani. Wydziały municypalne w Węgrzech podlegają wprost ministerstwu węgierskiemu i obszerniejszy mają zakres działania niż w Przedlitawii. Wydziałom municypalnym przewodniczy żupan, w Budapeszcie nadburmistrz. Żupanów mianuje i składa z urzędu cesarz na przedstawienie węgierskiego ministra spraw wewnętrznych. *f. Sosa. P. H.*

Rząd monarchii w ogólności.

§. 58.

W imieniu cesarza, który jest nieodpowiedzialnym a którego osoba jest nietykalną, wykonują prawo i sprawują władzę ministerstwa i podwładne im urzędy administracyjne, sądowe i wojskowe. Cesarz jest najwyższym dowódcą wszystkich sił wojennych, lądowych i morskich. Jemu też i jego rodzinie składają wszystkie władze przysięgę wierności i posłuszeństwa.

Rząd wykonawczy w monarchii austryacko-węgierskiej składa się z ministerstwa spólnego, z ministerstwa przedlitawskiego i z ministerstwa węgierskiego. Prócz tego istnieje najwyższa izba rachunkowa i komisya do kontroli długów państwa zostająca pod bezpośrednią władzą cesarza. Ministerstwa są odpowiedzialne za urzędowe czynności swoje dotyczącym reprezentacyom państwa, mianowicie ministeryum spólne odpowiedzialnem jest delegacyi, ministeryum Przedlitawii radzie państwa, zaś ministeryum Węgier sejmowi krajów węgierskich. Ministerstwa obu połów monarchii obradują pod przewodnictwem cesarza lub mianowanych przez niego prezydentów, każde z osobna, ministerstwo Przedlitawii w Wiedniu, ministerstwo węgierskie w Peszcie. Ministerstwu

spólnemu przewodniczy w zastępstwie cesarza kanclerz. Ministerstwo wspólne składa się z trzech ministrów dla spraw wspólnych obu połów monarchii, t. j. z ministra spraw zagranicznych i cesarskiego domu, który zarazem piastuje godność kanclerza państwa, ministra wojny i ministra wspólnych finansów. Ministerstwo Przedlitawii składa się z siedmiu ministrów, jako to spraw wewnętrznych, oświaty i wyznań, finansów, handlu, rolnictwa, sprawiedliwości i obrony krajowej. Ministerstwo węgierskiej korony składa się z ośmiu ministrów, albowiem oprócz tych samych ministrów, co w Przedlitawii, istnieje w Węgrzech jeszcze minister komunikacyj i robót publicznych. Oprócz tego istnieje w Przedlitawii minister dla Galicyi, zasiadający w radzie ministrów a na dworze cesarza i u boku jego jest jeszcze dwóch ministrów bez teki, minister węgierski i minister chorwacko-slawoński.

§. 59.

Rząd i sądownictwo w Przedlitawii.

↓ Sprawowanie rządów politycznych w krajach Przedlitawii oddzielone jest zupełnie od sądownictwa. Na czele politycznych rządów każdego z krajów koronnych stoi namiestnik lub prezydent namiestnictwa (w mniejszych krajach koronnych, jako to w Szląsku, na Bukowinie, w Solnogradzie, w Karyntyi i Krainie). Ziemia przedarlauńska podlega namiestnikowi Tyrcu, a municypalne rady miast Tryestu i Gorycyi, tudzież margrabstwo Istrii zostają pod namiestnikiem krajów nadbrzeża z siedzibą w Tryeście. Pod namiestnikami lub prezydentami zostają naczelnicy obwodów (starostowie), na które podzielony jest każdy z krajów koronnych. Władze szkolne gminne, nadzory szkolne okręgowe, rady szkolne krajowe, dyrekeye finansowe okręgowe i krajowe, generalne komendy itp. zostają w organicznym związku z władzami politycznymi.

Rada szkolna krajowa w Galicyi, ustanowiona ustawą z 25 czerwca 1867 a wprowadzona w życie 24 stycznia 1868, jest w kraju najwyższą władzą nadzorczą i wykonawczą w za-

wyższe /
cz. d. p.

kresie administracji, wychowania i nauki w szkołach ludowych i średnich. Składa się ona z 14 członków wraz z przewodniczącym i z 4 inspektorami krajowymi. Prezydentem rady szkolnej jest namiestnik lub jego zastępca. Radę szkolną tworzy dwóch naczelników biura szkolnego, jeden delegat wydziału krajowego, dwóch delegatów duchownych (jeden dla łacińskiego, drugi dla greckiego obrządku), dwóch mężów w zawodzie naukowym zaszczytnie znanych i przez wydział krajowy przedstawionych, dwóch delegatów wybranych ze Lwowa i Krakowa. W obradach rady szkolnej biorą także udział inspektorowie szkół średnich i ludowych. Członków z grona duchowieństwa i z grona mężów uczonych zatwierdza cesarz. Czynność delegata wydziału trwa przez całą kadencję sejmową (6 lat), czynność delegatów z miast Lwowa i Krakowa, tudzież mężów nauki przez okres trzechletni, po którego upływie nowy odbywa się wybór.

Sądownictwo w Przedlitawii, zostające pod ministrem sprawiedliwości, obejmuje sądy trzech instancyj czyli stopni, jako to: najwyższy trybunał kasacyjny i rewizyjny w Wiedniu, potem sądy apelacyjne czyli wyższe sądy krajowe w Wiedniu (Austrii górnej, dolnej i Solnogrodu), w Hradcu (dla Styryi, Karyntyi i Krainy), w Insbruku (dla Tyrolu i ziemi przedarulańskiej), w Tryeście (dla krajów nadmorskich), w Pradze (dla Czech), w Bernie (dla Moraw i Szląska), w Zadarze (dla Dalmacyi) i dwa sądy wyższe apelacyjne w Galicyi, we Lwowie (dla obwodów sądowych lwowskiego, przemyskiego, samborskiego, stanisławowskiego, złoczowskiego, tarnopolskiego i dla Bukowiny) i w Krakowie (dla obwodów sądowych krakowskiego, sądeckiego, tarnowskiego i rzeszowskiego); wreszcie sądy zbiorowe, okręgowe, powiatowe i t. p. Obok wyższego sądu w Tryeście istnieje tamże sąd morski dla krajów nadmorskich (Pobrzeża).

Nareszcie istnieją we Wiedniu: trybunał państwa (Reichsgericht) od r. 1867, najwyższy trybunał administracyjny (oberster Verwaltungs-Gerichtshof) od roku 1875; pierwszy dla rozstrzygania w sporach o kompetencję między rządem a reprezentacjami krajów koronnych lub państwa, drugi w sporach między osobami prywatnymi a rządem administracyjnym, jeżeli ci uchwalą lub rozporządzeniem rządu czują się pokrzywdzeni.

§. 60.

Urządzenia krajom korony św. Szczepana właściwe.

W krajach węgierskiej korony godność palatyna dotąd nie jest obsadzoną. Był on namiestnikiem króla, przewodniczył sejmowi węgierskiemu, sprawował opiekunstwo w czasie małoletności króla i t. p. Urzędy polityczne i sądowe we Węgrzech i w Siedmiogrodzie, tudzież miasta wolne zostają pod dotyczącymi ministerstwami; tylko Chorwacya i Slawonia mają namiestnika króla węgierskiego w osobie bana. Jemu podlegają urzędy i miasta wolne w Chorwacyi i Slawonii i na pograniczu wojskowem z wyjątkiem namiestnika miasta Rjeke i urzędu morskiego w Rjece, tudzież z wyjątkiem poczty, telegrafów i finansów w Chorwacyi, Slawonii, Pograniczu i Rjece, które zostają bezpośrednio pod ministerstwem węgierskiem. Pogranicze wojskowe zostawało pod władzami wojskowemi sztabów, pułków i kompanij, które podlegały wprost ministrowi wojny całej monarchii. C. k. rozporządzeniem z 8 sierpnia 1873 dawna organizacya wojskowa Pogranicza została zniesioną i węgierskie przepisy obrony kraju w niem zaprowadzone. Dziś Węgry wraz z Siedmiogrodem, tudzież królestwo Chorwacyi i Slawonii wraz z Pograniczem, podzielone są na komitaty (stolice), komitaty na obwody (starostwa ¹⁾). Na czele komitatów stoją żupani, na czele obwodów sędziowie powiatowi (*Stuhlrichter*) (w Chorwacyi podżupani). Na czele komitatu spiżskiego stoi hrabia Spiżu. Okolice zamieszkała przez Jacygów (nad Zadźwą, wlewającą się do Cisy) i przez Kumanów i Hajduków (wielka i mała Kumania na południe od Keczkemetu między Dunajem a Cisą i na południe od Tokaju po lewej stronie Cisy, a na zachód od Debreczynu), i okolice dawniej siedmiogrodzkie, wcielone do Węgier (nad Czarnym Köröszem i nad Krasną) tudzież kraje Seklerów i Sasów w Siedmiogrodzie mają obecnie takiż podział na komitaty. Ziemia Sasów w Siedmiogrodzie zostaje pod hrabią saskim, naczelnikiem saskiego narodu ²⁾,

¹⁾ *Stühle, processus.* ²⁾ Autonomia municypalna kraju Sasów została w r. 1876 zniesioną, a zakres działania zastępstwa (*universitatis*) tegoż na kontrolę nad fundacyami i na zarząd majątkiem swem ograniczony.

komitaty z żupanami

rodz. generalna

rodz. gminne

który obecnie ma godność żupana sybińskiego. W Chorwacyi obok żupanów, którzy przewodniczą komitatom, ustanowiony jest nad Turopolem (okolicą koło Zagrzebia, którą przerzyna rzeka Odra) hrabia turopolski. Urzędy polityczne w Węgrzech są ściśle związane z organizacją krajową, komitatową i gminną. Municipia bowiem pośredniczą w administracji politycznej państwa i mają nie tylko prawo samorządu swych spraw wewnętrznych, lecz i prawo zajmowania się sprawami ogółu i cały kraj dotyczącami. W Chorwacyi i Sławonii administracja polityczna leży w obwodach (w ręku wiceżupanów i żupana).

Najwyższym sądem dla Węgier i Siedmiogrodu jest kurya królewska (*curia regia*), złożona z tabuli septemwiralnej, jako najwyższej instancji sądowej kasacyjnej i rewizyjnej i z wyższego sądu apelacyjnego w Budapeszcie dla Węgier, a dla Siedmiogrodu w Marosz-Vasarhely. Potem następują jako instancje drugorzędne trybunały królewskie. Pod nimi zostają sądy obwodowe i okręgowe, sądy miejskie i gminne. Chorwacya zaś i Sławonia ma sądownictwo odrębne, albowiem w Zagrzebiu istnieje najwyższy sąd kasacyjny czyli septemwiralna tabula chorwacko-sławońska, pod którą zostają tabula banalna, sądy komitatowe, okręgowe, miejskie (miast wolnych) i gminne.

W Pograniczu wojskowem tak chorwacko-sławońskiem jak i w połączonem z Węgrami pograniczu banackiem, również w Chorwacyi i Sławonii społeczny porządek gmin wiejskich opiera się na zupełnie odmiennych podstawach. Podstawą jego są stare słowiańskie spółki familijne, mające znaczenie i moc prawa publicznego. Pewna liczba spółek familijnych, mieszkająca w okolicy, tworzy gminę.

Spółki familijne spoczywają na następujących zasadach. Na czele spółki familijnej stoją ojciec i matka, wybrani przez członków spółki do tego uprawnionych. Ojciec spółki wolny jest od służby wojskowej. Cały nieruchomy majątek i wszystko, co się wspólnemi zarabia siłami, jest wspólną własnością rodziny. Całe konskrybowane rodzeństwo, krewni, spowinowaceni lub dobrowolnie do spółki przyjęci, z wyjątkiem sług, należą do spółki

rodzinnej. Wystąpienie ze spółki dozwolone jest pod pewnymi warunkami; występujący traci jednak prawo do wspólnego mienia, które na pozostałych członków spółki przechodzi. W wypadku wymarcia mężczyzny prawo spółki przechodzi na kobiety i ich potomstwo, a prawo testamentu posiada ostatni ze spółki potomek. Nad porządkiem domu czyli spółki rodzinnej, karnością, obyczajnością, zgodą i pracowitością czuwa ojciec spółki i rodziny, którego wspiera prawo i władza publiczna. Dlatego też wybór ojca i matki odbywa się za wiedzą dotyczącej władzy. Stosunki te zostały uregulowane w Chorwacji i Sławonii prawem z dnia 3 marca 1874 r., w Pograniczu w ogóle prawem z r. 1850, następnie zmienione prawem z r. 1871, 1872, dla Pogranicza chorwacko-sławońskiego prawem z r. 1876.

Miasta w Wojskowym Pograniczu tudzież w Chorwacji i Sławonii wyjęte są z pod tego prawa spółki, podlegają porządkowi miejskich gmin z czerwca r. 1871, mając wolność zarobkowania i co do majątku, tudzież swe magistraty i rady miejskie wybieralne. Gminy wiejskie dzielą się na gminy miejscowe i okręgowe. Na czele pierwszych stoi wybieralna rada gminna i urząd gminny, na czele drugich rada (czyli reprezentacya) gminna okręgowa, składająca się z wybranych na 3 lata posłów z rad gmin miejscowych.

§. 61.

Ustawy publiczno - prawne.

Ustawy publiczno-prawne, na których wyżej przedstawiony organizm państwa w całości i w swych częściach składowych spoczywa, są:

1) Sankcya pragmatyczna, obowiązująca obie połowy monarchii, ogłoszona za Karola VIgo, ojca cesarzowej Maryi Teresy, i uznana przez sejmy krajowe koronne w latach 1713 do 1723. Zaręcza ona monarchii nierozdzielność jej krajów, urządza dziedziczość (według pierwszeństwa potomków po mieczu, a gdyby tych nie stało, najstarszej córki Karola VI i jej potomków, potem córek Józefa I i ich potomstwa i tak dalej wstecz). Sankcya pragmatyczna żąda także od monarchy Austrii, aby był wyznania katolickiego.

2) Następnie cesarz Franciszek I, wnuk Maryi Teresy, postanowieniem z roku 1804 jako monarcha Austrii przyjął tytuł cesarza.

3) Reszta ustaw, urządzających dzisiejszy organizm państwa w Przedlitawii, pochodzi od obecnie panującego cesarza Franciszka Józefa I, wnuka cesarza Franciszka I. Są niemi ^{konstytucyjny} dyplom październikowy z r. 1860, patent lutowy z r. 1861 i konstytucya grudniowa z r. 1868. Stosunek obu połów monarchii urządzają ustawy z 21 i 22 lutego 1867. Wybory bezpośrednie do Rady państwa w Przedlitawii zaprowadza ustawa z dnia 2 grudnia 1873.

^{wyborowa} W Galicyi i w wielkiem księstwie krakowskiem ustawa gminna pochodzi z marca 1862, ustawa dla rad powiatowych z sierpnia 1866, ustawa dla rady szkolnej krajowej z czerwca 1867 r., rady i nadzory szkolne okręgowe ustanowione są rozporządzeniem ministeryalnem z grudnia 1870 roku. Akademia umiejętności w Krakowie, jako najwyższa powaga naukowa w kraju, ustanowioną została rozporządzeniem cesarskiem z stycznia 1872 r.

Organizm państwowo-społeczny krajów należących do korony św. Szczepana spoczywa na złotej buli Jędrzeja II z rodu Arpadów z roku 1222, z uchwał sejmu węgierskiego w Poznaniu r. 1687 i z uchwał sejmów z lat 1722, 1723 i 1847/8. Stosunek Siedmiogrodu do Austrii i Węgier polega na dyplomie cesarza Leopolda I z r. 1691, którym uznana została samostanność trzech narodów w Siedmiogrodzie, t. j. Węgrów, Seklerów i Sasów, do których zaliczono później jako czwarty naród także Rumunów. Tym dyplomem cesarza Leopolda I zapewniono także równouprawnienie religij, katolików, ewangelików wyznań augsburskiego i helweckiego i unitaryuszów. Dziś Siedmiogród pod względem polityczno-administracyjnym do Węgier jest zupełnie wcielony. Stosunek Chorwacyi i Sławonii do Węgier polega pierwotnie na ugodzie dobrowolnej króla węgierskiego Kołomana I z dwunastu żupanami tego narodu z r. 1097.

Wiadomości historyczne.

§. 62.

Większa część obszaru dzisiejszej monarchii należała do państwa rzymskiego. Były to części Recyi i Windelicji, czyli dzisiejszy Tyrol z ziemią przedarulańską i Saleburg (Solnogród), Noricum czyli dzisiejsze arcycięstwo Austrii, Styrya,

Karyntya i północna Kraina, Panonia czyli część Austrii dolnej od lasu wiedeńskiego na wschód, Węgry na południe od Dunaju, Chorwacya na północ od Sawy i Sławonia, nareszcie Illyricum czyli dzisiejsza Dalmacya i południowa Chorwacya nadbrzeżna. Kraje na północ od Dunaju, a na wschód od Cisy należały do prowincyi rzymskiej Dacyi. Jest to dzisiejszy Banat temeski i cały Siedmiogród. Kraje położone między Dacyą, a alpejskimi prowincjami Rzymian, to jest dzisiejsze Węgry między Dunajem a Cisą, dalej kraje na północ od Dunaju, czyli stoki Karpat lesistych wraz z Tatrami, łęg morawski i wyżyna okolona górami hercyńskimi, były już to od rzymskiego nawiedzane oręża (Marek Aurelius do r. 180), już też ludy ich zostawały w związku z Rzymianami zaczepno-odpornym (państwo Kwadów za czasów Augusta pod Waniusem), a przynajmniej stykały się z nimi na targach międzynarodowych, które wzdłuż Dunaju urządzili byli w swych prowincjach Rzymianie.

Ogólna wędrówka narodów położyła koniec rzymskiemu panowaniu i rzymskiej kulturze w tych stronach. Koniec wędrówek germańskich narodów przypada na rok 568, gdy Longobardowie, opuściwszy Panonią, zajęli północną Italią. Okres wędrówek narodów w ziemiach monarchii trwa jednak dłużej, albowiem po ustąpieniu Longobardów odbyła się za panowania Awarów wędrówka Słowian z pługiem i orężem z północy na południe w dawne prowincye rzymskie, w ziemie opustoszałe przez poprzedzającą wędrówkę Germanów, a ta wędrówka cicha, ledwie w historii spostrzeżona, odbyła się już to w towarzystwie Awarów (jak wędrówka Słowienców w 6 stuleciu), już to od nich niezawisłe (jak wędrówka Serbów i Chorwatów w 7 stuleciu). Tę wędrówkę na południe poprzedziła wędrówka Słowian na zachód w siedziby opuszczone przez Markomanów nad Labą i Kwadów nad Odrą i Morawą (w 5 stuleciu). Wędrówka Madiarów do dzisiejszych ich siedzib odbyła się z końcem wieku 9; wreszcie wędrówka Rumunów z prawego brzegu Dunaju na lewy do Siedmiogrodu, Marmaroszy, a stamtąd do Multan (i Bukowiny) trwała od 13 do 14 wieku.

Po ukończonej wędrówce germańskich i słowiańskich narodów w obrębie dzisiejszej monarchii nastąpiła walka między Słowianami i Germanami na średnim Dunaju po zgruchotaniu rzeszy awarskiej przez Karola Wielkiego (um. r. 814), która po krwawych zacięciach nareszcie przesiedleniem się Madiarów w okolice nad średnim Dunajem i Cisą rozstrzygniętą została na korzyść Germanów i Madiarów. Runęło państwo słowiańsko-morawskie, którego granice od źródeł Łaby i Wełtawy na wschód po Wisłę i Bug, na południe do Drawy i do dolnej sięgało Morawy. Natomiast Czechy posunęły swe granice w głąb łęgu morawskiego, Polska i Ruś w głąb Karpat (w wieku 10). Państwo niemieckie zaś w nowo utworzonej marchii wschodniej ¹⁾ (roku 976) zetknęło się na wschodniej granicy swej z rzeszą madiarską. Około tej to monarchii wschodniej, podniesionej do samoistności w rzeszy niemieckiej (roku 1156, przez nadanie jej margrabiom godności i praw książąt) poczęły się kupić kraje postronne, jak koło Czech i Węgier kraje i narody sąsiednie. Z Austryą bowiem złączone zostały z czasem części marchii korutańskiej, utworzonej przez Ottonów, jako to: Styrya, Karyntya, Kraina, marchia Wendów (słowiańska), Gorycya, część Istrii i Tyrol. Z Czechami zostały połączone Łużyce, Szląsk, Morawy i części palatynatu górnego ²⁾. Do Węgier zaś przyłączono Siedmiogród (już za króla Stefana I), Chorwacyą z Sławonią i Dalmacyą. Te trzy grupy krain, Austrii, Węgier i Czech, zostały trwale połączone r. 1526 pod berłem Ferdynanda I. Odtąd monarchia austriacko-węgiersko-czeska stała się pierwszorzędnem państwem w Europie.

W następujących wiekach utracono należące do korony czeskiej Łużyce podczas wojny trzydziestoletniej, a Szląsk przez wojnę sukcesyjną austriacką po śmierci Karola VI, a nie odzyskany przez wojnę siedmioletnią (1756—1763) z wyjątkiem obwodów cieszyńskiego i opawskiego, które pozostały przy Austrii. Za to nabyła monarchia w r. 1772 Galicyą i Lodomeryą, r. 1777 Bukowinę, r. 1797 Dalmacyą wraz z Istrią

¹⁾ Ostmark, *Austria*, słow. *Rakusy*. ²⁾ *Oberpfalz*.

wenecką, które to kraje posiadali niegdyś królowie węgierscy ze szczepu Arpadów, a które później dostały się były Wenecyi. W r. 1803 nabyła monarchia południowy Tyrol przez wcielenie do niego sekularyzowanych biskupstw Trydentu i Bryxennu, w r. 1805 księstwo solnogradzkie po sekularyzowaniu rzeczono go arcybiskupstwa, nareszcie r. 1846 wielkie księstwo krakowskie. Pomijamy tu nabytki z czasem znowu utracone. Tak miał dom Habsburgów znaczne posiadłości w Alzacyi, w Szwabii, w Szwajcaryi ¹⁾, z których została przy monarchii tylko ziemia przedarulańska nad jeziorem bryganckiem; pomijamy także nabycie straconej w najnowszych czasach Lombardyi i Wenecyi.

Połączenie pomienionych krajów z marchią, względnie z księstwem austryackiem, miało miejsce naprzód pod Babenbergami, którzy władali w Austrii od utworzenia marchii wschodniej (976) do roku 1246, czyli do zgonu ostatniego po mieczu potomka Babenbergów, Fryderyka Bitnego. Nastąpił okres bezksiążęcia, które trwało do roku 1282, więc przez lat 36. W tym roku na sejmie augsburskim przeszła Austrija za cesarza niemieckiego Rudolfa I w dom Habsburgów. Odtąd wzrost monarchii zewnętrzny i wewnętrzny odbywa się pod panowaniem Habsburgów po mieczu do r. 1740, to jest do śmierci Karola VI. Po nim nastąpiła Marya Teresa zamężna za Franciszkiem Stefanem, księciem Lotaryngii, z którego to małżeństwa wyszli potomkowie panującego po śmierci Maryi Teresy (r.1780) aż podziśdzień w Austrii i Węgrzech domu habsburgsko-lotaryngskiego.

Panowanie Babenbergów w Austrii i krajach przyległych trwało lat 270, panowanie Habsburgów po mieczu 498, panowanie zaś tego domu po kądzieli podziśdzień trwa 95, ogółem od r. 1282 lat 593.

Nazwa Galicyi i Lodomeryi pochodzi od księstw Halicza i Włodzimierza, połączonych pod dynastją Romanowiczów od r. 1200 do 1339. Królowie węgierscy już od roku 1205 stale przyjęli tytuł *rex Galiciae et Lodomeriae*. Jędrzej II biorąc

¹⁾ *Vorlande*.

w opiekę synów małoletnich księcia Romana (zm. 1205), uważał się za zwierzchniego pana tych królestw. Halicz otrzymał godność królestwa po pierwszy raz r. 1216, gdy osadzony na księstwie halickiem Koloman, wtóry syn króla węgierskiego Jędrzeja II, wraz z narzeczoną swą Salomeą, córką wielkiego księcia krakowskiego Leszka Białego, za przyzwoleniem papieża Inocentego IIIgo został koronowanym na króla ruskiego przez arcybiskupa ostrzyhomskiego Jana. Koronacja odbyła się w Haliczu r. 1216 w obecności biskupa krakowskiego Wincentego Kadłubka. Po wtóry raz księstwa halickie i włodzimierskie zostały królestwem, gdy za przyzwoleniem papieża Inocentego IV książę tych krajów Daniło r. 1254 w Drohiczynie koronowanym został na króla ruskiego (*rex Russiae illustris*) przez legata papieskiego Opisona, który w tym celu umyślnie był zjechał na granicę Rusi i Małopolski.

Nazwa wielkiego księstwa krakowskiego pochodzi od czasu podziału, w którym Polska zostawała po śmierci Bolesława III Krzywoustego (r. 1138). Gdy bowiem Bolesław Krzywousty podzielił Polskę między synów swoich, wtedy najstarszy z tych synów, Władysław II, a po jego wypędzeniu z Polski Bolesław IV, mieszkający w Krakowie, pomimo to, że w Polsce nie było nigdy lenniczego stosunku pomiędzy członkami panującej rodziny, uważany był jako pierwszy z książąt i głowa rodziny; nazwano go też wielkim księciem. Takim był Bolesław IV, po nim brat jego Kazimierz Sprawiedliwy, syn tegoż Leszek Biały, po nim Bolesław Wstydlivy i Leszek Czarny (zm. 1289). Następnie połączone zostały po większej części ziemie polskie przez króla czeskiego Wacława IIgo, a po nim przez Władysława Łokietka.

Nazwy księstw używały ziemie oświęcimska i zatorska nad Solą i Skawą, darowane wraz z Siewierzem (nad Przemszą) przez Kazimierza Sprawiedliwego synowi spokrewnionego mu księcia szląskiego na Raciborzu Mieczysława przy utrzymaniu go do chrztu (r. 1179). Ziemie darowane z czasem na trzy rozpadły się księstwa, Oświęcim, Zator i Siewierz. Siewierz przeszedł z czasem w posiadanie biskupów krakowskich, Oświęcim sprzedał książę Janusz po r. 1453 Kazimierzowi Jagiellończykowi. Później sprzedał książę Jan księstwo zatorskie Janowi Albrechtowi z Jagiellonów. Pod ostatnim z Jagiellonów Zygmuntem r. 1564 oba te księstwa wcielono do korony polskiej, przy której pozostały aż do pierwszego podziału Polski r. 1772.

H e r b y.

§. 63.

Monarcha Austro-Węgier jest cesarzem z „Bożej łaski“, ma tytuł i godność Apostolskiej Mości i używa tytułów historycznych wszystkich swych krajów koronnych. W wielkim tytule znajdują się także tytuły krajów utraconych, n. p. posiadłości rodzinnych domu Habsburgów w Szwabii i Szwajcaryi, ksiączęconego hrabi na Habsburgu i Kiburgu i t. d., również i składowych części pojedynczych krajów koronnych, n. p. księcia Trydentu, Bryksenu, jako części Tyrolu, wojewody Zadary, Dubrownika, i pana Kotaru, jako części Dalmacyi i t. d.

Herb państwa jest czarny dwugłowy orzeł z rozpostartymi skrzydłami. Jest to orzeł rzymskiego cesarstwa, którego dwie ukoronowane głowy oznaczają dwie równorzędne połowy jego, wschodnią i zachodnią. Herb ten będąc znamieniem niemieckiej rzeszy, przyjętem od cesarza Konrada III w czasie wojen krzyżowych, zatrzymanym został przez cesarza Franciszka I r. 1804 jako godło cesarstwa austriackiego. Herb ten używa się w trzech kształtach, większym (starszym), średnim i małym. Wszystkim trzem kształtom spólnemi są znaki władzy i panowania, jako to: złote berło i miecz, które dźrzy orzeł z rozpostartymi skrzydłami w szponie prawym, złote jabłko z krzyżem na wierzchu, oznaczające panowanie nad kulą ziemską pod znamieniem Chrystusa w szponie lewym, złote dzioby, złote szpony, czerwone z dziobów rozwartych sterzące języki i t. p.

Różnice w pomienionych trzech kształtach herbu austriackiego dotyczą się układu herbów rodzinnych panującego domu i rozstawienia herbów pojedynczych krajów koronnych. W wielkim herbie orzeł spoczywa na tarczy niesionej przez czarnych gryfów z złotymi dziobami i wywieszonymi czerwonymi językami. W części dolnej tej tarczy umieszczona jest cesarska korona austriacka. W małym herbie nie ma tej podstawy, za to nad obiema ukoronowanymi głowami orła wznosi się wspólna korona austriacka.

Wielki i mały herb rakuski mieści na piersiach herb rodzinny panującego domu, rozdzielony na trzy tarcze, z których tarcza średnia mieści herb austriacki domowy (srebrne bierwiono poprzeczne w polu czerwonym), tarcza prawa herb Habsburgów (czerwony lew w złotym polu), lewa tarcza herb Lotaryngski (trzy srebrne orły jeden nad drugim). Wielki herb mieści na piersiach tarczę podzieloną na dziewięć pól, w których się znajdują herby familijne w środku, a obok nich herby krajów koronnych. Średni herb mieści na skrzydłach rozp startych orła herby dwunastu krajów koronnych (Węgier, Ilirji, Siedmiogrodu, Moraw, Szląska, Tyrolu, Styryi, Karyntyi, Solnogradu, Austrii dolnej, Galicyi i Czech). W małym herbie tarcza na piersiach orła, otoczona jest znamionami orderów złotego runa, Maryi Teresy, św. Szczepana, Leopolda i żelaznej korony.

Herb królestwa Galicyi przedstawia tarczę, w której w niebieskiem polu, rozdzielonem na poprzek czerwonym bierwionem, umieszczona jest w górnej części stojąca na bierwionie czarna kawka, w dolnej części trzy złote, kończaste korony, jedna na spodzie, a dwie obok siebie w górze nad spodnią. Herb Lodomeryi jest w tarczy modre pole na poprzek dwoma bierwionami rozdzielone. Każde z bierwion tych przedstawia szachownicę, składającą się z kwadratów barwy czerwonej i srebrnej na przemianę. Herb wielkiego księstwa krakowskiego jest herbem dawnej rzeczypospolitej polskiej, t. j. biały (srebrny) orzeł jednogłowy w czerwonym polu. Herb księstwa oświęcimskiego jest niebieski jednogłowy orzeł w srebrnym polu, a księstwa zatorskiego srebrny orzeł w niebieskiem polu.

Ułożenie ostateczne herbów tak całego cesarstwa, jak pojedynczych krajów koronnych miało miejsce za cesarza Ferdynanda Igo r. 1836. Dlatego też Bukowina do r. 1850 połączona z Galicyą nie ma własnego herbu. Ma ona jeszcze herb spólny z Maltanami, do których przed przyłączeniem do Austrii należała, to jest w złotym polu turzą głowę z gwiazdą między rogami.

Dewiza panującego teraz cesarza Franciszka Józefa I jest: *Viribus unitis*. Barwa monarchii jest żółto-czarna, a rodzina panującego domu czerwono-biała. Chorągiew tej barwy z znakiem (herbem) rodzinnym panującego domu jest także austriacką banderą okrętową. W najnowszych czasach po zawartej z Węgrami ugodzie przyjęto do bandery austriackiej także barwę węgierskiego królestwa, t. j. zieloną.

Monarchę Austrii otacza świętny dwór z przyboczną gwardyą i dworskimi urzędy. Pięć głównych oznak ordero-

30
30
1 20
40
30
60
70
380
80
15
6
81

wych ¹⁾, których znaki otaczają herb rodzinny panującego domu na herbie cesarskim, służy wraz z orderem Franciszka Józefa I cesarzowi do odznaczenia osób za zasługi w życiu publicznem położone. Z nadaniem jednego z tych pięciu starszych orderów połączone jest szlachectwo. Order Maryi Teresy jest wyłącznie przeznaczony dla wojskowych za świetne czyny wojskowe.

---

¹⁾ Złotego runa, Leopolda, Szczepana, żelaznej korony i Maryi Teresy.

OPIS TOPOGRAFICZNY

KRAJÓW KORONNYCH

austryacko-węgierskiej monarchii.

A) Kraje alpejskie.

Arcyksięstwo austryackie.

§. 1.

a) Austrya dolna poniżej rzeki Anizy.

+Wiedeń ¹⁾, rezydencya cesarza; siedziba najwyższych władz centralnych, politycznego, przemysłowego i umysłowego życia w monarchii, którego ogniskami są: akademia umiejętności, wszechnica, politechnika, akademia sztuk pięknych, handlowa i rolnicza, i wiele innych zakładów naukowych. Wiedeń leży po prawej stronie Dunaju nad rzeczkami Wieden i Alsą. Kanałem Dunaju jedna część Wiednia (Leopoldstadt) oddzieloną jest od reszty miasta. Ośm mostów, z tych cztery łańcuchowe łączą Wiedeń z częściami za kanałem leżącymi, a 4 mosty łączą go z lewym brzegiem Dunaju. Ośm dróg żelaznych jakby promienie zbiega się w Wiedniu. Wiedeń wraz z całym obwodem ma 1,020.770 ²⁾ mieszkańców.

¹⁾ *Wien, Vindobona.* ²⁾ Według obliczenia z kwietnia 1875 (*Brachelli, statistische Skizze der österreichisch-ungarischen Monarchie. 1878*).

Zamki cesarskie w pobliżu Wiednia są: Schönbrunn, Hetzendorf z zwierzyńcem i Laxenburg. Na górze wiedeńskiej leży Inzersdorf, największa cegielnia na ziemi.

Ważniejsze miejsca nad Dunajem:

Po prawej czyli południowej stronie: **Hainburg**, niegdys graniczna forteca przeciw Węgrom z czasów Babenbergów, ma dziś wielką fabrykę tytoniu. **Klosterneuburg** z klasztorem Augustyanów z r. 1108. **Melk**, pierwotna siedziba Babenbergów przed przesiedleniem się ich na Łysą górę pod Wiedniem.

Po lewej stronie czyli północnej Dunaju: **Korneuburg**, naprzeciwko Klosterneuburgu, ma warsztaty towarzystwa żeglugi parowej. **Dürrenstein** z zwaliskami zamku, w którym podczas wojen krzyżowych przebywał jako więzień król angielski Ryszard Lwie-Serce.

Nad pobocznymi rzekami, wpadającymi do Dunaju leżą po prawej stronie Dunaju: **Bruck** nad Litawą, miejsce wielkich ćwiczeń wojskowych. **Neukirchen** nad górną Litawą, miasto przemysłowe. **Potendorf** nad Fiszą, z największą w Europie przędzalnią bawełny. **Baden** nad rzeką Szwechat, słynne zdrojowisko i miejsce kąpielowe. **Heiligenkreuz** z opactwem Cystersów z r. 1134 z grobami rodziny Babenbergów. **Nowemiasto wiedeńskie** ¹⁾ w dorzeczu Litawy, dla wytrwania w czasach ciężkich przy panującym domu już za Babenbergów zawsze wiernym miastem nazwane, ma starożytny zamek z r. 1168, przez Maryą Teresę zamieniony na akademię wojskową, kościół parafialny z r. 1249, klasztor Cystersów, w nim grobowiec Eleonory, żony Fryderyka III cesarza, a w pięknej kaplicy św. Jerzego grób cesarza Maksymiliana I. **St. Pölten** także nad Trajzmą, miasto przemysłem kwitnące. Między Orlawą a Ibisą okolica zwana **Eisenwurzen**, zatrudnia mieszkańców górnictwem. Nad Ibisą **Waidhofen**, miasto przemysłem kwitnące.

Między Dunajem i Morawą, wsie **Aspern** i **Niemiecki Ohren** ²⁾ pamiętne bitwami r. 1809 stoczonymi między Karo-

¹⁾ Wiener-Neustadt. ²⁾ Wagram.

lem, arcyksięciem Austrii, i Napoleonem I. **Indespeigen** i **Stillfried**, miejsca bitwy, w której Rudolf z Habsburga zwyciężył Ottokara II r. 1278. **Marchegg** nad Morawą, miejsce bitwy, w której Ottokar II zwyciężył króla węgierskiego Belę IV r. 1260. Wszystkie te pobojuwiska leżą w niżu rzeki Morawy, gdzie już cesarz Marek Aurelius staczał bitwę z Markomanami r. 175 po Chr.

W Austrii dolnej własną ustawę miejską mają: Wiedeń, Nowemiasto wiedeńskie, Waidhofen i Ybs. W Austrii dolnej liczono r. 1869: miast 36, miasteczek 232, wsi 4187. Pod względem polityczno-administracyjnym podzielona jest Austrija dolna na 18 obwodów.

§. 2.

δ) Austrija górna powyżej rzeki Anizy.

Liniec ¹⁾, główny gród na prawym brzegu Dunaju, mostem złączony z przedmieściem **Urfahr** na lewym brzegu Dunaju, ma wiele zakładów naukowych, zbiór starożytności zwany **museum Francisco-Carolinum**. **Liniec** ma 26.000 ²⁾ mieszkańców i znaczny przemysł.

Na południe od Dunaju nad rzeką **Anizem**: **Steyer** z znakomitą **industrią stali i żelaza**. W sąsiedztwie **Lorch** w miejscu rzymskiego **Laureacum**, za czasów Rzymian siedziba biskupstwa. **Hall** z źródłami jodowymi. **Kremsmünster** nad rzeczką **Krems**, opactwo z czasów Karolingów.

W dorzeczu **Truny**: **Wels**, pamiętne zgonem cesarza **Maksymiliana I** r. 1519. **Gmunden**, **Ebensee**, **Ischel**, warzelnie soli. **Hallstadt** z warzelniami soli i kąpielami słonymi.

Austrija górna ma 2 miasta z własną ustawą gminną, **Liniec** i **Steyer**. Wedle obliczenia z roku 1869 ma: miast 15, miasteczek 90, wsi 6058. Pod względem polityczno-administracyjnym podzielona jest Austrija górna na 12 obwodów.

¹⁾ **Linz**. ²⁾ **Brachelli** w *statistische Skizze der österr. ungar. Monarchie* podaje ze względu na przyrost ludności od r. 1869 do 1877 liczbę m. 39.000.

Sejmy krajowe
Sejmy nowożytne

Księstwo solnogradzkie.

§. 3.

Solnogród nad rzeką Solicą powyżej uścia Sali do Solicy, rzymskie **Juvavia**, w bardzo malowniczej okolicy, liczy 19.000 mieszkańców, posiada muzeum Carolino-Augusteum (zbiór starożytności), fakultet teologiczny, bibliotekę, wiele zakładów naukowych i dobroczynnych.

Nad Solicą: **Hallein** z warzelniami soli.

W dorzeczu Solicy po prawej stronie **Rauris** z kopalniami złota pod samą linią śnieżną. Nad **Wodą gostyńską** ¹⁾ ciepłe źródła **Wildbad**, z których wodę sprowadzają o milę daleko do **Hofgastein**.

Księstwo solnogradzkie ma jedno tylko miasto Solnogród z własną ustawą miejską. Solnogród, według obliczenia z r. 1869, ma 3 miasta, miasteczek 21, wsi 733. Pod względem polityczno-administracyjnym podzielony ten kraj na 4 obwody.

Księstwo styryjskie.

§. 4.

Styrya pod względem geograficznym rozpada się na trzy części, na Styryą górną czyli na dorzecza górnej Mury, Anizy i Truny, Styryą środkową czyli środkowe dorzecze Mury a górne Raby, wreszcie Styryą dolną czyli resztkę Pomurza i dorzecza Drawy i Sawy.

Głównem miastem jest **Hradec**, w powabnej okolicy nad Murą na lewym jej brzegu, u stóp góry zamkowej 1264 m. (400') wysokiej, siedziba najwyższych urzędów krajowych i zakładów naukowych, posiada bogate zbiory przyrodnicze i technologiczne. Mieszkańców jest 90.700 ²⁾.

Po prawej stronie Mury leży opactwo **Rein**, założone r. 1129 z grobami dawnych książąt styryjskich, Traungauerów. Na południe od Hradcu leżą łęgi: hradzki, murski, dalej

¹⁾ *Gasteiner Ache.* ²⁾ Brachelli podaje na rok 1877 92.000 m.

lipnicki. W dolinie Mury **Bruck** z znakomitą industryą żelazną. **Lubno** ¹⁾ z szkołą górniczą, kuźnicami żelaza, handlem żelaza i pokładami węgla. **Judenburg**, znakomite miasto handlowe w średnich wiekach przy drodze z Niemiec do Włoch. W górach blisko granicy Karyntyi **St. Lambrecht**, opactwo Benedyktynów założone roku 1066. Na wschód od Hradcu **Köflach**, połączone z Hradcem koleją żelazną, z wielkimi pokładami węgla i gorącymi źródłami siarczanymi ²⁾. Na roztoczu Mury i Anizy, w górach z niewyczerpanymi pokładami żelaza **Vorderberg** i **Eisenerz** z wielkimi kopalniami i kuźnicami żelaza. **Admont** nad Anizą z opactwem Benedyktynów założonem r. 1074. Nad Solicą, wschodnim dopływem Anizy, **Maria Zell**, słynne miejsce pielgrzymek, posiada wielką cesarską odlewalnię i fabrykę żelaza. **Aussee** w dorzeczu Truny w środku solnych dóbr rządowych styryjskich z kopalniami i warzelniami soli. Nad Morycą **Mürzzuschlag** z znakomitemi fabrykami żelaza, wyrabiającymi kosy i sierpy. **Neuburg**, wyrabia szyny kolejowe. W dorzeczu Raby: **Fürstenfeld** z wielką fabryką tytoniu. W dorzeczu Mury dolnej **Gleichenberg** z słynnymi szczawami żelazistymi. Na błoniach Mury **Lipnica** ³⁾ w miejscu rzymskiego Flavium Solvense. **Radgona** ⁴⁾. Nad Drawą **Maryborg** ⁵⁾, znakomite miasto handlowe, liczące 13.000 mieszkańców. **Ptuj** ⁶⁾, rzymskie Petovium, z wielkim domem inwalidów, starożytnościami rzymskimi i słowiańskimi, w okolicy bogatej w wino, miejsce ważne dla handlu między Styryą a Węgrami. W dorzeczu Sawy u źródeł Sawiny, krótkiej lecz spławnej, pobocznej rzeki Sawy, **Cele**, rzymskie Celeja, z kąpielami. **Laszko** i **Rzymska kąpiel** ⁷⁾ z źródłami ciepłymi. **Rohajec** ⁸⁾ na roztoczu Drawy i Sawy z szczawami żelazistymi.

Styrya ma 3 miasta z własną ustawą miejską, Hradec, Maryborg i Cele; według obliczenia z r. 1869 mieści miast 20, miasteczek 98, wsi 3834. Podzieloną jest na 19 obwodów.

¹⁾ *Leoben.* ²⁾ *Tobel-Bad.* ³⁾ *Leibnitz.* ⁴⁾ *Radkersburg.* ⁵⁾ *Marburg.* ⁶⁾ *Pettau.* ⁷⁾ *Römerbad.* ⁸⁾ *Rohicz.*

Królestwo Iliryi.

§. 5.

a) Księstwo Karyntyi czyli korutańskie.

Główne miasto **Celowiec** nad rzeką Glinicą, siedziba rządu krajowego, zakładów naukowych, biblioteki, muzeum przyrodniczego i historycznego i wielu zakładów naukowych i humanitarnych, liczy 15.000 mieszkańców.

Na północ od Celowca leży **pole gospowickie** ¹⁾, na którym wykopują rozmaite starożytności. Na niem leżał kamień, przechowujący się dzisiaj w krajowym muzeum w Celowcu, na którym księżę, odebrawszy w mieście hołd i przysięgę wierności, rozdawał lennictwa. Na południe od Celowca w pobliżu Drawy **Borowla** ²⁾ z znakomitą fabryką broni. Nad Drawą **Bielach** ³⁾, starożytne miasto, liczące 4500 mieszkańców, niegdyś główny skład handlowy na drodze z Niemiec do Włoch; punkt środkowy przemysłu ołowiu.

W dolinie Drawy: **Św. Paweł** ⁴⁾ opactwo Benedyktynów założone 1101 r. Benedyktyni przesiedliwszy się tutaj z klasztoru św. Błażeja w Czarnym Lesie, przenieśli także zwłoki pierwszych Habsburgów, pochowanych pierwotnie w Szwajcaryi, a następnie do wspomnianego klasztoru św. Błażeja przeniesionych.

Karyntya ma jedno miasto Celowiec z politycznym magistratem; obejmuje wedle obliczenia z r. 1869 10 miast, 98 miasteczek i 3834 wsi. Pod względem polityczno-administracyjnym podzieloną jest na 7 obwodów.

§. 6.

b) Księstwo Krainy.

Kraina pod względem geograficznym dzieli się na trzy części: a) Krainę górną czyli **Goryańsko**, obejmującą dorze-

¹⁾ Zollfeld. ²⁾ Ferlach. ³⁾ Willach. ⁴⁾ St. Paul.

cze górnej Sawy; b) Krainę niższą czyli **Doleńsko**, to jest obszar między Sawą i Kulpą; c) Krainę środkową czyli **Notrańsko** w Krasie.

W Goryańsku nad Sawą leży stolica kraju **Lublana**,^x nad kanałem rzeki Lublany, wlewającej się do Sawy u stóp góry zamkowej, w miejscu dawnego rzymskiego grodu Aemona, w pobliżu obszernych, dziś po większej części wysuszonych moczarów; liczy 23.000 mieszkańców, posiada zbiory naukowe, bibliotekę, muzeum krajowe, zbiór towarzystwa historycznego, zakłady naukowe, handlowe i przemysłowe. Fabryk ma Lublana mało, więcej kwitnie rękodzielnictwo drobne.

Nad górną Sawą **Krain** ¹⁾, ważne miasto handlowe. Żelaznictwo żywi wszystkie osady całej tej górskiej doliny. Opodal przy drodze z Karynty przez przełęcz Lubli **Torzyce** ²⁾ z znakomitemi wyrobami żelaznemi. Nad Kerką **Nowemiasto** ³⁾, zwane teraz **Rudolfwert**, w okolicy bogatej w ciepłe źródła, ciągnące się poniekąd do Styryi i Chorwacyi (cieplice jezierskie i soteskie). W Krasie lub na jego stokach w dorzeczu Lublany: **Podstojna** z słynną pieczarą. **Planina** z jaskinią Uncu i święto-Kancyańską. W sąsiedniej kotlinie leży jezioro cyrknickie z podziemnymi otchłaniami, któremi woda peryodycznie odpływa i z licznymi wyspami. Nad jeziorem miasteczko **Cyrknica**. **Idrya** z urzędem górniczym i kopalniami rtęci.+) **Wipawa**, miasteczko w ciepłej i żyznej dolinie nad Wipawą, dopływem Soczy. Na południe od Lublany w Krasie, **Koczewie** z miasteczkiem tego samego nazwiska, dawna osada niemiecka.

Kraina ma jedno miasto Lublanę z politycznym magistratem. Lublana obejmuje podług obliczenia z r. 1869 14 miast, 23 miasteczek i 3194 wsi, podzieloną jest na 11 obwodów.

¹⁾ *Krainsburg.*   ²⁾ *Neumarkt.*   ³⁾ *Neustadt.*

§. 7.

c) Kraje przymorskie czyli pobraże.

1) *Wolne miasto Tryest z obwodem.*

Tryest ¹⁾, (u stóp wzgórza uwieńczonego cytadelą, nad morzem, w miejscu rzymskiego grodu Tergeste; drugie handlowe, a pierwsze morskie miasto monarchii;) liczy 70.000 a wraz z obwodem 123.000 mieszkańców. Tryest jest siedzibą najwyższych władz krajowych i urzędów, naukowych zakładów i zbiorów, akademii dla handlu i żeglugi, biblioteki, muzeum Winkelmanna, muzeum zoologicznego, literacko-artystycznego oddziału austriackiego **Lloyda**, także wielu zakładów dla handlu, żeglugi, przemysłu i pieniężnego obrotu. Najważniejszy zakład na morzu dla parowej żeglugi jest austriacki **Lloyd**, utworzony r. 1833.

+ W pobliżu Tryestu wznosi się zamek **Miramare**, zbudowany przez Maksymiliana, cesarza Meksyku

2) *Margrabstwo Istrii.*

Pazyn ²⁾, główny gród Istrii, w środku półwyspu położony, liczy 9500 mieszkańców. Na wybrzeżu morza **Pirano** z salinami morskimi. **Porjecze** ³⁾ z starożytnościami chrześcijańskimi z VI wieku, mianowicie bazyliką, zbudowaną w tym wieku. **Pul** ⁴⁾, dawne Pietas Julia, z budowlami z rzymskich czasów, jakoto: tak zwaną złotą bramą i amfiteatrem; dziś przystań wojenna z budowlami dla marynarki cesarskiej potrzebnymi. Wyspy należące do Istrii (**Czres**, **Kerk**, **Łożyn mały** ⁵⁾ i **Łożyn wielki** ⁶⁾ liczą do 32.000 mieszkańców.

3) *Uksiążęcone hrabstwo Gorycyi i Gradyski.*

Kraj ten przedstawia wiele przeciwieństw; opodal Alpy pokryte lodowcami, potem Kras nagi z borą, tu i ówdzie lasek dębowy, nad Wipawą i środkową Soczą piękna, ciepła,

¹⁾ Trst po słowiańsku. ²⁾ Pisino, Miterburg. ³⁾ Parenzo.
⁴⁾ Pola. ⁵⁾ Lussin piccolo. ⁶⁾ Lussin grande.

urodzajna, winną latoroślą i kukurudzą pokryta dolina; dalej ku morzu moczary nadbrzeżne, pola ryżowe, piaskiem pokryte nadbrzeża, na których tu i ówdzie gaik nadmorskich drzew szpilkowych. Główny gród w dolinie Wipawy i Soczy, **Gorycya**, niedaleko połączenia się Wipawy z Soczą, jest miastem przemysłowem (cukier, owoce, wino) i handlowem. Liczy 16.800 mieszkańców. **Gradyska** niżej Gorycyi nad Soczą z starą warownią, obróconą dziś na więzienie dla wielkich zbrodniarzy. W pobliżu wybrzeża morskiego **Woglej** ¹⁾, licha miejscina, obok dawnego, wspaniałego grodu rzymskiego Aquileja, założonego 184 lat przed Chr., zburzonego przez Atylę 451 r. po Chr., z którego pozostały zaledwo ślady. Ma piękny tum; jest stolicą patriarchy akwilejskiego.

Przymorze ma dwa miasta z politycznemi magistratami, Tryest i Gorycya; ma 28 miast, 22 miasteczek, 991 wsi. Podzielonem jest na 10 obwodów, podlegających namiestnikowi w Tryeście.

§. 8.

Uksiążęczone hrabstwo Tyrolu z ziemią przedarulańską.

+Główne miasto **Insbruk**, po obu brzegach rzeki **Enu**, nad uściem rzeczki **Syli** ²⁾, wypływającej z Brenneru, siedziba władz krajowych, zakładów i zbiorów naukowych (**Ferdinandum**). Liczy 16.300 mieszkańców.

Na wschód od Insbruku zamek **Ambras**, którego zbiory starożytnicze i naukowe 1806 r. przeniesiono do Wiednia.

Nad Enem leżą: **Finstermünz** nieopodal granicy szwajcarskiej poniżej dzikiego wyłomu, przez który się rzeka En przedziera. **Stams** z klasztorem Cystersów, z grobami wielu książąt Tyrolu. **Hall** ma warzelnię soli i dyrekyę salin. **Schwatz** z fabryką tytoniu, kopalniami srebra i znacznym przemysłem. +W pobliżu na skale zwaliska zamku **Freundsberg** i skała św. **Marcina**, słynna z przygody cesarza Ma-

¹⁾ *Aglaj, Aquileja.* ²⁾ *Sill.*

ksymiliana na polowaniu. **Brixleg** z kopalniami miedzi. **Kufstein** z graniczną fortecą, służącą na więzienie.

W dolinie cylerskiej **Zell**, z kopalniami srebra. Na północ od doliny Enu w Alpach algawskich nad Lechem cieśnina **Ehrenberg**.

W pasmie Alp, tworzącem dział wodny między dopływami Enu i Adygi, czyli morza czarnego i Adryatyku przełęcz **Brenner** z domem pocztowym i kąpielą brenerską ¹⁾.

(W dolinie górnej Adygi ²⁾ (i przy uściu górskiego strumienia Passyr do Adygi.) **Meran**, dawna siedziba hrabiów tyrolskich. (W pobliżu zwaliska cesarskiego zamku **Tyrolu**, od którego nazwa kraju pochodzi.) Okolice Meranu bardzo powabna i ciepła. Dolina przyległa nad strumieniem Passyr dla nagłego spadu wód z topniejących śniegów i lodów gruzami kamieni pokryta i tylko wielkim trudem mieszkańców uprawna. W niej **St. Leonard**, a w pobliżu **Sand** z domem Hofera, słynnego obrońcy Tyrolu z r. 1809. **Brixen**, poniżej uścia Eizaku do Ryency. W dolinach pobocznych (nad Ryencą) opackiej i erburskiej mieszkają **Ladyńcy**, trudniący się wyrabianiem kobierców i bawidełek drewnianych. **St. Vigil**, miasteczko ich. **Ladyńcy** mieszkają także wyżej **Baudzanu**, w nieurodzajnej dolinie grycheńskiej, łączącej się z doliną Ryency. Przy uściu Eizaku do Adygi **Baudzan**, liczący 9400 mieszkańców, na włoski sposób zbudowane miasto, z pięknym kościołem, z wieżą w stylu ostrołukowym i klasztorem Benedyktynów. Po prawej stronie Adygi **Trydent**, dawniej stolica udzielnych książąt biskupów, ma 17.000 mieszkańców, miasto budowane w sposób włoski, opasane murem. Kościół katedralny pięknej budowy z 5 wieku, kościół **Maria Maggiore** ³⁾, w którym się odbywał sobór kościelny (1545—1563), na którą to pamiątkę w kościele tym przechowują się obrazy zebranych na nim biskupów. Niżej **Roveredo**, w okolicy słynnej z jedwabnictwa.

W dolinie Sarki wśród gajów oliwnych, pomarańczowych i cytrynowych leżą **Arco** i **Riva**.

¹⁾ *Brennerbad*. ²⁾ *Vintschgau* zwą tę dolinę. ³⁾ Wym. *madziore*.

W ziemi przedarulańskiej nad Illą **Bludenz** i **Feldkirch** z znacznym przemysłem, mianowicie przedziałniami bawełny. Nad jeziorem bryganckiem **Bregenz** ¹⁾.

Tyrol ma 4 miasta z politycznemi magistratami, Insbruk, Trydent, Baudzan i Roveredo; ma 22 miast, 33 miasteczek i 2420 wsi. W względzie polityczno-administracyjnym podzielnym jest Tyrol na 24 obwodów.

† Królestwo Dalmacyi.

§. 9.

Zadar ²⁾, twierdza nadbrzeżna w okolicy pustej, kamienistej i bezwodnej, siedziba urzędów i władz krajowych, szkół, ma bibliotekę publiczną, stowarzyszenie handlowe i rolnicze. Liczy 20.800 mieszkańców.

Nad zatoką, do której się wlewa Kerka. **Skodra** ³⁾ u powabnych i wspaniałych wodospadów. **Split** ⁴⁾ na półwyspie, składa się z Starego i Nowego Miasta. Stare miasto zbudowane w obrębie starożytnego pałacu cesarza Dyoklecjana (z r. 303—304) i z jego materiału. Kościół katedralny przerobiony z dawnej świątyni pogańskiej; świątynia Eskulapa w całości przechowana. Split ma 11.000 mieszkańców, leży w okolicy najpowabniejszej w Dalmacyi, ma muzeum starożytności. **Solin** ⁵⁾, dawne Salonae, z wielu starożytnościami rzymskimi. **Dubrownik** nad morzem, forteca, miasto starożytne między górami, ma 5000 ludności. **Stary Dubrownik** w miejscu dawnego Epidaurus. **Kotor** nad morską szyją czyli wąską zatoką kotorską, otoczona wieńcem skalistych wzgórz, z bezpieczną zatoką i wielką wojenną przystanią, około której wznosi się kilka silnych forteczek. Kotor prowadzi handel z Czarnogórcami, dokąd prowadzi zbudowana nowszemi czasy sztuczna droga przez góry.

Z wysp dalmackich jest najznakomitszą pod względem wielkości, liczby ludności (16.000) i urodzajności (wielkich

¹⁾ Brigantium. ²⁾ Zara, Jadera. ³⁾ Scardona. ⁴⁾ Spalato.

⁵⁾ Salona.

lasów, obfitości fig, oliwy, wina i zboża) wyspa **Brazzo**. Pod Wisem (Lisą) flota austryacka pod Tegethofem odniosła roku 1866 świetne zwycięstwo nad flotą włoską.

Dalmacya ma jedno miasto z politycznym magistratem, Zadar; obejmuje według obliczenia z roku 1869 17 miast, 60 miasteczek i 812 wsi. Podzieloną jest na 12 obwodów.

B) Kraje Sudetów.

§. 10.

Królestwo Czech.

Praga, stołeczne miasto Czech, liczy 157.000 mieszkańców, a z osadami pobliskimi, mianowicie z miastem **Karolinem** ¹⁾, tworzącem osobną gminę z **Śmichowem** i **Wyszehradem** 223.000 mieszkańców ²⁾; jest siedzibą najwyższych władz krajowych, ma uniwersytet, założony 1348 r., dwie politechniki, czeską i niemiecką i wiele innych zakładów naukowych, królewskie towarzystwo umiejętności, towarzystwo czeskiego muzeum, akademią sztuk, akademią handlową, konserwatorium muzyczne. Praga leży po obu brzegach Wełtawy, Karolin i Wyszehrad leżą po prawej, Śmichów po lewej stronie tej rzeki. Obie połowy miasta połączone trzema mostami, dwoma żelaznymi a jednym kamiennym, zbudowanym przez Karola IV.

W pobliżu Pragi **Biała góra**, 379·52 m. (1201') wysoka, na zachód od miasta, pamiętna bitwą dla Czechów niebezpieczną z listopada r. 1620.

Nad Łabą aż do połączenia się z nią Wełtawy lub nieopodal od niej: **Józefów** nad uściem rzeki Metawy i **Kralowy Hradec** ³⁾ nad uściem rzeki Orlicy do Łaby, dwie twierdze. Pola okoliczne po prawej stronie Łaby nadzwyczaj urodzajne, mianowicie koło **Śmierzyc**, dlatego też złotą różyczką ⁴⁾ nazwane, pamiętne niebezpieczną bitwą z Prusakami

¹⁾ *Karolinenthal*. ²⁾ Brachelli podaje na rok 1877 250.000 m.
³⁾ *Königrätz*. ⁴⁾ *Goldene Rute*.

r. 1866. **Kolin** pamiętny zwycięstwem generała Dauna nad Prusakami r. 1757. **Stara Bolesława** ¹⁾ ma tum z r. 1036. Tutaj w kaplicy zabity został św. Wacław. **Mielnik** wśród winnie.

W dorzeczu Łaby po jej stronie północnej: **Chlumiec** nad Cydlinką, wyrabia cukier burakowy. Fabryki te ciągną się wzdłuż Łaby aż do Mielnika. **Jiczyn** z zamkiem Wallensteina z r. 1630, należącym dziś do rodziny Trautmannsdorffów. Miejscem urodzenia Wallensteina są **Hermanice** w tych stronach. **Mnichowe Grodziszczce** ²⁾ nad Izerą, dopływem Łaby, z pięknym zamkiem i kościołem św. Anny, w którym złożone są zwłoki Wallensteina. **Nowa Bolesława** z fabrykami wyrobów wełnianych.

W dorzeczu Łaby po stronie wschodniej i południowej tej rzeki: **Pardubice**, miasto przemysłowe, jeden z środkowych punktów sieci kolejowej w Czechach. Opodal Łaby, lecz w jej dorzeczu: **Czasława**, pamiętna bitwą z r. 1742, z kościołem, w którym spoczywają zwłoki przewodcy Husytów, Jana Žyžki. **Kutna Hora** ³⁾ z najgłębszą dotąd znaną kopalnią. Z srebra tutaj wydobywanego bito pierwsze czeskie monety. W pobliżu **Sedlec** z największą fabryką tytoniu w całej monarchii.

Nad Łabą, poniżej połączenia się z nią Wełtawy: **Litomierzyce**, na wzgórzu, w okolicy przepyszej, dlatego czeskim rajem zwanej, z starożytnym kościołem z r. 1034, liczy 10.000 mieszkańców.

Nad Policą ⁴⁾ wpadającą do Łaby na wschodnim jej brzegu: **Czeska Lipa** ⁵⁾, z znakomitym handlem płodami rolniczemi. W pobliżu **Reichstadt** i **Hajda** w okolicy z znakomitą industryą szklanych wyrobów.

W dorzeczu Nisy w pobliżu granicy pruskiej i saskiej **Rumburg** i **Georgswalde** z płóciennictwem. **Mirów** ⁶⁾ z wielkimi przędzalniami wełny, od którego Wallenstein używał

¹⁾ *Alt-Bunzlau.* ²⁾ *Münchengrätz.* ³⁾ *Kuttenberg.* ⁴⁾ *Polzen.*
⁵⁾ *Böhmisch-Lippa.* ⁶⁾ *Friedland.*

tytułu księcia. **Liberzec**, liczący 22.400 mieszkańców, ma fabryki wyrobów wełnianych i bawełnianych.

Nad Wełtawą: **Budziejowice**, liczy 17.400 mieszkańców, miasto przemysłowe, prowadzi znaczny handel zbożem, solą i węglem.

W dorzeczu Wełtawy i nad jej dopływami po stronie wschodniej, mianowicie nad Sazawą lub nieopodal niej: **Eule**, miasteczko górnicze, posiadało w XII wieku bogate kopalnie złota. Nad Łużnicą **Tabor**, założony przez Taborytów, pierwotnie tabor (obóz) Husytów, w okolicy ożywionej przemysłem górniczym i rolniczym. Koło **Borowan** ¹⁾, folwark **Trocznów**, miejsce urodzenia przywódcy Husytów, Jana Žyžki, w okolicy wyrabiającej wiele szkła.

W dorzeczu Wełtawy i nad jej dopływami po stronie zachodniej, mianowicie na północny zachód od Pragi: **Bušehrad** i **Kladno**, z niewyczerpanymi pokładami węgla kamiennego. **Horzowice** i **Komarów**, z wielkimi hutami żelaznymi. Nad Berunką i jej dopływami: **Karolów Tyn** ²⁾, zbudowany przez Karola IV. W pobliżu **Hudlice**, rodzinna wieś patryarchy czeskiej literatury, Jungmana (1772—1847), **Pilzno** nad uściem Mży ³⁾ do Berunki, miasto po Pradze najludniejsze w Czechach, liczące 23.700 mieszkańców, posiadało pierwszą w Czechach drukarnię (z r. 1468). **Strzybro** ⁴⁾, miasto przemysłowe z kopalniami ołowiu. Nad dopływem Mży na brzegu północnym: **Zdroje Maryackie** ⁵⁾, **Domazlice** ⁶⁾, w okolicy wyrabiającej wiele szkła i zwierciadeł. **Nepomuk**, przy drodze z Pilzna do Piseku, miejsce urodzenia św. Jana z kościołkiem tegoż Świętego. **Przybram**, miasto górnicze. Nad Błanicą, wpadającą do Wotawy **Husyniec**, rodzinne miejsce Jana Husa ur. 1369 r.

Nad Ohrzą i w pobliżu tej rzeki: **Cheb** ⁷⁾. Tu zabito Wallensteina roku 1634. Opodal **Karolowe wary**. Forteca **Terezyn** ⁸⁾. **Žatec** ⁹⁾ w okolicy słynnej z uprawy chmielu. W dorzeczu Ohrzy **Zdroje Franciszkowe**.

¹⁾ Forbes. ²⁾ Karlstadt. ³⁾ Mies. ⁴⁾ Mies. ⁵⁾ Marienbad.
⁶⁾ Tauss. ⁷⁾ Eger. ⁸⁾ Theresienstadt. ⁹⁾ Saaz.

Nad Białą i w jej dorzeczu: **Byłany** ¹⁾, **Zajezycze** ²⁾, **Zedlice** ³⁾, **Bielany** ⁴⁾ z zdrojami mineralnemi **Cieplice**.

W Rudawach czeskich: **Jachimów** ⁵⁾ z kopalniami srebra. W pobliżu **Boże Dary** ⁶⁾, **Krupce** ⁷⁾ i **Zinnwald** z kopalniami cyny.

W Czechach 2 miasta posiadają własną ustawę miejską. Praga i Liberzec; w względzie polityczno - administracyjnym podzielone są na 89 obwodów, a według obliczenia z r. 1869 mają 372 miast, 226 miasteczek i 12.557 wsi.

Margrabstwo Morawskie.

§. 11.

Berno, główne miasto nad połączeniem się Świtawy z Swratką (Szwarcawą), ma 73.800 mieszkańców ⁸⁾, jest siedzibą najwyższych urzędów krajowych, ma wiele zakładów naukowych i towarzystwo rolnicze, które znakomitsze okazy przyrody i krajoznawstwa zgromadza w muzeum Franciszka. Przy kwitnym przemyśle fabrycznym, mianowicie sukna i wszelkich wyrobów wełnianych, Berno prowadzi wielki handel. Na ementarzu berneńskim znajduje się piękny żelazny nagrobek słynnego filologa słowiańskiego Józefa Dubrowskiego (zm. 1829).

Drugim miastem w Morawach, oblanem rzeką Morawą, jest **Ołomuniec** ⁹⁾, liczy 15.200 mieszkańców, jest twierdzą pierwszorzędną z stałą załogą 6000 żołnierza. Prowadzi znakomity handel.

Inne znakomitsze miasta w Morawach są nad Morawą i w jej dorzeczu po stronie zachodniej: **Prościejów** ¹⁰⁾, główne miasto najżyźniejszej części łęgu morawskiego, Hanną zwanego, liczy 15.700 mieszkańców, ma targi na zboże i wyroby wełniane. **Kromierzyż** ¹¹⁾. Tutaj odbywał się przez czas jakiś

¹⁾ Püllna. ²⁾ Seidschitz. ³⁾ Sedlitz. ⁴⁾ Bilin. ⁵⁾ Joachimstadt.

⁶⁾ Gottesgab. ⁷⁾ Graupen. ⁸⁾ Brachelli podaje na rok 1877 98.000 m.

⁹⁾ Olmütz. ¹⁰⁾ Prosnitz. ¹¹⁾ Kremsier.

pierwszy sejm państwowy r. 1848—1849. **Welehrad**, tu przemieszkiwał Świętopelk, ksiązę morawski (870—894) i stąd rozwinął swą apostołską działalność św. Metody między ludami, które wówczas składały państwo morawskie, sięgające wtedy na wschód do Bugu, na południe aż do dolnej Morawy. **Hodonin** ¹⁾ z fabryką tytoniu.

W dorzeczu Morawy po stronie wschodniej: **Sternberg** z znakomitemi przedsiębiorcami lnu.

Nad Beczwą wpadającą na wschodnim brzegu do Morawy: **Przerów** ²⁾, liczący 7000 mieszkańców. **Hranica** ³⁾, z wyrobami wełny. **Teplice**, zdrojowisko mineralne. **Roznów** ⁴⁾, nad dolną Beczwą w najpiękniejszej okolicy Morawy u stóp góry **Radhost** z zakładem żętycznym.

W sieci wodnej Dyi, mianowicie nad Switawą: **Świtawa** u źródeł rzeki tej samej nazwy z fabryką sukna. **Hamrach** ⁵⁾ z wielkimi hutami żelaza.

Nad Szwarcawą: **Rajgród** ⁶⁾ z starożytnem opactwem Benedyktynów z r. 1048.

Nad Osławą: **Osłowań**, z pokładami węgla kamiennego ciągnącemi się na północ do **Zbeszowa** i **Rosic**. **Namiast** wyrabia cienne sukna.

Nad Iglawą: **Iglawa**, po Bernie miasto w Morawach z najliczniejszą ludnością 20.000. z znacznym przemysłem fabrycznym sukna i innych wyrobów wełnianych. **Trzebice** z fabryką sukna.

Nad źródłowiskami morawskiej Dyi, **Telez** z fabrykami sukna. **Wranów** ⁷⁾ z wyrobami glinianemi (porcelany). **Znojmo**, siedziba książąt udzielnych w XII wieku.

Nad Czesawą: **Sławków** ⁸⁾, pamiętny bitwą dla Austrii nieszczęśliwą, stoczoną w grudniu 1805.

W dorzeczu górnej Odry **Nowy Jiczyn** ⁹⁾ i **Fulnek**, miejsce pobytu niegdyś słynnego pedagoga Amosa Komeniusa i sekty braci morawskich.

---

¹⁾ Göding. ²⁾ Prerau. ³⁾ Weisskirchen. ⁴⁾ Rosnau. ⁵⁾ Adamstal. ⁶⁾ Rajgern. ⁷⁾ Frain. ⁸⁾ Austerlitz. ⁹⁾ Neutitschein.

Pod namiestnictwem morawskim w Bernie zostają polityczne magistraty sześciu miast: Berna, Ołomuńca, Znojma, Iglawy, węgierskiego Hradyszcza i Sternbergu, tudzież 30 obwodów, na które Morawy pod względem polityczno-administracyjnym są podzielone. Morawy obejmują według obliczenia z r. 1869 86 miast, 190 miasteczek i 3041 wsi.

Księstwo Szląskie.

§. 12.

Szląsk austriacki rozdzielony jest wąskim klinem Moraw między Odrą a Ostrawicą na część wschodnią z głównym grodem **Cieszynem** ¹⁾, i zachodnią, z głównym grodem **Opawą** ²⁾. **Opawa** nad rzeką **Opawą** ³⁾, liczy 17.000 mieszkańców, posiada wiele fabryk sukna i innych wyrobów wełnianych. Opodal od rzeki Opawy leży **Bruntal** ⁴⁾ z fabrykami płótna. **Karlsbrunn** w dolinie leśnej, zdrojowisko mineralne.

Nad Białą w dorzeczu Nisy **Frywałd** ⁵⁾. W pobliżu zakład leczniczy **Graefenberg**.

W dorzeczu Odry nad Olsą **Cieszyn**, liczący 9700 mieszkańców, stolica dawnego księstwa cieszyńskiego, ma muzeum Szersznika z biblioteką. Nad Ostrawicą: **Frydek** z fabrykami bawełnianych wyrobów. **Polska Ostrawa** ⁶⁾ w okolicy bogatej w pokłady węgla.

Nad Odrą na granicy Szląska pruskiego **Bogumin** (Oderberg). **Ustronie** nad górną Wisłą z hutami i kuźnicami żelaza. **Bielsko** ⁷⁾ na granicy galicyjskiej, liczy 11.000 mieszkańców, ma fabryki wyrobów wełnianych.

Pod rządem krajowym w Opawie, zostaje miasto Opawa z politycznym magistratem i 7 powiatami, na które Szląsk pod względem polityczno-administracyjnym jest podzielony; obejmuje według obliczenia z r. 1869 25 miast, 9 miasteczek i 671 wsi.

¹⁾ *Teschen.* ²⁾ *Troppau.* ³⁾ *Oppa.* ⁴⁾ *Freudental.* ⁵⁾ *Freiwaldau.* ⁶⁾ *Polnisch-Ostrau.* ⁷⁾ *Bielitz.*

C) Kraje korony św. Szczepana.

Królestwo węgierskie.

§. 13.

Buda-Peszt, stołeczne miasto, Buda na prawym, Peszt na lewym brzegu Dunaju, stanowią jedną gminę miejską, liczącą w 1876 r. 509.208 m., z których na Budę przypada około 70.000 m. Buda leży na górze, Peszt w równinie. U stóp góry budzyńskiej tryskają ciepłe źródła mineralne (siarczane). Naokoło Budy wzgórze winnicami obficie pokryte; na wschód od Pesztu pole Rakosz, na którym odbywały się dawniej zgromadzenia węgierskiego narodu. Buda-Peszt jest siedzibą najwyższych urzędów królestwa węgierskiego, sądów, zakładów naukowych, jako to: politechniki (w Budzie), uniwersytetu (w Peszcie), królewskiej akademii umiejętności (w Peszcie), narodowego muzeum węgierskiego, wielu innych zakładów naukowych i towarzystw przemysłowych i kupieckich. Buda-Peszt jest miastem pierwszorzędem fabrycznym (posiada fabryki jedwabnych wyrobów i wszystkich innych z wyjątkiem żelaznych) i handlowym, prowadzi żeglugę na Dunaju. Buda i Peszt połączone są wspaniałym mostem łańcuchowym.

Znakomitsze miasta węgierskie są:

Na lewym brzegu Dunaju lub w pobliżu tej rzeki: **Pozoń (Brzetysława)** ¹⁾, licząca 46.500 mieszkańców ²⁾, dawniej miasto koronacyjne z pięknym kościołem koronacyjnym św. Marcina i akademią prawniczą, prowadzi znaczny handel, leży w okolicy wino obfitej w pobliżu tak zwanej węgierskiej bramy ³⁾. Tutaj poczyna się wyspa **Schütt**, urodzajna, pokryta osadami trudniącymi się handlem zboża, tak jak inne większe wyspy Dunaju. **Komarno** ⁴⁾ przy uściu rzeki Wagu do Dunaju, znakomita warownia, założona przez króla Macieja Korwina, liczy 17.000 mieszkańców. **Parkany** wieś, mostem

¹⁾ *Posonium, Pósony, Presburg.* ²⁾ Brachelli podaje na r. 1877 58.000. ³⁾ *Porta Hungarica.* ⁴⁾ *Komorn, Komárom.*

z **Ostrzyhomiem** złączona, pamiętna zwycięstwem odniesionem w r. 1683 przez króla Jana Sobieskiego nad Turkami, uciekającymi z pod Wiednia. **Gödöllö** opodal od Pesztu w okolicy pagórkowatej, miasteczko z królewskim pałacem i ogrodem. **Baja**, miasto prowadzące handel zbożem i bydłem.

Po prawej stronie Dunaju lub w pobliżu tej rzeki: **Węgierski Owar**¹⁾ z wyższą szkołą agronomiczną. **Moszony**²⁾, wielka targowica na zboże. **Raba**³⁾ liczy 20.300 mieszkańców. Podczas wojen tureckich ważna twierdza. Opodal od Raby **Góra św. Marcina**⁴⁾, arcypactwo Benedyktynów, założone przez króla Stefana I, z bogatymi zbiorami książek i sztuki. **Ostrzyhom**⁵⁾ miejsce urodzenia króla węgierskiego św. Szczepana, siedziba prymasa węgierskiego. Nad skrzyżowaniem Dunaju na stromej górze w pasmie gór Polisa, będącym przedłużeniem lasu bakońskiego, wspaniałe gruzy królewskiego zamku **Wiszegradu**⁶⁾, dawnej rezydencji królów węgierskich. **Mohacz**, liczący 12.200 mieszkańców, pamiętny bitwą z r. 1526, w której zginął ostatni z węgierskich królów z domu Jagiellonów, Ludwik II, i bitwą z r. 1687, w której wojska cesarskie pod dowództwem Karola, księcia Lotaryngii, przodka panującego domu w monarchii, pobiły na głowę Turków.

Nad pobocznymi dopływami Dunaju po prawej stronie tej rzeki w pobliżu jeziora muteńskiego⁷⁾ **Szoproń**⁸⁾, jedno z najdawniejszych miast węgierskich, liczące 21.200 mieszkańców, w okolicy urodzajnej i w winnicy obfitej. Nad brzegiem wymienionego wyżej jeziora, peryodycznie wysychającego, **Rust** z słynnymi winami. W dorzeczu Raby: **Kissek**⁹⁾, pamiętny bohaterską obroną przeciwko Turkom w r. 1532. **Kamieniec** czyli **Subotyca**¹⁰⁾ w miejscu rzymskiego Sabaria. **Św. Gotthard** nad Rabą z opactwem Benedyktynów, założonem przez króla Belę III, pamiętny zwycięstwem nad Turkami w roku 1664. W dorzeczu jeziora błotnickiego: **Wesprym**. Tu

1) *Ungarisch-Altenburg, Magyar-Óvár.* 2) *Wieselberg, Mosony.*

3) Po słow. *Jawszyn, Raab, Győr.* 4) *Martinsberg, mons sacer Pannoniae, Szent Marton, Pannonhalma.* 5) *Gran Estérgom.* 6) *Plintenburg.* 7) *Neusiedler-See.* 8) *Oedenburg, Soprony.* 9) *Güns, Köszezh.*

10) *Stein am Anger, Szombathely.*

rozpoczynają się bory lipowe, dębowe i bukowe lasu bakońskiego. W pobliżu **Szczawy błotnickie** ¹⁾. Na półwyspie jeziora błotnickiego opactwo starożytne Benedyktynów **Tyhany**. Koło Wespryma winnice szumlańskie. W lesie bakońskim **Cyrez** z wielkim opactwem Cystersów, założonem roku 1198. **Białogród** ²⁾ nad rzeką Sarwiz, dawniejsze miejsce koronacy i grobów królów węgierskich, miasto przemysłowe, liczące 22.600 mieszkańców, w okolicy obfitej w zboża i wino. **Peczuh** ³⁾ liczy 24.000 mieszkańców. W pobliżu bogate pokłady węgla kamiennego i łomy najpiękniejszego, wielobarwnego marmuru.

W dorzeczu **Mury Wielka Kanisza**, dawniej silna warownia, targ główny na zboże i nierogaciznę w Węgrzech południowych.

W dorzeczu **Drawy Sygetwar** ⁴⁾, miasteczko. W zamku tutejszym, bronionym przeciw Turkom r. 1566, zginął Mikołaj Zriny śmiercią bohaterską.

W dorzeczach po lewej stronie Dunaju znakomitsze miejsca są następujące: nad Wagiem i w dorzeczu jego **Bocza** na Liptowie, z kopalniami złota i srebra. **Trenczyn**. W pobliżu **Cieplice trenczyńskie** z ciepłemi zdrojami siarczanemi i słynnym zakładem kąpielowym. **Piszczany** ⁵⁾ z gorącemi siarczanemi kąpielami błotnemi. **Tyrnawa** ⁶⁾, dla wielu kościołów Rzymem Węgier nazwana, miała do r. 1777 uniwersytet, który po zniesieniu zakonu Jezuitów przeniesiono do Budy, a w r. 1784 do Pesztu.

Nad Nitrawą ⁷⁾, wpadającą do Wagu powyżej Komarna, **Nitra** niegdyś (w 9 wieku) siedziba udzielnego księcia słowiańskiego, zawisłego od księcia wielkomorawskiego. **Nowe Zamki** ⁸⁾, niegdyś silna warownia często wspominana w wojnach z Turkami.

W dorzeczu Hronu ⁹⁾ **Brzezno** ¹⁰⁾ nad górnym Hronem, z wyrobami nabiałowemi sera czyli bryndzy. **Bystrzyca**

¹⁾ Balaton-Füred. ²⁾ Stuhlweissenburg, Székes-Fehérvár. ³⁾ Fünfkirchen, Pecs. ⁴⁾ Inselburg, Szigetvár. ⁵⁾ Pistian, Pöstyén. ⁶⁾ Tyrnau. ⁷⁾ Neutra. ⁸⁾ Neuhäusel. ⁹⁾ Gran. ¹⁰⁾ Bries, Brezno-Bánya.

bańska ¹⁾ nad uściem Bystrzycy do Hronu, liczy 12.000 mieszkańców, ma huty i kuźnie miedzi i żelaza. **Zwoleń** ²⁾ z źródłami mineralnymi. W pobliżu cieplice w **Sliaczu**. **Kremnica** ³⁾, licząca 8400 mieszkańców, z słynnymi kopalniami złota i srebra i z mennicą królewską, w której rocznie biją dwa miliony srebrnych reńskich i około 130.000 dukatów. Na wschód od Hronu **Szczawnica bańska** ⁴⁾, licząca 14.000 mieszkańców, z akademią leśniczą i górniczą i bogatymi kopalniami złota i srebra.

Nad Ipolą **Bałaszowce** ⁵⁾ w okolicy żyznej.

Nad Cisą i jej dopływami, mianowicie nad górnią Cisą **Schot** ⁶⁾ w obszernych dobrach skarbowych. W pobliżu **Ronaszek**, **Sugatek** i **Slatyna** z kopalniami soli kamiennej.

Nad rzeczką Cisą **Tokaj**, miasteczko liczące 5000 mieszkańców. Z wzgórz tutejszych pochodzi najlepsze wino węgierskie. **Segedyn** ⁷⁾, najludniejsze miasto po Peszcie, silna warownia z fabryką tytoniu, jedna z najgłośniejszych stacyj żeglugi na Dunaju. **Kanisza**, główna targowica na zboże. **Zenta**, wieś licząca 20.000 mieszkańców, pamiętna zwycięstwem księcia Eugeniusza sabaudzkiego nad Turkami r. 1697.

Nad rzekami wpadającymi do Cisy z lewej strony, mianowicie nad Samoszem lub w jego dorzeczu: **Satmar niemiecki** ⁸⁾, liczący 18.600 mieszkańców, pamiętny zawarciem pokoju r. 1711, w wschodnim narożniku wielkiej węgierskiej niziny, wznoszącej się tutaj tylko do 123·27 m. (390') nad powierzchnią morza. **Nyir Bator**, starożytne gniazdo rodziny Batorych z kopalniami złota, srebra i ołowiu w pobliżu.

W wielkiej węgierskiej nizinie **Debreczyn**, liczący 46.000 mieszkańców ⁹⁾, wśród wielkiej równiny, obfitującej w zboże melony i tytoń. Znane są fajki gliniane debreczyńskie. Co roku odbywają się tutaj cztery wielkie jarmarki na płody surowe. Mieszkańcy są przeważnie kalwińskiego wyzna-

¹⁾ Neusohl, Bestercze-Bánya. ²⁾ Altsohl, Zolyom. ³⁾ Kremnitz, Kőrmöcz-Bánya. ⁴⁾ Schemnitz, Selmech. ⁵⁾ Balassa-Gyarmath. ⁶⁾ Szigeth. ⁷⁾ 75.000 r. 1877 według Brachellego. ⁸⁾ Szathmar-Némethy. ⁹⁾ Brachelli podaje na r. 1877 48.000.

nia. Dlatego istnieje tu akademія reformowanych z bogatą biblioteką i zbiorami.

Nad Bystrą Köröszą ¹⁾ **Wielki Waraźdyn** ²⁾, liczący 29.200 mieszkańców, dawniej twierdza często wspominana w dziejach wojen tureckich, w okolicy urodzajnej w wino i zboże, z kwitnącym chowem bydła, u krańca gór siedmiogrodzkich, ma ciepłe źródła mineralne, w których odpływach rośnie rzadka róża ciepliczna ³⁾. U źródeł Białej Köröszy ⁴⁾ **Körösz-Banya** z kopalniami złota. Na południe od pomienionej rzeki **Czaba**, wieś licząca 28.000 mieszkańców.

Nad Maruszą **Stary i Nowy Arad**, rzeką przedzielone. Nowy Arad na południowym brzegu Maruszy, warownia. Arad odgrywał ważną rolę podczas wojen tureckich, przechodząc często od cesarza do książąt siedmiogrodzkich i na odwrót. **Vilagos**, pamiętne kapitulacją armii węgierskiej r. 1849. **Czanad**, wieś. Tu założył r. 1036 król Stefan I, pierwsze biskupstwo węgierskie, przeniesione później do Temeszwaru. Opodal i na północ od Maruszy **Möhegyes** ⁵⁾, wielka pusta. Okolice Białej Köröszy od Bekeszu przez Czabę do Cznanadu, a stąd do Baczy i Bezkereku bardzo urodzajna.

Między Maruszą a Temeszą **Temeszwar** ⁶⁾ liczący 32.800 ⁷⁾ mieszkańców, silna twierdza, z znakomitym przemysłem.

Nad Krasną **Orawica** z kopalniami złota, srebra i cynku. **Panczowa** nad Temeszą, liczy 12.780 mieszkańców, trudniących się jedwabnictwem i handlem z sąsiednią Serbią. **Stara Rżawa**, warownia z zabytkami rzymskimi. **Mahadia**, cieplice nad rzeczką Czarną.

Między Dunajem a Cisą: **Jagier** ⁸⁾, liczący 19.300 mieszkańców, u stóp góry Matry, w okolicy w czerwone wino obfitej. **Keczkemet**, liczący 41.200 ⁹⁾ mieszkańców, wśród pusty, prowadzi znakomity handel bydłem.

---

¹⁾ *Sebes-Körös.* ²⁾ *Gross-Wardein, Nagy-Várad.* ³⁾ *Nymphaea thermalis.* ⁴⁾ *Féjer-Körös.* ⁵⁾ Wym. *Mezőhedziesz.* ⁶⁾ *Temesvár.* ⁷⁾ Brachelli na rok 1877 40.000. ⁸⁾ *Erlau.* ⁹⁾ Brachelli na rok 1877 43.000 m.

Nad dopływami Cisy, wpadającymi do niej na prawym brzegu, mianowicie nad Ungiem **Wuhwar** ¹⁾). Nad Laborcą **Munkaczowo**, 8700 mieszkańców, z starym klasztorem Bazylianów, założonym przez Teodora Koryatowicza 1360 roku. W pobliżu Munkaczowa kopalnie żelaza i ałunu. W okolicy znajdują się także kryształy górskie, węgierskiemi dyamentami zwane. **Bardyjów** ²⁾) nad Toplą, z najsilniejszemi szczytami żelazistemi w monarchii.

W dorzeczu Hornadu: **Lewocza** ³⁾), stolica ziemi spiskiej. **Smolnik** i **Gielnica** ⁴⁾) z kopalniami złota, srebra i miedzi. **Preszów** ⁵⁾), ma wyroby wełniane i prowadzi znaczny handel. **Wielki Szarysz** i **Sóvar** ⁶⁾) (Solnogród), ma warzelnie soli. **Koszyce** ⁷⁾), liczące 21.800 mieszkańców, mają wiele winnic i prowadzą znaczny handel. Nad Słoną ⁸⁾) **Roźniawa** ⁹⁾), ma kopalnie żelaza. **Miskowce** ¹⁰⁾), liczące 29.000 mieszkańców, w okolicy żyźnej w zboże (najlepszą pszenicę węgierską), wino i melony.

Ziemi spiskiej. której część północną r. 1412 zostawił był Polsee król węgierski Zygmunt, część południowo-wschodnią leży w dorzeczu Hornadu, część północna zaś nad Popradem, jedyną rzeką, której źródła biją w Węgrzech, a która pomimo tego nie płynie do Dunaju, lecz okoliwszy Tatry przerysna się przez Beskidy i pod Starym Sączem łączy się z Dunajcem. Nad Popradem leżą **Poprad** ¹¹⁾), **Kezmark**, **Biała**, **Podoliniec** ¹²⁾), **Lubomla** ¹³⁾), **Schmeks** czyli **Szcza-wy sławkowskie**, zakład klimatyczny w Tatrach węgierskich w dorzeczu Popradu.

Węgry podzielone są na 50 komitatów (stolic czyli żupaństw). Komitaty mają często nazwę swoją od miast lub zamków. Komitatowe urzędy nie zawsze mają siedzibę w miejscach, od których komitaty noszą nazwisko.

¹⁾ *Ungwar.* ²⁾ *Bartfeld, Bartfa.* ³⁾ *Leutschau.* ⁴⁾ *Schmöl-nitz, Göllnitz, Szomolnok, Göllnitz-Banya.* ⁵⁾ *Eperies.* ⁶⁾ *Wym. Szowar.* ⁷⁾ *Kaschau.* ⁸⁾ *Szajo, wym. Sajo.* ⁹⁾ *Rosenau.* ¹⁰⁾ *Miskolcz.*
¹¹⁾ *Deutschendorf.* ¹²⁾ *Pudlein.* ¹³⁾ *Lublau.*

Węgry mają 48 uprzywilejowanych miast królewskich, 88 miast z organizowanymi magistratami, 963 miasteczek, 9400 wsi, 3616 osad (siół czyli wol).

Herb królestwa węgierskiego, używany dziś jako godło dla węgierskiej połowy monarchii, jest tarcza rozdzielona na dwa pola. Prawe pole jest przedzielone wzdłuż ośmiu czerwonymi i srebrnymi pręgami, w lewym polu barwy czerwonej wznosi się krzyż patryarchalny nad złotą koroną, zdobiącą wierzchołek zielonego trójgórza.

Wielkie księstwo Siedmiogrodzkie.

§. 14.

Nad rzeką Olta i w jej dorzeczu: **Sybin**¹⁾, liczy 19.260 mieszkańców, w dolinie międzygórskiej, główna siedziba życia politycznego i umysłowego Sasów siedmiogrodzkich, ma archiwum narodowe, muzeum Bruckenthala, byłego namiestnika Siedmiogrodu, towarzystwa naukowe, humanitarne i uczone. **Braszów**²⁾, najludniejsze miasto w Siedmiogrodzie, liczące 28.000 mieszkańców, pierwsze fabryczne i handlowe miasto w kraju, ma wielkie huty żelaza i miedzi. W okolicy szczawy i wiele rękodzielnictwa. **Czyk Szereda**³⁾, gród Seklerów.

W dorzeczu Maroszy, mianowicie w dolinie Maroszy, obfitującej w wino, owoce, zboże i tytoń: **Maros - Vásárhely**⁴⁾, liczy 2700 mieszkańców, jest głównym miastem Seklerów, ma bogatą bibliotekę i zbiory Tekelego, byłego kanclerza dworu, otworzone dla publicznego użytku. **Białogród**⁵⁾, liczący 12.000 mieszkańców, w pobliżu rzymskiego grodu Apulum, twierdza, ma starożytny kościół katedralny świętego Michała w cytadeli z grobami książąt siedmiogrodzkich, Zygmunta Batorego i Gabryela Bethlena, tudzież gubernatora Węgier, Jana Hunyadego. W cytadeli mieści się także bogata biblioteka z zbiorami biskupa księcia Batyaniego.

¹⁾ Hermanstadt. Nagy-Szeben. ²⁾ Kronstadt, Brassó. ³⁾ Csik-Szereda. ⁴⁾ Wym. Marosz-Waszarhel, Neumarkt. ⁵⁾ Karlsburg, po rumuńsku Alba, po węg. Karóly Fehérvár.

Nad dopływami Maroszy lub w ich pobliżu: **Zalatna** ¹⁾, **Abrudbania** ²⁾, **Veres-Patak** ³⁾ z kopalniami złota i srebra. **Thorda** nad Złotym Potokiem ⁴⁾ z kopalnią soli. Nad Kokelą **Udvárhely** ⁵⁾, ognisko literackiego ruchu Sasów. **Medyasz** ⁶⁾ prowadzi handel winem i zbożem. Nad Strelem **Hatzeg** z kopalniami węgla kamiennego w pobliżu.

Nad Samoszą i w jej dorzeczu: **Kolosz** ⁷⁾, liczy 25.100 mieszkańców, ma fabryki tytoniu, miejsce rodzinne króla węgierskiego Macieja Korwina, (urodz. r. 1440). W dorzeczu Samoszy **Bystrzyca**, liczy 7400 mieszkańców, główne miasto okręgu tej samej nazwy, zamieszkałego przez osadników niemieckich, główna targowica.

Siedmiogród podzielony jest na 15 komitatów. Pod względem historyczno-narodowościowym składa się z 3 dzielnic: 1) Ziemia Sasów (Sybin); 2) dzielnica Seklerów (Udvárhely); 3) dzielnica Seklerów (Kolosz i Fogarasz). Komitaty zachodnie zamieszkują przeważnie Rumuni.

Siedmiogród obejmuje według obliczenia z roku 1869 30 wolnych przywilejowanych miast królewskich, 48 miasteczek, 2207 wsi i 94 siół.

Królestwo Chorwacyi i Sławonii.

§. 15.

Zagrzeb ⁸⁾ nad Sawą, główne miasto, liczące 20.700 mieszkańców, na wzgórzach i w ciasnej nadrzecznej dolinie położone, wielką zajmuje przestrzeń, jest siedzibą bana i najwyższych władz politycznych i sądowych dla Chorwacyi i Sławonii, ma południowo-słowiańską akademię umiejętności, założoną r. 1866, uniwersytet, matycę iliryską dla wydawnictwa książek w języku chorwackim, prowadzi znaczny handel. Na przeciwnej czyli prawej stronie Sawy leży **Turo-**

¹⁾ *Klein-Schlatten*. ²⁾ *Abrudbanya, Gross-Schlatten*. ³⁾ Wym. *Wereszpotok*. ⁴⁾ *Aranyos*, wym. *Aranios*. ⁵⁾ Wym. *Udwarhel*, niem. *Schässburg*. ⁶⁾ *Medyes*. ⁷⁾ *Klausenburg, Kolosvar*, wym. *Koloszwar*. ⁸⁾ *Agram*.

pole, przecięte rzeczką Odrą, którego wszyscy mieszkańcy są szlachcicami. Nad rzeczką Kupą **Karłowice** ¹⁾, zbudowane przez arcyksięcia Karola II r. 1579 jako twierdza graniczna przeciw Turkom.

W dorzeczu Sawy nad pobocznymi jej rzekami: **Krzyżowce** ²⁾, **Belovar**, w okolicy w wino, kukurudzę i owoce obfitej. **Podgorje** ³⁾ w Pogorcu z ciepłymi siarczanami. **Požega** w okolicy uroczej nad Orlawą wśród winnic. Mieszkańcy zajmują się jedwabnictwem.

Nad Drawą: **Waraždyn**, liczący 10.500 mieszkańców, w okolicy w winnice obfitej. Od tego miasta pobliskie góry **macholskie** ⁴⁾ waraždzyńskimi nazwano. **Krapina** z ciepłymi znanymi już za czasów rzymskich ⁵⁾. **Osiek** ⁶⁾, silna twierdza, liczy 17.300 mieszkańców, prowadzi znaczny handel surowymi płodami. **Wukowar** i **Illok** z jedwabnictwem w okolicy bardzo powabnej, w winnice bogatej. W pobliżu uroczyska wzgórz, **Fruszką górą** zwane.

Pogranicze chorwacko-slawońskie.

Ważniejszymi miastami na Pograniczu wojskowym są:

W Pomorzu **Kralowica** ⁷⁾, **Seń** ⁸⁾, **Bag**, **Gospiće**. W pobliżu zwaliska zamku **Zwinogradu**.

W dorzeczu Kupy: **Glina** z ciepłymi źródłami mineralnymi.

Nad rzeką Uną **Kostajnica**, targowica graniczna.

Nad Sawą lub w jej dorzeczu **Gradyska** (nowa i stara). **Mitrowice** z zwaliskami rzymskiego grodu Sirmium (**Szrem**). Od niego cała ta kraina wzięła nazwę szremskiej ⁹⁾. **Zemuń** ¹⁰⁾ nad uściem Sawy do Dunaju, naprzeciw Bełgradu, prowadzi handel przewozowy wodą i łądem.

Nad Dunajem **Piotrowaradyn** ¹¹⁾ jedna z najsilniejszych twierdz monarchii. **Karłowce** ¹²⁾ na południowym stoku Fru-

¹⁾ *Karlstadt.*   ²⁾ *Kreutz.*   ³⁾ *Daruvar.*   ⁴⁾ *Matzelgebirge.*
⁵⁾ *Thermae Jassae.*   ⁶⁾ *Esseg.*   ⁷⁾ *Portore.*   ⁸⁾ *Zeng.*   ⁹⁾ *Syrmien.*
¹⁰⁾ *Semlin.*   ¹¹⁾ *Peterwardein.*   ¹²⁾ *Karlowitz.*

szkiej góry wśród okolicy w dobre wino obfitej, pamiętne pokojem roku 1669 zawartym, w którym Turcy odstała Austrii w posiadaniu swoim zostające Węgry, z wyjątkiem Banatu temeskiego, Polsce zaś zwróciła Kamieniec i Podole, od r. 1672 zajęte.

Chorwacya i Sławonia wraz z Pograniczem wojskowym podzielone są na 8 komitatów; komitaty podzielone są na 20 obwodów i 11 miast wolnych królewskich. Rjeka z obwodem nie zależy od Chorwacyi, lecz zostaje pod ministeryum węgierskiem.

Pogranicze wojskowe chorwacko-slawońskie podzielone jest na 6 okręgów (Districte), te zaś na 27 obwodów (Bezirke) i na 7 miast wolnych. Przewódcy okręgów z rozszerzonym zakresem działania mieszkają w 6 miastach okręgowych Pogranicza. Magistraty w tych miastach zawisłe są wprost od generalnej komendy. Generalna komenda dla chorwacko-slawońskiego Pogranicza ma siedzibę w Zagrzebiu.

Królestwo Chorwacyi i Sławonii wraz z Pograniczem wojskowym według obliczenia z r. 1869, ma wolnych miast królewskich 18, miasteczek 40, wsi 2941, siól 250. Zaś Pogranicze wojskowe liczy miast wolnych królewskich 7, 3 miasta (fortece) z zorganizowanym magistratem, miasteczek 18, wsi 2207.

§. 16.

Wolne miasto Rjeka z obwodem.

Rjeka ¹⁾ liczy 18.800 mieszkańców, w uroczem położeniu nad morzem, z widokiem na pobliskie kwarnerskie wyspy i na Uczkę (M. Maggiore). Nad miastem wznosi się Łysa góra ²⁾.

Wolne miasto Rjeka z obwodem zwane dziś Pobrzeżem węgierskiem, wysyła wprost namiestnika swego do izby magnatów, a jednego posła do izby reprezentantów sejmu węgierskiego. W okręgu Rjeki leżą miasto Rjeka i 3 wsie.

¹⁾ *Senińska Rjeka, Fiume.* ²⁾ *Tersato.*

D) Kraje karpackie.

Królestwo Galicyi z wielkiem księstwem
krakowskiem.

§. 17.

Lwów, stolica kraju, liczy 87.000 mieszkańców ¹⁾, między którymi $\frac{1}{3}$ część Żydów, nad Pełtwią, rzeczułką w kotlinie wrzynającej się od północy w wyżynę i otoczoręj wzgórzami, jako to: górą Franciszka Józefa czyli górą zamkową 392 m. (1240') wysoką, pierwotnie Łysą zwaną, Stefana, Kamienną, Żmijową i Lwa od północy, górą Wronowską od południa. Lwów jest siedzibą najwyższych władz kraju, ma uniwersytet z biblioteką, szkołę politechniczną, trzy gimnazya (polskie, ruskie i niemieckie), wyższą szkołę realną, dwa seminarya nauczycielskie (męskie i żeńskie), wiele szkół ludowych i zakładów dobroczynnych, n. p. zakład dla głuchoniemych, dla ciemnych, zakład św. Teresy, zakład naukowy im. Ossolińskich z bogatą biblioteką (70,000 dzieł) i z muzeum starożytności. Lwów jest obecnie środkowym punktem sieci kolei żelaznych Galicyi, tudzież handlu krajowego, ma Izbę handlową, wielkie browary, fabryki rosolisów, machin rolniczych, zapalek, octu, mydła, młyn parowy i t. p. U północnych stóp pasma wzgórz otaczających kotlinę lwowską leży przestronna, od miasta znacznie niżej położona równina.

Lwów zbudowanym został r. 1255 do 1259, a nazwanym od księcia ruskiego Lwa, który siedzibę swoją przeniósł z Halicza do Lwowa. Zajęty przez Kazimierza W. w r. 1340, był Lwów głównym miastem województwa ruskiego aż do r. 1772. Zburzony po raz pierwszy w r. 1261 z rozkazu Tatarów, odbudowany za Lwa, w r. 1287 osaczony przez wojska tatarskie pod wodzą Telebugi, przez Kazimierza W. osadą niemiecką wzmocniony, rozszerzony i podzielony na miasto i przedmieścia. Za czasów Rzeczypospolitej polskiej Lwów, opasany murami i wzmocniony dwoma murowanemi zamkami, wyższym na wyso-

¹⁾ Według Brachellego w r. 1877 Lwów ma już 100.000 m. Liczba ludności w miastach Galicyi w tekście podana jest według obliczenia z roku 1869.

kiej górze, niższym w kotlinie, obleżony przez Litwinów w r. 1350, Wołochów w r. 1498, Kozaków połączonych z Tatarami w r. 1648, a połączonych z Moskalami w r. 1655, potem przez Turków w r. 1672, pierwszy raz został zajęty przez Szwedów (za Karola XII) w r. 1704.

Z wysokiego zamku pozostały nieznaczne szczątki na górze zamkowej; zamek niższy został zupełnie zniesiony, również mury i wały, dziś przeistoczone w plantacje, otaczające śródmieście. Z licznych świątyń z dawniejszych czasów pozostały kościół Panny Maryi katedralny obrz. łac., założony przez Kazimierza W., a dokończony za Kazimierza Jagiellończyka w r. 1480; cerkiew miejska, wołoską zwaną, w stylu bizantyńskim, wykończona w r. 1629, z wieżą ozdobną; prawie równocześnie z nią wzniesione kościoły św. Jędrzeja z wieżą ozdobną i klasztorem Bernardynów, fundowanym przez Piotra Odrowąza, wojewodę ruskiego, w r. 1440; św. Piotra Jezuitów w śródmieściu; Karmelitów na górze; cerkiew Piatnicy na przedmieściu żółkiewskim. Do najstarszych świątyń liczy się kościółek św. Jana; pierwotnie drewniany Bazylianów ormiańskich na starym rynku obok bożnicy żydowskiej; kościół katedralny ormiański, wykończony w r. 1437; cerkiew św. Onufrego przebudowana przez księcia Konstantego Iwanowicza Ostrońskiego w r. 1518 i cerkiew św. Mikołaja na przedmieściu krakowskim. Do okazalszych budowli liczą się kościół katedralny obrz. greckiego na wzgórzu w zachodniej stronie miasta, założony w r. 1740 przez Atanazego, a wykończony przez Leona († 1779) Szeptyckich, metropolitów kijowskich; kościół Dominikanów w śródmieściu, zbudowany przez Józefa Potockiego, wielkiego hetmana koronnego i kasztelana krakowskiego; klasztor Pijarów, zbudowany przez Samuela Głowińskiego, biskupa hebrońskiego i sufragana lwowskiego, przeistoczony na szpital. Z nowszych budynków odznaczają się ratusz z wysoką wieżą, dom inwalidów, nowo wzniesiony gmach szkoły politechnicznej, dworzec kolei żelaznej na przedmieściu grodeckim, cytadela na górze Wronowskiej po nad stawkiem Pełczyńskim. Ulica Sykstuska, dawniej odrębna osada, otrzymała nazwę na cześć papieża Syksta V, lub według innego podania od uczonego Erazma Sixtusa, w czasach Rzeczypospolitej polskiej tu zamieszkałego; zaś w sąsiedztwie miasta położone wioski: Kulparków, Zamarstynów i Kleparów zwą się po dawnych mieszczanach lwowskich pochodzenia niemieckiego (Goldberghof, Sommersteinhof, Klepperhof).

Kraków, główne miasto wielkiego księstwa krakowskiego, dlatego też poniekąd druga kraju stolica, na równinie na lewym

brzegu Wisły, liczy około 50.000 mieszkańców, między którymi 17.670 Żydów ¹⁾. Kraków obejmuje śródmieście, miasto żydowskie Kaźmierz, oddzielone zaniedbanym ramieniem Wisły i siedm przedmieść, posiada akademię umiejętności, uniwersytet założony w roku 1364, zatwierdzony w roku 1395 przez papieża Bonifacego IX, obserwatorium astronomiczne i ogród botaniczny na Wesołej, dwa gimnazya, wyższą szkołę realną, dwa seminarya nauczycielskie (męskie i żeńskie), kilka szkół ludowych, ma izbę handlową, znaczny handel przewozowy zbożem, winem, drzewem, płótnem, nierogacizną w kraje zachodnie; posiada znaczny przemysł, kilka fabryk machin, wielkie browary, młyn parowy i olejarnię. Kraków otaczają ze wszech stron warownie; jedna znaczniejsza okala kopiec Kościuszki, z którego czarujący widok na Powiśle, Beskidy począwszy od Łysej na granicy morawskiej, i na Tatry.

Kraków, będąc stolicą królów polskich, liczył za Zygmunta I około 80.000 m. Po przesiedleniu się królów polskich do Warszawy za Zygmunta III r. 1596 podupadł, tak że r. 1787 liczył już tylko około 9500 dusz. Kraków, dokąd Bolesław I Chrobry przeniósł z Gniezna stolicę, r. 1291 przez Wacława, króla czeskiego, został zabrany, przez Władysława Łokietka odzyskany r. 1305, r. 1655 dostał się w ręce Szwedów, którzy go złupili, ustępując stąd r. 1657 przed posilkowem wojskiem austryackiem; r. 1702 dostał się powtórnie w ręce Szwedów pod Karolem XII. Kraków był miejscem koronacyjnem królów polskich od r. 1319 (pierwszy w Krakowie koronowany król polski był Władysław Łokietek, przez którego oznaki koronacyjne z Gniezna do Krakowa przeniesione zostały), zarazem miejscem grobów książąt i królów polskich (od r. 1165 do 1733, najdawniejszy z istniejących grobowców jest Władysława Łokietka). Z słynnej historycznej przeszłości Krakowa licznych świątyń (było ich 65, dzisiaj jest 38) i wspaniałych budynków pozostały na skalistym wzgórzu (Wawel) nad Wisłą zamek królewski, dziś obrócony na koszary wojskowe i kościół św. Wacława, założony 1100 r. przez Władysława Hermana, a od r. 1320 do 1359 po spaleniu odbudowany, mieszczący w sobie groby i grobowce królów polskich i znakomitych wodzów, jako to Kościuszki i Poniatowskiego, ołtarze marmurowe, kaplicę św. Stanisława (zm. r. 1076) z srebrną trumną, w której spo-

¹⁾ Według Brachellego r. 1877 już 60.000 m.

czywają zwłoki jego, i Zygmuntofską, arcydzieło ftylu odrodzenia, skarbiec bogaty, archiwum kapitulne, dzwon Zygmunta z r. 1520. W óródmieftciu, otoczonym dawniej murem i wałem, póóniej zniesionemi i zastapionemi plantacyami, wznoszą się na przestronnym rynku sukiennice, zbudowane przez króla Kazimierza W. na skład towarów i bursę kupiecką, koftiół Panny Maryi w ostrołukowym ftylu, z wieżą 73'33 m. (232') wysoką, zbudowany przez biskupa krakowskiego Iwona Odrowąża r. 1226, i koftiółek św. Wojciecha, zbudowany w miejscu, gdzie według podania ten święty miał kazać ftowo Boże. Na wzmiankę zasługują jeszcze koftiół akademicki św. Anny z grobowcem św. Jana Kantego (zm. r. 1473) i pomnikiem Kopernika; koftiół Dominikanów, założony przez Iwona Odrowąża, biskupa, r. 1223, z wielu ważnemi nagrobkami, po ostatniej pogorzeli Krakowa (r. 1850) znowu odbudowany; koftiół Franciszkanów, zbudowany przez Bolesława Wstydlwego r. 1238, mieftci grób tego księcia i siostry jego Salomei, królowej halickiej, wdowy po Kolo-manie; koftiół św. Piotra pojezuicki, założony przez Zygmunta IIIgo r. 1597, z grobem Piotra Skargi (zm. r. 1612); na Kazimierzu przedmieftciu koftioły św. Katarzyny Augustyanów i Bożego Ciała kanoników lateraneńskich, wzniesione przez Kazimierza W., tudzież św. Stanisława (pierwotnie św. Michała) na skalistym wzgórszu (na Skałce) nad Wisłą, w którym zabity został biskup krakowski, Stanisław Szczepanowski, z klasztorem Paulinów, założonym za staraniem znanego historyka Jana Długosza.

W pobliżu Krakowa leżą: **Łobzów**, wieś, niegdys miejsce pobytu Kazimierza W. **Bielany** nad Wisłą na stromej skale z klasztorem Kamedułów św. Romualda, pochodzącym z początku 17 wieku. **Mogiła** nad Wisłą z klasztorem Cystersów i mogiłą Wandy. Inne miejsca ważniejsze w wielkim księstwie krakowskim są: **Balice** miały zamek Firlejów (z wieku 16). **Krzyszowice** nad Rudawą mają zdroje siarczane i żelaziste i wzorowe gospodarstwo hr. Artura Potockiego. **Tenczynek** ma wielki browar. **Tenczyn**, szczątki okazałego zamku Tenczyńskich z r. 1320 na stromym wzgórszu porfirowym. **Czerna**, koftiół i klasztor Karmelitów bosych, wśród skał i lasów. Czerna wraz z **Dębnikiem** mają łomy marmuru. Bliżej Wisły: **Alwernia** w okolicy lesistej z klasztorem Bernardynów. **Lipowiec** z zwaliskami starożytnego zamku biskupów krakowskich, używanego niegdys na więzienie. **Czernichów** nad

Wisłą z szkołą rolniczą. Od Krzeszowic aż ku Przemszy ciągną się pokłady węgla kamiennego, dobywanego w **Jaworznie, Dąbrowie, Sierszy**. Kopalnie galmanu znajdują się w **Sierszy, Dąbrowie, Niedzieliskach**.

Po prawej stronie Wisły: **Oświęcim**, nieopodal uścia Soły do Wisły, z zwaliskami starożytnego kościoła Dominikanów i zamku książęcego nad samą Solą, liczy 3900 mieszkańców. **Zator** nad Skawą z pięknym zamkiem Potockich i kościołem, dawnych sięgającym wieków. **Tyniec**, wieś z zwaliskami starożytnego opactwa Benedyktynów na stromej skale nad Wisłą. **Podgórze**, liczące 4200 mieszkańców, powstało po r. 1772 z kilku domków drewnianych, należących do wsi Ludwinowa, a od położenia swego u stóp Krzemionek, Podgórzem zwanych, z Krakowem pięknym mostem kamiennym połączone, stanowiące z nim prawie jedną całość, ma fabryki (młyn parowy, cegielnie, piece do wypalania wapna i gipsu, garbarnie). Nad miastem starożytny kościółek św. Benedykta, kopiec Krakusa i silne fortyfikacje po skalistych wzgórzach wapiennych. **Swoszowice** z kopalniami siarki, dostarczającemi rocznie 12.000 cetnarów. **Wieliczka**, licząca 6100 mieszkańców, z największemi w Europie kopalniami soli kamiennej, dostarczającemi rocznie miliona cetnarów. Kopalnia zajmuje przestrzeń 35.000 sążni kw. (około 66.366 m.); komory, korytarze i ganki podziemne w 3 piętrach tej kopalni, mają razem wzięte 7 mil (tj. około 52 Km.) długości. **Bochnia** niedaleko Raby, liczy 7500 ludności, ma kopalnie soli mniejszych rozmiarów od wielickich. Sól z kopalni bocheńskiej już z końcem 12, z kopalń wielickich w pierwszej połowie 13 wieku była znaną. **Niepołomice** na zachodnim rąbku puszczy niepołomickiej, dostarczającej potrzebnego dla salin w Bochni i Wieliczce drzewa. **Uście solne** nad uściem Raby do Wisły, z składami soli z kopalni bocheńskiej, przeznaczonej do spławu Wisłą, która odtąd jest spławną większemi statkami. **Baranów** nad Wisłą, pamiętny soborem ewangelików polskich r. 1604, miał także drukarnię około r. 1640. **Dzików** z kościołem Dominikanów z obrazem Panny Maryi, czczonym szczególniej od flisaków, modlących się o pomyślną żeglugę na Wiśle, i pię-

knym zamkiem hr. Tarnowskich z bogatemi zbiorami sztuki, starożytności i biblioteką.

W dorzeczu Wisły między Dunajcem a Wisłoką dolną: **Dąbrowa** z wielkimi jarmarkami na konie. **Radomyśl** z targami na trzodę, płótno i zboże. Między Wisłoką a Sanem dolnym **Kolbuszowa**, słynęła dawniejszemi czasy z cennych wyrobów stolarskich i ślusarskich.

Nad rzeką Białą: **Biała** naprzeciw szląskiego Bielska, liczy 5500 mieszkańców, prowadzi znaczny handel, ma fabryki sukna, przędzalnie, farbiarnie, młyn parowy. W pobliskim **Lipniku**, wsi, której część tworzy przedmieście Białe, jest fabryka likierów. Nad Sołą: **Węgierska Górka** z hutami żelaza. **Żywiec** nad uściem Koszarawy do Soły, ma 4600 mieszkańców. W pobliżu **Obszar** z kuźnicami żelaza. Na pobliskiej górze **Grojecem** zwanej ślady warownego niegdyś zamku zburzonego w 15 wieku. **Kęty**, pierwotnie osada niemiecka Liebenwerde zwana, miejsce urodzenia św. Jana Kantego (1412—1473).

Nad Wieprzówką **Andrychów**, w okolicy wyrabiającej wiele płótna.

Nad Skawą **Sucha** z hutami żelaznemi.

W dorzeczu Skawiny: **Kalwarya zebrzydowska**, klasztor Bernardynów przez Mikołaja Zebrzydowskiego na stoku góry Żar r. 1603 założony, z mnóstwem mniejszych i większych kaplic i kościółków przypominających miejsca pamiętne z historyi męki i śmierci Zbawiciela, miejsce pobożnych pielgrzymek. U stóp góry powstało miasteczko **Kalwarya Lanckorona** z zwaliskami obronnego zamku zbudowanego przez Kazimierza W., w którym przebywał Mikołaj Zebrzydowski podczas rokoshu r. 1606 i w którym się trzymał Wojciech Łaski roku 1576, zwolennik cesarza Maksymiliana, ubiegającego się wraz z Stefanem Batorym o tron polski. Nad Skawiną **Skawina** z szczątkami zamku Kazimierza W.

Nad Rabą **Rabka** z zdrojami leczniczemi jodowo-słonymi. **Dobczyce** z szczątkami obronnego zamku, w którym dziejopisarz polski Długosz (zm. r. 1480) przez dłuższy czas przebywał.

W dorzeczu Raby: **Szczyrzyce**, z klasztorem Cystersów z 13 wieku.

W dorzeczu Uszwicy: **Wiśnicz** z zwałiskami zamku książąt Lubomirskich i kościołem pokarmeliickim, mieszczącym groby téj rodziny. Budynek klasztorny zamieniono na dom kary. **Okocim** ma wielki browar. **Szczepanów**, miejsce urodzenia św. Stanisława (r. 1030).

Nad Dunajcem lub w pobliżu tej rzeki: **Zakopane** u stóp Tatr z kopalniami i kuźnicami żelaza. **Nowy targ**, liczący 4600 mieszkańców, targowica górali tatrzańskich. **Czorsztyn** naprzeciw węgierskiej **Niedzicy**, z zwałiskami starożytnego zamku. Między Czorsztynem a **Krościenkiem** Dunajec przerzyna się przez Pieniny. **Szczawnice**, z zdrojami szczawnymi i zakładem kąpielowym. **Stary-Sącz**, liczący 3700 mieszkańców, ma klasztor Klarysek założony przez św. Kunegundę, która w nim żywota dokonała. **Nowy-Sącz**, liczący 9300 mieszkańców, założony r. 1294 za czasów Wacława, króla czeskiego i polskiego, z szczątkami zamku nad Dunajcem, który podczas wojen szwedzkich odpierał napady Szwedów, a w którym podczas wojen kozackich usadowił się partyzant Napierski roku 1651. Od Sącza Dunajec staje się spławnym. **Zakluczyn**. W okolicy tej kwitnął niegdyś Arynizm. W pobliskich **Lusławicach** jest nagrobek założyciela sekty Aryanów, Fausta Socyna (zm. r. 1604). **Melsztyn**, szczątki starożytnego zamku. **Wojnicz** z licznymi młynami na Dunajcu. Pod Wojniczem r. 1655 Szwedzi odnieśli zwycięstwo.

Nad Popradem lub nieopodal niego i w dorzeczu tej rzeki: **Tylicz**, **Krynica Sołotwina** i **Rzegiestów** z obfitymi szczawami żelazistymi.

Nad Białą, dopływem Dunajca: **Grybów**, pierwotnie osada niemiecka, Grünberg zwana, ma wiele tkaczy. **Cieźkowice** z targami na płótno. **Tarnów**, liczący 21.700 mieszkańców, ma starożytny ratusz i kościół katedralny w stylu ostrołukowym, z okazałymi pomnikami Jana Tarnowskiego, zm. r. 1561, książąt Ostrogskich i Tarłów. Na pobliskiej górze za miastem wznosi się starożytny drewniany kościółek

św. Marcina, od którego i góra ta ma swe nazwisko. Tarnów ma fabrykę machin rolniczych, tartak parowy i młyn parowy. Pod Tarnowem **Gumniska** z pałacem księżąt Sanguszków. **Kawęczyn** i **Grabowiec**, wsie z tkaczami, blichami i maglami.

Nad Ropą, dopływem Wisłoki, na brzegu zachodnim: **Gorlice**, dawna osada Lużyczan, ma wiele tkaczów. **Biecz** słynął dawniejszemi wieki z okazałych budowli swoich w stylu ostrołukowym i z zamożności mieszkańców, dlatego też małym Krakowem nazwany, miejsce urodzenia historyka polskiego Kromera (r. 1512).

Nad Jasielą, dopływem Wisłoki, na brzegu wschodnim: **Dukla**, liczy 3000 mieszkańców, ma kościół Bernardynów na wzgórzu, prowadzi handel znaczny płótnem i winem węgierskiem. **Jasło**, powyżej uścia Jasieli do Wisłoki, a poniżej pałączenia się Ropy z Wisłoką, w powabnej okolicy międzygórskiej.

Nad Wisłoką: **Żmigród** ma wiele tkaczów. **Mielec** z targami na zboże, trzodę i płótno. W okolicy górnej Wisłoki są źródła naftowe (w Gorlicach, Charkówce i indziej).

W dorzeczu Sanu, mianowicie między Wisłokiem i jego dopływami leżą: **Rymanów** nad Morawą, dopływem Wisłoka, z starożytnym kościołem. **Iwonicz** z zdrojami jodowemi i zakładem kąpielowym. **Krosno** nad Wisłokiem, pierwotnie niemiecka osada Crossen, w nadrzecznej dolinie między górami, w okolicy bardzo powabnej, z starym kościołem Franciszkanów. **Rzeszów** nad Wisłokiem, liczy 9200 mieszkańców, z starym zamkiem na wzgórzu za miastem, obróconym dziś na więzienie. Znane są wyroby tutejsze z tombaku (rzeszowskiego złota), koleczyki, pierścionki i tym podobne rzeczy. Miasta i miasteczka w okolicach podgórskich mają targi na płótno, zboże, bydło i rękodzielnictwo, jak przędzalnię (w Krośnie) i tkactwo (w Krośnie i Rzeszowie), tokarstwo, grzebieciarstwo (Brzozów), handel winem (Krosno). Okolice Krosna, Dukli i Jasła doznały r. 1472 do 1476 najazdu wojsk króla węgierskiego Macieja Korwina, Rzeszów i okolice zostały nawiedzone podczas wojny szwedzkiej w roku 1656 do 1662.

Łańcut z cukrownią i fabryką likieru. Nieopodal uścia Wiśłoku do Sanu **Grodzisko** z targami na płótno. Nad dopływami Wiśłoku na prawym brzegu **Tyczyn** nad Strugiem z młynem parowym. **Kańczuga** nad Mleczką; mieszkańcy są druciarze. **Próchnik**, którego mieszkańcy trudnią się sprzedażą obuwia i wędliny. **Przeworsk** nad Mleczką z okazałym zamkiem i kościołem, z grobami przeworskiej linii książąt Lubomirskich, ma przędzalnię i warsztaty tkackie (drelichów i bawełny).

W dorzeczu górnego Sanu: **Bukowsko**, ma targi na bydło i zboże. **Lisko** nad Sanem, ma starożytny kościół. **Sanok** nad Sanem, liczący 3500 mieszkańców, z zamkiem starożytnym na wzgórzu, miejsce urodzenia Grzegorza z Sanoka (r. 1424). Biskup unicki przemyski używa tytułu biskupa sanockiego i samborskiego. **Mrzygłód** i **Dynów**, oba nad Sanem, mają targi na płótno, również **Bircza** nad Słupnicą, opodal od Sanu. **Tyrawa wołoska** nad Tyrawką, ma pokłady węgla. Osady na Podgórzu sanockim powstały przez osiedlenia na prawie wołoskiem. Koloniści karczowaniem lasów zdobywali sobie pola uprawne. **Dubiecko** w górzystej okolicy nad Sanem, w 16 wieku własność Stadnickich, miało roku 1552 szkołę ewangelicką dla młodzieży szlacheckiej, roku 1620 drukarnię, jest miejscem urodzenia Ignacego Krasickiego (r. 1734), biskupa warmińskiego, znanego poety polskiego. **Krasieczyn** nad Sanem, majątność książąt Sapiechów, ma pałac z 16 wieku, zbudowany przez Krasickich w stylu ostrołukowym. **Przemysł** nad Sanem amfiteatralnie na stoku wzgórz zbudowany, ma 15.200 mieszkańców, najstarsze miasto Czerwonej Rusi, z szczątkami starożytnego zamku z czasów Jagiellonów na Capięj górze, ma kilka kościołów budowy ostrołukowej, starożytną katedrę łacińską z czasów Jagielly, katedrę ruską, przerobioną z dawnego kościoła pokarmelickiego. Do r. 1773 istniał tutaj zakład wychowawczy Jezuitów. Przemysł jest jednym z środkowych punktów w sieci kolei galicyjskich, ma dwa młyny parowe i wiele rękodzielnictwa. **Medyka**, niedaleko wschodniego brzegu Sanu poniżej Przemysła, pamiętna z zjazdu Zygmunta I Luksemburczyka

z Władysławem Jagiełłą r. 1412, tudzież z pobytu Władysława Jagiełły r. 1433. Okolice Przemyśla cierpiały przez napady Wołochów r. 1498, Tatarów r. 1624, Kozaków r. 1648, których odpierał Korniakt, mieszczanin lwowski z Żurawicy, od r. 1656 do 1664 przez wojnę szwedzką.

Niżej Przemyśla nad Sanem **Radymno** z wyrobami porozów, sieci, włóków. Do Radymna i Przeworska sięgały spustoszenia Wołochów r. 1498. **Jarosław**, liczący 11.200 mieszkańców, w okolicy urodzajnej, prowadzi handel woskiem, niemi, płótnem, zbożem. Dawniejsze czasy odbywały się tutaj słynne jarmarki na towary kolonialne, na które zjeżdżali się kupey z Niemiec i z dalekiego wschodu. Z wielu dawniejszych kościołów i klasztorów pozostały fara i klasztor Dominikanów przeniesionych z Przemyśla. Dzieje Jarosławia ściśle się wiążą z dziejami Przemyśla. **Sieniawa** z zamkiem starożytnym, majątność książąt Czartoryskich z bogatą biblioteką. Stąd jest San spławny. Do żeglugi na Sanie używano dawniejsze czasy wyrabianych w lasach Podgórze statków zwanych dubasami i skutami. **Leżajsk** ma klasztor z kościołem Bernardynów z największymi i najozdobniejszemi w kraju organami. **Ulanów** nad uściem Tanwi do Sanu, ze składem zboża i soli, przystań dla żeglugi na Sanie, Gdańskiem galicyjskim przezwany.

W dorzeczu Wiaru, pobocznej rzeki Sanu, wpadającej do niego z prawego brzegu poniżej Przemyśla. **Dobromil** nad Wyrwą z klasztorem Bazylianów, w którym wiele wizerunków słynnej rodziny Herburtów. W pobliżu Dobromila zwaliska starożytnego zamku Herburtów. **Lacko** koło Dobromila, ma żupę solną. **Paclaw** z klasztorem Franciszkanów i tak zwaną **Kalwaryą paclawską**, miejscem bardzo uczęszczanem przez pobożnych pielgrzymów.

W dorzeczu Wiszni, wpadającej na wschodnim brzegu do Sanu: **Mościska** z wielkim niegdyś klasztorem Dominikanów, obróconym na koszary wojskowe, ma jarmarki na konie i płótno. **Sądowa Wisznia** nad Wisznią, z klasztorem Reformatów na wzgórzu za miastem. **Jaworów** nad Szklm rzeczułką, liczy 8700 mieszkańców, w okolicy leśnej, nie-

gdys ulubione miejsce pobytu króla Jana III. Mieszkańcy trudnili się dawniej rozmaitemi rzemiosłami, które dotąd po części pozostały, tak wyroby sieci i rogóz. Stąd sprowadzają do Lwowa ryby i wędliny. **Szkło** z zdrojami siarczanemi i zakładem kąpielowym.

W dorzeczu Lubaczówki, spływającej do Sanu: **Niemirów** z zdrojami siarczanemi. **Lubaczów** nad Lubaczówką, jedno z dawniejszych miast na Czerwonej Rusi, miało zamek obronny. **Milków** nad dopływem Lubaczówki na brzegu północnym, w okolicy lesistej z hutą szklaną.

W dorzeczu Tanwi, która w Galicyi wytryskując, po krótkim biegu za granicę kraju odpływa, stamtąd znowu do Galicyi wraca i pod Ułanowem do Sanu się wlewa: **Narol** nad Tanwią, r. 1648 przez Kozaków zdobyty, i **Lipisko**, miejsce urodzenia dziejopisarza Stanisława Sarniekiego.

W dorzeczu Bugu, mianowicie w dorzeczu Pełtwi zdążającej do Bugu, od zachodu: **Dźwinogród**, dziś wieś dwie mile od Lwowa, był jednym z najdawniejszych grodów Czerwonej Rusi, siedzibą jej książąt jeszcze z końcem 11 stulecia. **Winniki** niedaleko Lwowa, z fabryką tytoniu. **Dublany** z szkołą rolniczą. **Gliniany** miały niegdyś zamek królewski. W pobliżu wiele mogił. **Złoczów** liczy 7300 mieszkańców, z zamkiem króla Jana IIIgo, dziś obróconym na koszary. Miasto ucierpiało przez wojnę kozacką r. 1648 i przez zagony tureckie od r. 1672 do 1699. **Kulików** wyrabia miody. **Milatyn**, miejsce pobożnych pielgrzymek bardzo uczęszczane.

W dorzeczu Raty, płynącej od zachodu do Bugu: **Żółkiew** nad Świnią, liczy 5800 mieszkańców, niegdyś własność rodziny Sobieskich, z wspaiałą kolegiatą, w której znajdują się nagrobki marmurowe niektórych członków tej rodziny i z historycznemi obrazami, przedstawiającemi odsiecz Wiednia, ma klasztor z archimandryą Bazylianów. Na wzgórzu Haraj za miastem w uroczem położeniu stał pałacyk królewski Jana III. W pobliżu Żółkwi pokłady kamiennego węgla. **Glińsko**, wieś koło Żółkwi, z największą w Galicyi fabryką fajansowego naczynia. **Krechów**, wieś w okolicy lesistej, z klasztorem Bazylianów. **Magierów** nad Białą z szczytkami okopu.

W pobliżu rozbity został Jerzy II Rakoczy ¹⁾ r. 1657 przez Stefana Czarneckiego. **Kamionka wołoska** z pokładami węgla brunatnego. **Potylicz** u stóp wzgórza, na którem stało niegdyś stare zamczysko, z fabryką naczyń fajansowego.

Nad Ratą: **Rawa ruska**, licząca 5000 mieszkańców, pamiętna zjazdem Augusta II z Piotrem Wielkim, carem moskiewskim, r. 1698, prowadzi handel naczyniami fajansowymi, mydłem, świecami. **Mosty wielkie**, na cześć Zygmunta II Augusta także **Augustowem** zwane, z śladami rudy żelaznej. W okolicach leśnych nad Ratą i Bugiem wyrabiają tu i ówdzie potaż i szkło, palą wapno, wydobywają węgiel. Nad Żofokią **Lubica**, zamieszkała przez kniaziów-szlachtę z czasów panowania w Bełzie książąt mazowieckich. **Bełz** na równinie, liczy 3500 mieszkańców, jedno z najdawniejszych miast Czerwonej Rusi, stolica udzielnych książąt od wieku 12 do 15, miało zamek na kępie między moczarami, którego nie mogła osiągnąć żadna strzała tatarska, pamiętny oblężeniem Kazimierza W. i Ludwika, króla węgierskiego, podczas wojen litewsko-polskich o Ruś halicką (Czerwoną) w wieku 14. W okolicy wiele mogił.

Nad Wareżanką wlewającą się do Bugu na samej granicy Galicji: **Wareż**, miasto graniczne, miało w ostatnich latach istnienia Rzeczypospolitej polskiej zakład wychowawczy pod przewodnictwem Pijarów.

Nad samym Bugiem: **Busk** nad ujściem Pełtwi, w okolicy lesistej i bagnistej, dla wielu mostów galicyjską Wenecją przewany, liczy 5000 mieszkańców, jedno z najdawniejszych miast na Czerwonej Rusi. **Kamionka strumiłowa** liczy 5000 mieszkańców, ma młyn i tartak parowy, prowadzi handel bydłem i rybami. **Dobrotwór** w okolicy lesistej. **Krystyampol** z klasztorem Bazylianów. **Sokal** z klasztorem Bernardynów, zbudowanym na kształt twierdzy. Lasowe gospodarstwo, ociosywanie desek i spławianie drzewa Bugiem są zatrudnieniem mieszkańców tych okolic. Okolice Sokala pamiętne z czasów wojen szwedzkich r. 1662 i 1702 i z wojny

¹⁾ Wym. *Rakocy*.

kozackiej r. 1649 i 1655. Na polach Sokala r. 1519 pobili Tatarzy Konstantyna, księcia z Ostrogu. Na wschód od Sokala **Tartaków**, za czasów Polski odbywały się tutaj słynne jarmarki, na które zjeżdżali się kupcy z Niemiec i wschodu. W zeszłym wieku była tutaj także drukarnia żydowska. W sąsiednim Sokalu i w innych miastach tych stron, niegdyś handlowych, istniały dawniej ogromne oberże dla składu towarów i mieszczona się kupców przybywających na jarmarki.

W dorzeczu Styru, spływającego do Prypeci. **Olesko** z zamkiem na wzgórzu, miejsce urodzenia króla Michała Wiszniowieckiego i Jakóba Sobieskiego roku 1629, pamiętne bitwą między Władysławem Jagiełłą a Świdrygiełłą r. 1332. **Łopatyn**, stary gród téj okolicy, znany z ugód książąt litewskich z Kazimierzem W. z czasów walk o Wołyn między Polską a Litwą. Dziś Łopatyn jest wiejską osadą liczącą 2000 mieszkańców. **Brody** liczące z przedmiejskimi wsiami do 20.000 mieszkańców, z nich dwie trzecie Żydów, miasto handlowe, mają składy wełny sprowadzonej z Rossyi i towarów jedwabnych, są wraz z okolicą do granicy rosyjskiej przyległą od r. 1779 miastem wolnem od cła przywozowego. Brody mają kilka fabryk, młyn parowy, przędzalnię parową. Miasto, między piaskami z jednej, a już po części wyschłemi moczarami z drugiej strony położone, było obwarowane; stąd też szczątki okopów miejskich i obronnego muru zamkowego.

W dorzeczu Ikwy, płynącej do Styru na południe od Brodów: **Podkamień**, ma 2500 mieszkańców, u stóp góry, na której wznosi się klasztor Dominikanów z kościołem, z pięknym widokiem na pobliskie okolice rosyjskiego Wołynia. Osady od Podkamienia aż po Kamieniec podolski w wieku 17 opuszczone od mieszkańców porastały borami, gdyż Turcy trzymający Kamieniec wysyłali od 1672 do 1699 rok w rok w te strony pustoszące zagoni.

Na roztoczu Styru i Bugu **Podhorce** z zamkiem starym, dobrze zachowanym, w którym się znajduje wiele starożytności, z kościołem, zbudowanym w stylu greckim. W po-

bliżu Podhorzec monaster Bazylianów obok znacznych okopów i mogił w miejscu dawnego grodu ruskiego **Pleśniska**, zburzonego przez Tatarów r. 1241. Pleśnisko r. 1187 zdobyte przez Węgrów, którzy następnie po raz pierwszy opanowali Halicz. Dorzecze Styru ma liczne osady, niegdyś miasta, dziś do wsi podobne, w których odbywają się targi na bydło i płody surowe. Takimi są: **Sokołówka**, **Toporów**, **Leszniów**, **Szczurowice**, **Stojanów**. Okolice Styru urodzajne, miejscami piaszczyste, a przeważnie lesiste.

W dorzeczu Dniestru, mianowicie nad samym Dniestrem, leżą: **Stare miasto** czyli **Stary Sambor**, liczący 3100 mieszkańców. **Spas**, niegdyś stary monaster Bazylianów św. Spasa. **Sambor** (Nowy), ma 11.700 mieszkańców, klasztor Bernardynów, sprowadzonych przez Jana Kapistrana w 15 wieku, jest ekonomią skarbową, ma jedno przedmieście zamieszkałe wyłącznie przez Mazurów, był mieszkaniem królowej Bony, żony Zygmunta I, od której wielu względów doznawał. Dymitr Samozwaniec znalazł tutaj na dworze starosty i żupnika samborskiego Jerzego Mniszka 1605 r. gościnne przyjęcie. **Straszewice**, letnie mieszkanie biskupów przemyskich obrz. gr. **Kołodruby**, wieś wśród moczarów, na których przebywa wiele ptactwa wodnego. **Żurawno**, liczące 3000 mieszkańców, pamiętne oblężeniem przez Turków Jana Sobieskiego, stojącego tutaj obozem i zawarciem pokoju roku 1676, którym część Podola została zwrócona Polsce. W Żurawnie budują galary do spławu na Dniestrze. **Halicz**, przy uściu Łukwi do Dniestru, był od r. 1141 do r. 1255 stolicą udzielnych książąt halickich; od niego dzisiejsza Galicya przybrała nazwisko; ma osadę Karaimów, sekty żydowskiej nie uznającej talmudu, sprowadzonych przez Stefana Batorego, starożytną ruską cerkiew i opodal starożytny kościół św. Stanisława (pierwotnie cerkiew św. Pantalemona) przy uściu Łomnicy do Dniestru. R. 1216 odbyła się w Haliczu koronacja Kolomana, królewicza węg. na króla halickiego, i zaślubionej mu Salomei, córki Leszka Białego, księcia krakowskiego. Błonie po lewej stronie Dniestru, pamiętne zwycięstwem Mściśława, księcia nowogrodzkiego nad Węgrami r. 1219. Na wzgórzu sterczą

szczałki zamku będącego niegdyś w posiadaniu wojewody multańskiego Eliasza około 1430 roku, a przebudowanego w wieku 17. **Maryampol**, z klasztorem sióstr miłosierdzia. **Uście zielone** nad uściem Knihyni, dawniej miasto obronne. **Czernelica** z zamkiem obronnym, w którym król Jan Sobieski podczas wojny z Turkami często przebywał. **Zaleszczyki** na półwyspie Dniestru, w pięknym położeniu, mają 5200 mieszkańców, targi na bydło, są stacją handlu zbożem i drzewem, spławianem na Dniestrze. **Uście biskupie** z cukrownią. **Mielnica**, ma targi na płody rolnicze. **Okopy** między Zbruczem a Dniestrem, dawniej twierdza św. Trójcy, zbudowana przez Stanisława Jabłonowskiego, wojewodę ruskiego, celem odebrania z rąk tureckich pobliskiego Kamieńca.

W dorzeczu Dniestru, mianowicie nad dopływami od zachodu i północy i między niemi leżą: Nad Leniwą **Lawrów**, z klasztorem Bazylianów. W zgorzałej 1767 r. cerkwi klasztornej spoczywały zwłoki księcia Lwa, założyciela Lwowa, w trumnie srebrną blachą pokrytej. Nad Strwiążem i w jego dorzeczu: **Starasól** z solankami i źródłem naftowem. **Fulszтын**, dawniej własność Herburtów, których grobowce znajdują się w tamtejszym kościele. Nad Wiszenką **Rudki** w okolicy uprawiającej wiele lnu i konopi. Nad Wereszycą, łączącą z sobą największe stawy w okolicy Lwowa. **Janów** w okolicy lesistej nad stawem. W pobliżu **Stradecz**, także nad stawem, z pieczarą. **Gródek** nad wielkim stawem, liczy 8900 mieszkańców, pamiętne niepomyślnemi utarczkami z Bohdanem Chmielnickim r. 1655, tudzież śmiercią króla Władysława Jagielly r. 1434, ma targi na bydło i konie. **Czerlany**, między dwoma stawami z papiernią. W sąsiedztwie **Lubień** z zdrojami siarczanemi. **Komarino** nad stawem, niegdyś posiadłość książąt Ogińskich, pamiętne klęską Turków roku 1524 i utarczkami Jana Sobieskiego z Tatarami r. 1672. Nad Szczerką **Szczerzec**, ucierpiał podczas wojny szwedzkiej roku 1662. **Drohowyż** nieopodal Dniestru z zakładem dla kształcenia rękodzielników, fundowanym przez hr. Skarbka. **Mikołajów** z łomami kamienia. **Rozdół**, założony w gęstych niegdyś borach królewskich, ma klasztor i kościół Karmelitów.

Nad Bóbrką, łączącą kilka stawów, **Bóbrka**, niegdyś z zamkiem Jagiełły, liczy 3580 mieszkańców, ma targi na przędzę, płótno i płody surowe.

Nad Gniłą Lipą i w jej dorzeczu: **Uniów**, nieopodal źródłowisk Lipy nad małym zachodnim dopływem jej, wieś wśród lasów, miała niegdyś klasztor bazyliński (archimandryą) z drukarnią. Raz w rok odbywają się tutaj walne jarmarki. Nad samą Lipą **Przemysłany**. Mieszkańcy trudnią się rękodzielnictwem i wyrabianiem grubego sukna. **Rohatyn** liczący 4500 mieszkańców, z pokładami gipsu w pobliżu i górą stożkową, zwaną Czartowską. **Bursztyn**, z łomami alabastru, pamiętny klęską Tatarów r. 1629. Nad Żłotą Lipą **Gołogóry** z wielu mogiłami, pamiętne bitwami z Tatarami roku 1444. **Pomorzany** liczą 3800 mieszkańców; miejsce pobytu króla Jana Sobieskiego w ostatnich latach życia swego. **Krasnopuszcza** z klasztorem Bazylianów wśród lasu. **Brzeżany** nad wielkim stawem, liczą 9300 mieszkańców, mają piękny kościół i stary zamek Sieniawskich, dziś obrócony na koszary, z grobami członków tej rodziny, aryańskiego i katolickiego wyznania. W okolicy Pomorzana, nad zachodnim dopływem Lipy **Dunajów**, pamiętny obroną przeciw Tatarom r. 1474, którą dowodził słynny arcybiskup lwowski, Grzegorz z Sanki. Nad wschodnim dopływem Lipy **Hodów**, wieś z pomnikiem na pamiątkę zwycięstwa, odniesionego tutaj nad Tatarami r. 1694.

Nad Koropcem, łączącym cały szereg stawów: **Podhajce**, liczące 4600 mieszkańców, niegdyś obronne, r. 1675 przez Ibrahima baszę zdobyte i zniszczone. **Monasterzyska** z fabryką tytuoiu.

Nad Strypą: **Zborów**, liczący 3300 mieszkańców; pamiętny oblężeniem przez Chmielnickiego r. 1649 i zawartym tutaj w szopie traktatem zborowskim. **Zarwanica**, miejsce bardzo uczęszczanych pielgrzymek. **Buczacz**, liczący 8000 mieszkańców, z klasztorem Bazylianów na wzgórzu, pamiętny pokojem r. 1672 z Turkami zawartym, którym odstąpiono Turcyi Kamieniec z Podolem i część Ukrainy. Nad Olchowcem, wschodnim dopływem Strypy, **Jazłowiec**, na wzgó-

rzę z zwaliskami zamku obronnego na skale wśród wzgórz, Palmirą Podola zwanego, gniazdo Jazłowieckich, dostał się r. 1672 w ręce tatarskie, zdobyty napowrót przez Jana Sobieskiego r. 1684, miał niegdyś liczną osadę ormiańską i był siedzibą biskupów ormiańskich.

Nad Dżurynem, nieopodal uścia tej rzeczki do Dniestru, **Czerwonogród**, w kotlinie między wzgórzami w okolicy bardzo powabnej, z łomami czerwonego piaskowca, ponętny wodospadem Dżuryna i zwaliskami obronnego zamku.

Nad Seretem, płynącym przez cały szereg stawów: **Załoście**, nad stawem, z kościołem, mieszczącym groby niektórych książąt Wiszniowieckich ¹⁾. **Tarnopol** nad stawem, liczący 20.000 ²⁾ mieszkańców, poniekąd główne miasto Podola galicyjskiego, z klasztorem i zakładem wychowawczym Jezuitów, prowadzi znaczny handel końmi i surowymi płodami Podola. **Buczniów z Chodaczkowem**. Tutaj krzyżowały się niegdyś gościńce z Podola, Pokucia, Wołynia. **Mikulińce i Strusów**, mają targi na płody podolskie, zboże, wełnę, miód, wosk. Mikulińce mają wzorową stadninę koni arabskich. W sąsiedztwie Mikuliniec i na zachód od nich **Konopkówka** z zdrojami siarczanymi. **Czortków** w pięknej okolicy, ma targi na surowe płody Podola. **Jagielnica** nad zachodnim dopływem Seretu, uprawia wiele tytoniu. W okolicy pokłady alabastru, a poniżej Jagielnicy nad Seretem w wapieniu pieczary. **Ułaszkwecce** z rocznym jarmarkiem na konie, surowe płody i zakrajowe wyroby galanteryjne. **Bileze** z pokładami gipsu i alabastru. Nad Gniezną, wschodnim dopływem Seretu, **Zbaraż**, liczący 7100 mieszkańców, z zwaliskami obronnego zamku, często oblęganego przez Turków po zdobyciu Kamieńca, a który po walecznej obronie dopiero roku 1675 zdobyli, pamiętny także bitwą z Kozakami roku 1649. Mieszkańcy Zbaraża trudnią się handlem wędliną. Nad uściem Gniezny do Seretu **Trębowla**, licząca 5300

¹⁾ Grobowce książąt Wiszniowieckich znajdują się w cerkwi tak zwanej zamkowej w Wiszniowcu na Wołyniu. ²⁾ Brachelli podaje na rok 1877 21,779.

mieszkańców, w dolinie powabnej wśród wzgórz, z szczątkami zamku na skale, pamiętną waleczną obroną Zofii Chrzanowskiej przeciw Turkom r. 1675. W pobliżu zwaliska bazylińskiego klasztoru. Trębowa ma słynne łomy kamienia czerwonego i czarnego.

Nad Nieławą i w pobliżu leżą miasteczka dosyć ludne, jak **Kopyczyńce**, liczące 5800 mieszkańców, **Borszczów**, liczący 3600 mieszkańców, ma targi na płody Podola. **Jezierzany**, na wzgórzu, od jezior niewysychających tak nazwane, leżały niegdyś przy trakcie wiodącym z żup pokuckich w głąb Podola i Ukrainy.

Nad Zbruczem **Podwołoczyska** z wielkimi składami towarów przy kolei tarnopolskiej, wiodącej na Podole rosyjskie. **Skała**, miasteczko liczące 5000 mieszkańców, miało niegdyś zamek obronny. Mieszkańcy tych miast nadgranicznych trudnią się rękodzielnictwem, wyrabianiem grubego sukna i narzędzi rolniczych.

Nad Gniłą, zachodnim dopływem Zbrucza, **Skałat** nad stawem, liczący 4600 mieszkańców, **Grzymałów** z młynem parowym, **Husiatyn** nad Zbruczem, poniżej uścia Gniły, liczący 4400 mieszkańców, miasteczka pamiętne zwycięstwami Jędrzeja Potockiego nad Turkami w czasie wyprawy wiedeńskiej 1683.

Nad Bystrzycą: **Podbuż** nad górną Bystrzycą, ma tartak parowy. Ponad Tyśmienicą i w jej dorzeczu: **Drohobycz**, licząca 16.900 mieszkańców, ma piękny kościół ostrołukowej budowy z czasów Jagiełły, klasztor i cerkiew Bazylianów, warzelnię soli, fabryki kamfyny. Przedmieszczenie trudnią się wyrobem prostego obuwia. Drohobycz utrzymuje targi na bydło i surowe płody, prowadzi handel winem, płótnem i innymi towarami, jest najbogatszą gminą w całym kraju. **Borysław** z obfitymi źródłami nafty i pokładami wosku ziemnego. **Truskawiec** z zdrojami mineralnymi i zakładem kąpielowym. **Stebnik** nad Słonicą z warzelnią soli.

Nad Stryjem i w jego dorzeczu: **Turka**, miejsce żętyczne, ma targi na płody surowe. **Urycz** z malowniczymi

skalami, w pobliżu ślady dawnego grodu. **Skole** nad Oporem zlewającym się na brzegu południowym do Stryja, ma huty żelazne. **Stryj**, 9900 mieszkańców, w powabnym położeniu na równinie, był niegdyś własnością Jana Sobieskiego, ucierpiał wiele podczas pochodu Jerzego II Rakoczego do Polski 1657, ma targi na bydło i płody surowe. **Kochawina**, nieopodal dolnego Stryja, miejsce pobożnych pielgrzymek bardzo uczęszczane. **Żydaczów** nieopodal uścia Stryja do Dniestru, dawniej obrotne, niegdyś własność Świdrygiełły, brata króla Jagiełły, ma rudę żelazną, zwaną murzynką, targi na bydło i potrzeby rolnicze.

Nad Świecą i w jej pobliżu: **Węldzisz** nad Świecą. **Mizuń** nieopodal uścia Mizuńki do Świecy, z hutami żelaznymi. Węldzisz ma także hutę miedzianą i fabrykę machin. Mizuń odlewnie naczyń żelaznych. **Hoszów** z klasztorem i cerkwią Bazylianów na stromym wzgórzu w zachwycającym położeniu. **Bubniszcze** (Bubniska), wieś na zachód od Sukli zlewającej się do Świecy na brzegu zachodnim. Wysokie pobliskie skały, po części ręką ludzką ociosane, w czasach pogańskich służyły za świątynie. **Bolechów** nad Suklą ma żupę.

Nad Siwką i w jej dorzeczu: **Dolina** z żupą solną. **Kałusz**, liczący 6500 mieszkańców, ma żupę, prowadzi znaczny handel drzewem i prostą odzieżą. Za Kałuszem na północ koło Kopanek mogiła w miejscu, w którym Jan Sobieski r. 1672 pobił na głowę Tatarów. **Wojniłów** ma targi na bydło i płody surowe; mieszkańcy trudnią się przeważnie garmcarstwem.

Nad Łukwicą i w jej dorzeczu: **Kryłos**, w pobliżu Halicza, niegdyś siedziba biskupów unickich, z końcem wieku 16 miał drukarnię rusko-słowiańską.

W dorzeczu Bystrzycy sołotwińskiej i czarnej, łączących się poniżej Stanisławowa w jedną rzekę, mianowicie nad dopływami zachodnimi Bystrzycy sołotwińskiej **Rosulna** z solankami i tartakiem parowym. **Majdan** ma hutę szklaną. **Porohy** mają tartak parowy. **Bohorodeczany**. Mieszkańcy

trudnią się szewstwem i garbarstwem. **Lysiec**. Między mieszkańcami tutejszymi jest wiele Ormian. Nad Maniawką, dopływem Bystrzycy sołotwińskiej na wschodnim brzegu: **Maniawa** nad Maniawką, z pięknym wodospadem w pobliżu zwalisk bazylińskiego klasztoru, Skytem zwanego. Nad czarną (nadworniańską) Bystrzycą: **Pasieczna** z hutami żelaznemi. **Nadwórna** liczy 6800 mieszkańców. **Stanisławów**, liczący 14.500 mieszkańców, od założyciela Stanisława Potockiego (zm. r. 1683) tak nazwany, z pięknym kościołem farnym, w którym się znajdują groby tej rodziny, na placu przed kościołem posąg brązowy, wzniesiony r. 1838 na cześć cesarza Franciszka I. Położenie Stanisławowa, przypierającego przeważnie do Bystrzycy sołotwińskiej na przestronnej równinie, jest nader powabne. **Jezupol** nad uściem Bystrzycy do Dniestru, dawniej Czesybiesami zwany, z kościołem Dominikanów. **Tyśmienica** ma 7200 mieszkańców; między nimi dosyć wiele Ormian, którzy również jak Ormianie w **Łyścu** utrzymują znaczny handel surowymi płodami z Multanami i Wołoszczyzną.

Tłumacz nad Tłumaczkiem, liczy 5100 mieszkańców, ma największą w kraju cukrownię. Nad mniejszymi dopływami Dniestru **Chocimierz**, pamiętny klęską Tatarów roku 1624, **Horodenka** zamieszkała po części przez Ormian, ma targi na bydło i zboże.

Nad Prutem i w jego dorzeczu: **Mikuliczyn** z hutą szklaną. **Dora**, wieś z pięknym wodospadem Prutu. **Delatyn**, miasteczko liczące 4100 mieszkańców, i **Łańczyn**, wieś, w której wyrabiają drewniane naczynia. W obu tych miejscach są żupy. **Kołomyja** z przedmieściem Mariahilf, licząca 16.700 mieszkańców, w urodzajnej równinie nad Prutem, pamiętna złożeniem hołdu Stefana, wojewody wołoskiego, Kazimierzowi Jagiellończykowi na polach tego miasta r. 1485. Kołomyja ma targi na surowe płody Pokucia, mieszkańcy trudnią się garncearstwem. **Zabłotów**, liczący 3200 mieszkańców, uprawia wiele tytoniu i ma skład tytoniu. **Sniatyn**, liczący 10.700 mieszkańców, prowadzi znaczny handel, pamiętny złożeniem hołdu wojewody Multan Aleksandra królowi Władysławowi

Jagielle 1415 r. i powitaniem Stefana Batorego r. 1576 przybywającego z Siedmiogrodu do Polski. Nad Czerniawą, płynącą od północy do Prutu, **Obertyn**, liczący 4900 mieszkańców, pamiętny świetnem zwycięstwem, odniesionem tutaj przez Jana Tarnowskiego, wojewodę ruskiego, nad Piotrem, wojewodą wołoskim, r. 1531. **Gwoździec** ma klasztor Bernardynów. Nad Sopiówką, wpadającą do Prutu na brzegu południowym. **Peczeniżyn** z źródłami nafty. **Pistyń** nad Pistyńką, ma zakład leczenia zimną wodą. **Kosów** nad Rybnicą, z warzelnią soli. Nad Czeremoszem, graniczną rzeką Bukowiny, mianowicie nad zachodniem jego ramieniem, zwanem Czarnym Czeremoszem, w głębi gór karpackich pod Czarną Horą, **Żabie**, wielka wieś huculska, licząca 5000 mieszkańców. **Tudiów** na granicy Bukowiny. Czeremosz tworzy tutaj wodospad. **Kuty** liczące 6000 mieszkańców, między którymi wiele Ormian, prowadzą handel wołami i trzodą; mieszkańcy trudnią się także wyrabianiem skór safianowych i kordybanowych. **Nowosielica** nad Rybnicą z kopalniami węgla kamiennego.

Wszystkich osad w Galicyi według obliczenia z r. 1869 jest 11.373, mianowicie miast 83, miasteczek 230, wsi 11.060. Miasta główne Lwów i Kraków mają rady miejskie i magistraty na podstawie osobnych ustaw wybieralne. Pod względem polityczno-administracyjnym, podzieloną jest Galicya na 74 obwodów.

Księstwo Bukowiny.

§. 18.

Czerniowce na prawym brzegu Prutu, na pochyłości wyżyny, liczą wraz z przyległemi wsiami, przytykającemi do przedmieść, 34.000 mieszkańców ¹⁾, stolica kraju, siedziba najwyższej władzy krajowej, mają uniwersytet z biblioteką i inne zakłady naukowe, towarzystwa dla krajoznawstwa, wiele rękodzielnictwa, prowadzą znakomity handel z sąsiednią Besarabią i Multanami.

¹⁾ Brachelli podaje na r. 1877 40.000 m,

Na północ od Prutu i w jego dorzeczu: **Kocman i Sadogóra**, licząca 4000 mieszkańców, z znakomitym handlem wołami. Na południe od Prutu wielka i rozrzucona wieś **Kuczurmare**, licząca 6700 mieszkańców.

W dorzeczu Seretu: **Seret** nad Seretem, liczący 6500 mieszkańców, stare miasto, przeważnie przez Ormian nieuni-tów zamieszkałe. Nad Suczawą i w jej dorzeczu: **Hadikfalwa**, osada seklerska. **Suczawa**, licząca 7500 mieszkańców, stare, niegdyś obronne miasto z zwaliskami starożytnego zamku dawniej siedziba wojewody multańskiego, wyrabia skóry sa-fianowe i kordybanowe. W dorzeczu Suczawy po stronie północnej: **Białokiernica** ¹⁾, **Klimowce** ²⁾ i **Lipowany**, osady Lipowanów. Po stronie południowej Suczawy, **Putna** z kla-sztorem nieunickim wśród gór i lasów, niegdyś rozsądnik metropolitów multańskich, których siedziba pierwotna znajdo-wała się w Suczawie, ma groby wojewody multańskiego Ste-fana W. (zm. r. 1504) i synów jego Piotra i Bogdana. Okolice Putny ku zachodowi, północy i południu są mało zaludnione. **Suczawica** u źródeł Suczawicy, wlewającej się do Suczawy, z klasztorem nieunickim. W nim grób wojewody Jeremiasza Mohyły. W pobliżu **Fürstental**. osada niemiecka z szklaną hutą. **Radowce** ³⁾, liczące 9000 mieszkańców, ma wielką sta-dninę wojskową. W tutejszej cerkwi sobornej grobowce woje-wodów multańskich. Nad Sołońcem **Kaczyka**. z wielkimi pokładami soli i węgla kamiennego.

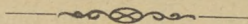
W dorzeczu Mołdawy: **Góra Homora** nad Mołdawą, środkowy punkt dróg z Bukowiny do Siedmiogrodu i Multan. **Mołdawski Kimpolung** i osady niemieckie **Eisenau** i **Luisental** z hutami żelaznymi. W dorzeczu Mołdawy koło Kimpolunga są źródła nafty niedaleko solanek. **Pozoryta** nad Mołdawą, ma kopalnię miedzi.

W dorzeczu Złotej Bystrzycy: **Dorna watra** nad uściem Dorny do Bystrzycy, z zdrojami żelazistymi i siarczanymi.

¹⁾ *Fontina alba.* ²⁾ *Klimautz.* ³⁾ *Radautz.*

Jakobeny z hutami i kuźnicami żelaznemi. **Kirlibaba** czyli **Mariensee** z opuszczonemi kopalniami ołowiu i srebra.

Według obliczenia z r. 1869 ma Bukowina 7 miast, 8 miasteczek i 456 wsi. Czerniowce mają swój osobny statut miejski. Bukowina pod względem administracyjno-politycznym podzieloną jest na 8 obwodów.

DODATEK STATYSTYCZNY

do geograficznego opisu

austryacko-węgierskiej monarchii.

Do §. 42. W całej monarchii obliczają wartość produktów górniczych na 100 milionów guldenów a. w., a ilość ludzi zatrudniających się górnictwem na 150.000. W r. 1876 wydobyto w monarchii złota 1.903 Kilogr. (z tego 13.6 w Cislitawii, 1890 w Translitawii), srebra 47.950 Kilogr. (z tego 25.166 w Cislitawii, 22.784 w Translitawii), żelaza 4,004.251 cetn. metr. (2,730.458 w Cislitawii, 1,273 793 w Translitawii), miedzi 14.670 cetn. metr., ołowiu 99.483 cetn. metr., cyny 2.074 cetn. metr., cynku 45.460 cetn. metr., rtęci 3.985 cetn. metr., siarki 4.507 cetn. metr., węgla 133,888.460 cetn. metr. (w Cislitawii 118,677.167, w Translit. 15,211.293), soli kuchennej 3,542.491 cetn. metr. (w Cislitawii 2,377.474, w Translitawii 1,165.017).

Do §. 46. Wartość z r. 1877 towarów wywozu zagranicę monarchii (z wyłączeniem złota i srebra) wynosiła 656 milionów zlr., przywozu z zagranicy 574 milionów zlr.; w Dalmacyi (osobny system cłowy) r. 1877 wywozu 8,233.000 zlr., przywozu 13,075.000 zlr.

Do §. 47. Gminę Jungholz w Tyrolu na mocy traktatu z dnia 3 maja 1868 przyłączono do systemu bawarskiego pod względem ocenia i bezpośredniego opodatkowania. Zaś księstwo Lichtenstein przyłączone zostało do systemu cłowego monarchii na mocy traktatu z grudnia 1876. Dochód z cła włącznie z Dalmacją wynosił r. 1875 21 milionów zlr.

Do §. 52. Ilość listów i gazet rozesłanych pocztą roku 1876 wynosiła 424,315.000, ilość zaś telegramów 7,531.000.

Do §. 56. Liczba dzieci uczęszczających do szkół ludowych w monarchii wynosiła (r. 1875) 3,730.236 (w Cislitawii

2,134.683, w Translitawii 1,595.553) z tego: 1,972.979 chłopców, 1,757.257 dziewcząt. Z tysiąca dzieci uzdolnionych do szkół ludowych uczęszcza w Cislitawii 683, w Translitawii 550. Procent uzdolnionych do szkół ludowych do uczęszczających wynosi: Na Bukowinie 1000 : 176, w Dalmacyi 1000 : 212, w Galicyi 1000 : 253. Zaś w Szląsku, Morawach, Czechach 87—89%, w Austrii górnej i dolnej, Solnogradzie (Salzburgu), ziemi przedarulańskiej, Tyrolu 91—98%.

Liczba uczniów uczęszczających do gimnazyów w monarchii wynosi razem 55.792 (z tego r. 1877 w Austrii 26.328, r. 1876 w Węgrzech 29.464).

Liczba uczniów uczęszczających do gimnazyów realnych w monarchii 12.670 (z tego 448 na Węgry), zaś liczba uczniów szkół realnych w monarchii 29.322 (z tego 21.152 na Przedlitawią, 8.170 na Węgry).

Politechniki liczyły r. sz. 1878 następującą liczbę profesorów i słuchaczy: W Wiedniu 73 profesorów, 1536 słuchaczy, w Pradze politechnika czeska 51 prof., 658 słuch., niemiecka 43 prof., 488 słuch., w Gracu (Hradcu) 50 prof., 265 słuch., we Lwowie 38 prof., 225 słuch., w Bernie 31 prof., 164 słuch., w Budapeszcie 51 profesorów, 718 słuchaczy.

Do §. 55. Liczba duchowieństwa z końcem roku 1875 wynosiła: Katolickiego 27.354 osób (z tego w Cislitawii 18.107, w Węgrzech 9247), grecko-orientalnego 3772 osób (z tego 440 w Cislitawii, 3332 we Węgrzech), ewangelickiego 3965 osób (z tego 219 w Cislitawii, 3746 we Węgrzech), 130 duchownych unitaryuszów (we Węgrzech).—Z końcem r. 1875 liczba katolickich klasztorów w monarchii wynosiła 1146 (z tego 811 na Cislitawią, 335 na Węgry) [mnichów liczono w monarchii 9495, mniszek 8025], liczba grecko-orientalnych klasztorów z końcem r. 1875 w monarchii wynosiła 40 (z tego 14 na Cislitawią, 26 na Węgry) [mnichów 211].

Do §. 58 i 59. W Cislitawii największa liczba politycznych obwodów starostw jest w Czechach (89), potem co do tej liczby następują po sobie Galicya (74), Morawy (31), Tyrol z ziemią przedarulańską (24), Styrya (19), Austrya dolna (18), Austrya górna, Dalmacya, Bukowina (12), Kraina (11), Pobrzeże [Przymorze] (10); najmniejsza zaś liczba na Szląsku i w Karyntyi (7), w Salzburgu (4). — W Cislitawii pod najwyższym sądem kasacyjnym we Wiedniu zostaje 9 sądów 2giej instancyi czyli apelacyjnych i 63 sądów 1szej instancyi (krajowych i okręgowych) z ławami przysięgłych dla zbrodni zagrożonych ciężkimi karami, politycznych i przestępstw popełnionych za pomocą

prasy, nareszcie 914 sądów obwodowych (*Bezirksgerichte*) [między tymi 98 sądów miejskich delegow.]. Najwięcej sądów mają Czechy (1 apelac. w Pradze, 15 krajowo-okręg. i 218 obwod.), Galicya z Bukowiną (2 apelac. we Lwowie i Krakowie, 7 [Gal. wsch.], 4 [Gal. zach.] krajowo-okręgowych, 115 [Gal. wsch.], 60 [Gal. zach.] obwod.), w Morawach i na Szląsku (sąd apelac. w Pradze, 6 krajowo-okręgowych, 77 obwod. dla Morawy, 2 okręgowe, 24 obwod. dla Szląska), w Austrii dolnej (sąd apelac. we Wiedniu, 5 krajowo-okręgowych, 80 obwod.), w Austrii górnej (sąd apelac. we Wiedniu, 4 krajowo-okręgowe, 46 obwod.), w Tyrolu z ziemią przedarulańską (sąd apelacyjny w Insbruku, 5 krajowo-okręgowych, 72 obwodowych), dla Styryi, Karynty, Klainy sąd apelac. w Gracu (w Styryi 3 krajowo-okręgowe, 66 obwodowych, w Karynty 1 krajowo-okręgowy, 20 obwod., w Krainie 2 okręgowe, 30 obwodowych), w Dalmacyi (sąd apel. w Zadarze, 4 krajowo-okręgowe, 33 obwodowych); najmniejszą zaś liczbę sądów liczą Solnogród [Salzburg] (sąd apelac. we Wiedniu, 1 okręgowy, 20 obwodowych) i Bukowina (sąd apel. we Lwowie, 1 okręgowy i 15 obwodowych). Oprócz tego istnieją sądy handlowe w Wiedniu i Pradze, sąd morski w Tryeście i sądy wojskowe. C. k. sąd apelacyjny w Insbruku służy jako trzecia czyli najwyższa instancja dla spraw sądowych sąsiedniego państwa Lichtenstein, mieszczącego na przestrzeni 178 Kil. kw. 8664 ludności. Dla Węgier i Siedmiogrodu pod sądem 1szej instancji w Budapeszcie i sądami królewskimi 2giej instancji w Budapeszcie i Marosz-Vasarhely zostają jako sądy 1szej instancji 66 sądów kolejalnych, 369 sądów obwodowych i 10 sądów z ławami przysięgłych dla przestępstw prasowych, oprócz tego sądy dla spraw handlowych i wekslowych w Budapeszcie, sąd morski w Rjece (Fiume), sądy wojskowe, sądy w sprawach drobiazgowych, sądy pokoju, sądy gminne i t. p. Dla Chorwacyi i Sławonii (włącznie z Pograniczem chorw. sław.) zostają pod septemwiralną tabulą, jako sądem 1szej instancji, i królewską banalną tabulą, jako sądem 2giej instancji, w Zagrzebiu, 12 sądów kolejalnych 1szej instancji, sąd z ławą przysięgłych w Zagrzebiu (dla przestępstw prasowych) i 73 sądów obwodowych, nareszcie sądy miejscowe i pokojowe dla spraw drobiazgowych.

O dochodach, wydatkach i o długu monarchii austriacko-węgierskiej: Wydatki na wspólne potrzeby państwa na rok 1877 wynoszą 111,311.659 złr. a. w.

Wspólny (obom połowom monarchii) wiszący dług państwa (*schwebende Staatsschuld*) wynosił z końcem czerwca 1877 roku 411,999.955 złr. a. w.

Cały dług państwa wynosił z końcem czerwca 1877 roku 2,869,994.342 zlr. a. w.

Wydatki państwa wynosiły roku 1878 dla Cislitawii 423,121.704, dla Translitawii roku 1877: 236.602.042 zlr.; dochody państwa r. 1878 w Cislitawii 399,795.163, w Translitawii (czyli we Węgrzech z przynależnymi krajami) 216,056.105 zlr. austr. wal.

Z podatków bezpośrednich dochód stanowi: w Cislitawii (1878) sumę 90,000.000, we Węgrzech (1877) 86,600.423; cło i podatek konsumcyjny wynosiły w Cislitawii (1878) 80,115.000, we Węgrzech (1877) 13,903.290; sprzedaż soli i tytoniu w Cislitawii 78,982.000, we Węgrzech 39,027.820; dochód z poczt i telegrafów w Cislitawii 17,940.000, we Węgrzech 7,090.400 zlr. a. w.

O wojsku i obronie kraju. Liczba wojska na stopie pokojowej obejmuje 269 577 ludzi, na stopie wojennej 786.241 ludzi. Obrona krajowa (*Landwehr*) liczy w pokoju 14.243, na stopie wojennej 314.830 ludzi. Wojsko stojące na stopie pokojowej dzieli się na 36 dywizyj wojskowych z 66 brygadami infanteryi i 20 brygadami kawaleryi. Na stopie wojennej armia do akcji przeznaczona układa się w trzy armie, 13 korpusów i 42 dywizyj wojskowych. Liczba armat na stopie pokojowej wynosi 716, na stopie wojennej 1763. Organizacya wojska pod względem ukształtowania wojskowego (*Truppen Formation*) zawiera następujące podziały: 1) Infanteryą (pułk infanteryi dzieli się na 5 batalionów, każdy batalion po 5 kompanij, na stopie wojennej obejmuje batalion infanteryi 989 ludzi, pułk kawaleryi 1421 ludzi, a artyleryi polnej do 4600); 2) kawaleryą; 3) artyleryą; 4) oddział wojskowy pionierów i inżynierii; 5) korpus wojskowych przewoźników (*Militär-Fuhrwesens Corps*); 6) oddział dla służby zdrowia (*Sanitäts-Truppe*). Obrona krajowa dzieli się na podstawie terytoryalnej na 3 grupy: a) obrona krajów Cislitawii z wyjątkiem Tyrolu z ziemią przedarulańską, b) obrona Tyrolu i ziemi przedarulańskiej, składająca się z batalionów strzeleckich i c) obrona krajów korony św. Szczepana.

Flota morska wojenna monarchii liczy 67 okrętów z 400 działami, a morski personal (liczba ludzi, tworzących załogę okrętową lub pełniących na nich służbę) obejmuje na stopie pokojowej 7433, na stopie wojennej 12.702 ludzi.

SPIS RZECZY.

Opis geograficzny austr.-weg. monarchii w ogólności.

	str.
Położenie geograficzne monarchii §. 1, 2	1, 2
Granice monarchii §. 3	2, 3
Rozległość i skład monarchii §. 4, 5	3—5
Poziomy i pionowy układ powierzchni (poziome i pionowe rozwiniecie) monarchii §. 6a, 6b	5, 8, 9
Tablica rozkładu powierzchni i zaludnienia	6, 7
Alpy §. 7, 8, 9. §. 10, 11, 12, Pasma centralne. §. 13, Alpy północne. §. 14, Alpy południowe. §. 15, Kras. §. 16, Góry chorwacko-dalmackie (Alpy dynarskie).	9—23
Góry środkowe niemieckie (hercyńskie) §. 17, 18	24—28
Karpaty §. 19, 20, 21, (§. 22 Tatry), 23, 24, 25, 26. §. 27, Północne stoki Karpat	28—40
Niziny i doliny §. 28, 29	40—43
Morze §. 30	40—43
Rzeki §. 31. §. 32, 33, Zlewisko czarnego morza. §. 34, Zlewisko morza północnego i bałtyckiego. §. 35, Zle- wisko morza adryatyckiego	44—52
Wodospady §. 36	52, 53
Kanały §. 37	53
Jezióra, stawy, moczary §. 38	53—55
Zdroje mineralne §. 39	55, 56
Klimat §. 40, 41	56—60
Płody §. 42, 43, 44	60—68
Przemysł §. 45	68—70
Handel §. 46	70—72
Cło §. 47	72
Środki komunikacyjne §. 48, 49, 50 (koleje w Ci- slitawii), §. 51 (koleje w Translitawii).	72—78
Telegrafy i poczty rządowe §. 52	78, 79
Zaludnienie §. 53	79, 80
Narodowość §. 54	81—87
Tablica C, wykazująca cyfry ludności w monarchii austr. weg. co do narodowości	85
Wyznania §. 55	88—91
Tablica D, wykazująca cyfry ludności w Galicyi co do wyznania religijnego	90

Sudety
2

Oświata §. 56
Organizm p
w ogólności,
tawii, §. 60.
pana właści
Wiadomości hi
Herby §. 63

KSIĘGARNIA

ANTYKWARIAT

E 488012

str.
91—95
rchii
edli-
cze-
90—105
105—110
110—112

Opis topogr

monarchii.

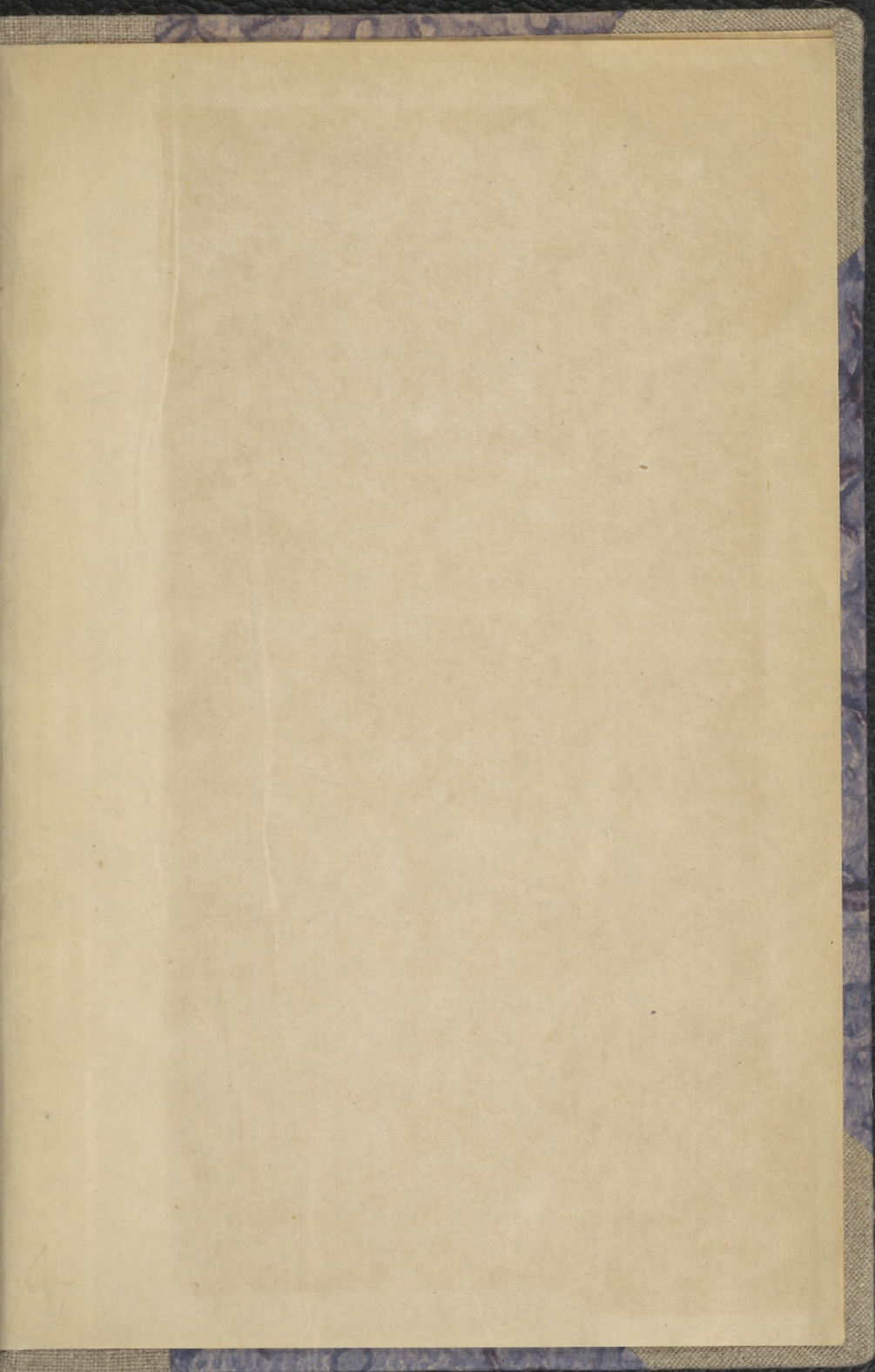
- A) Kraje alpejskie §. 1.
  - a) Austria dolna (poniżej Anizy) §. 2, b) Austria górna (powyżej Anizy). Księstwo solnogradzkie §. 3. Księstwo styryjskie §. 4. *Królestwo Ilyrii*: §. 5. a) Księstwo Karyntyi, §. 6 b) Księstwo Krainy, §. 7 c) Kraje przymorskie czyli pobrzeże: 1) wolne miasto Tryest z obwodem, 2) margrabstwo Istrii, 3) uksiążęcone hrabstwo Gorycyi i Gradyski. Uksiążęcone hrabstwo Tyrolu z ziemią przedarulańską §. 8. Królestwo Dalmacyi §. 9 . . . . . 113—124
- B) Kraje Sudetów: Królestwo Czech §. 10. Margrabstwo Morawskie §. 11. Księstwo Szląskie §. 12 124—129
- C) Kraje korony św. Szczepana: Królestwo węgierskie §. 13. W. księstwo Siedmiogrodzkie §. 14. Królestwo Chorwacyi i Sławonii wraz z Pograniczem §. 15. Wolne miasto Rjeka z obwodem §. 16 130—139
- D) Kraje karpackie: Królestwo Galicyi z W. księstwem krakowskiem §. 17. Księstwo Bukowiny §. 18 140—162

Dodatek do sprostowań :

Str. 130, wiersz 5 z góry, zamiast: Buda-Peszt 509.208 m. ma stać: 304.208.
 Str. 152, wiersz 18 z góry zamiast: Brody do 20.000 m. ma stać: Brody do 22.000 m.
 Str. 102, wiersz 20 i str. 139 w. 6 z góry, zamiast: Chorwacya i Sławonia z Pograniczem wojskowym podzielone są, ma stać: Chorwacya i Sławonia podzielona jest.
 Str. 139, wiersz 15 z góry, zamiast: w tych miastach, ma stać: w miastach.
Uwaga. Do str. 136 i 137: Węgry z Siedmiogrodem podzielone są na 491 obwodów i mieszczą 25 miast z prawem municypiów.

Antykw. D.K.
Kw. siawk.
17. III - 1978r.
- 6025.

ANTIKYRIAL

W. CASSEL

10-100
105-110
110-120

114-120
124-130

140-150

170-180

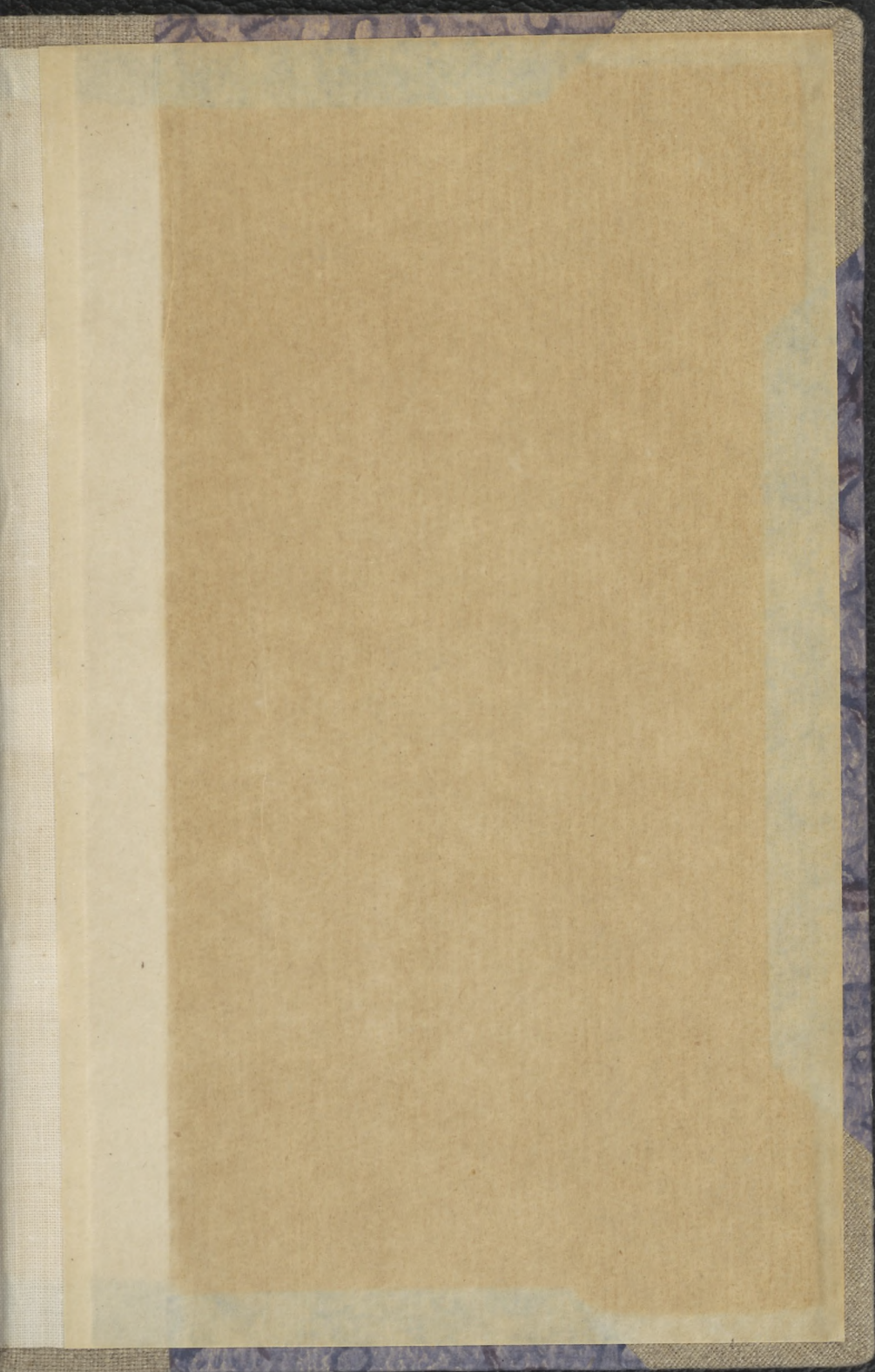
180-190

190-200

200-210

210-220

913074
